नं० ५२५९

नाम - शतपथ ब्राम्हण भाष्यं माधवीय वेदार्थ प्रकाशः

कर्ता — सायणः

पत्र संख्या - १४४ पत्राणि सं० — x

विषयः — संहिता ब्राम्हणानि

प तीथ काउरः३ग।

ॐ नमो श्रीगणेशाय नमः यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखि
३ लं जगत् निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं आधानपुनराधाने अ
ग्निहोत्रे ततः परं चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीये कांड ईरितं अथ तृतीय
चतुर्थाभ्यां एकाहाहीनसत्रलक्षणप्रकृतिभूतोग्निष्टोमोभिधीयते त
त्र तृतीयकांडस्य प्रथमाध्याये शालानिर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं वि
धत्ते देवयजनं जोषयंत इति देवा इज्यंते अत्रेति देवयजनं अधिकर
णे ल्युट् प्राचीनवंशसदोहविर्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानेन त
जोषयंते सेवंते स्वार्थिकोणिच परिगृह्णीयुर्यजमाना पुरुषाः तस्य
विशेषमाह यदेव वर्षिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन्निति स इति प्रसिद्धौ यच्छु
द्विशेषणमेतत् प्रसिद्धं यद् देवयजनं तद्वर्षिष्ठं अतिशयेन वृद्धं उच्छ्रितं
जोषयितव्यमित्यर्थः वर्षिष्ठमित्येतत्स्पष्टयति यदन्यदित्यादि स्यांगायं
अस्या उपरिगृहीताया भूमेरन्यत् परिसरस्थलं नातिशयीत अतिशयितं
उच्छ्रितं न स्यात्तद् – र्षिष्ठमित्यर्थः उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति आ
तो वा इति अतोस्मात् यदन्यदित्युक्तलक्षणात् देवा दिवं उत्क्रांताः स्मा
सा उत्क्रामत उनाम ते ततः किं तत्र आह देवत्रा इति यस्या देवा उत्क्रांता दी १

क्षितोपिदेवानुपोत्क्रामति तस्मात्तेयाद्देशेनदेवयजनेनदिवंगताः ता
हृक्कुर्वन् सदीक्षितस्तदेवएवदेवयजनंदृष्टवान्भवति अनेवंविध
स्यपरिग्रहेदोषमाह समहेति निम्नेदेवयजनएवासावयमवरत्वरएववास्तं
तंनीचएवस्यात् तस्माद्दिक्रूपसंहारयतिकात्यायनः सौमिकमृत्विग्व
रणमभिधायाह देवयजनंजोषयेतउद्धृतन्यमिति अन्यानपिधर्मवि
शेषानाह नद्रूर्वेतिवर्त्मान्तरंसततंदेवयजनंसमंस्यात् विषमस्यविंश
द्यितुंनद्यभावाद्यतःसमंकर्तव्यमित्यर्थः समत्वेनाविभ्रंशयपिरछु
लः प्राचीनप्रवणमुदीचीनप्रवणंवाभवेत् यष्टृत्वेनदेवानांयष्ट्ये
नमनुष्याणांचदेवयजनंसंबंधसंभवात् उभयसंबंधिनेति दीशोरन्य
तरस्याः प्रवणत्वाभिधानमित्यभिप्रायः उदक्प्रचवणे त्वेयदर्थसिद्धंद २
क्षिणोन्नतत्वंतदाह दक्षिणोन्नतः प्रस्कुछ्निमिवेति विपक्षबाधमुखेनदक्षि
णप्रवणत्वंनिषेधति एषावाइति क्षिप्रे अचिरेणैवकालेनामुंपरलोकं
तथोहपूर्वोनक्तोत्तरप्रवणेत्वयाह ज्योतिरकालं अथदेवयजनप्रागद्देशे
देवयजनानंतरपरिमितप्रदेशस्याधिक्यंनिषेधति नपुरस्तादिति सदे
शातिरेकोयजमानभ्रातृव्यातिरेकायभवति नपुरस्तादिति सदेशातिरे

कोयजमानेभ्यातिरेकायमवति। तथा चापस्तंबः। नमाचीनंसम
२ हिकरमित्याह एतद्वैदेवसमृद्धमिति प्रतिपाद्यसमर्थमितिगमयति द
सु तिदेवयजनस्य स्वेकासिरितिशेषः। अथकात्यायनः। सममविध्वंसमभि
तोदेवयजनमात्रदेशं पुरस्ताद्दूर्ज्जं प्राक्प्रवणमुदग्वेति। अथपश्चिमा
ख्यानमुखेनयजनस्यपक्षरंतरमाह। तदु होवाचेति। गार्ग्यमृषिंयाज्ञव
ल्क्यउवाच। यदावयंदेवयज्ञनपरिग्रहायगतास्तदानीसात्ययज्ञआह।
एतावतीवेह पृथिवी यावती वेदिरित्यादिश्रुतेर्वेदुपलक्षितस्य देवदेवयज
2 नस्य देवतात्मकसमस्तपृथिवीरूपत्वं अतोयत्रक्वचमंत्रेण परिग्रहे सति
तदुक्तलक्षणमेव भवेदित्यर्थः। याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणे ऋत्वि
ग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणोदेवयजनपरिग्रह इत्याह। ऋत्विजो हैवेति। शु
श्रुवांसः श्रुतशास्त्राः अनूचानाः सांगप्रवचनाध्येतारः अह्नलादोपर
हिता अर्थाद्युक्तपापरिग्रहिण्या इति जोपिश्रुताध्ययनादिसंपन्नाभ
वेयुरित्ययमर्थोऽप्युद्दिष्टो भवति यथोक्तदेवयजनेयत्न दीर्घं गृहं तत्प्राची
नवंशं कर्तव्यमित्याह। तच्छालां वेति। शालां दीर्घं चतुरस्रां गृहं विमिनं सर्व
तः सपरिमाणमनयोरन्तरेतस्तागगावंशंमिनुयात्। प्राग्दिशः प्रशासा २

र्थमर्थवादमाह प्राचीहीतियस्मात्प्रत्यक्दक्षिणतानक्रू.लिग्यजमानान्स्य
तिपुरोदेशाद्धविर्भोजनायप्रत्यक्मुखोयाह्वा: तस्मात्तेभ्योदेवेभ्यः प्रा
ङ्.तिष्ठन्जुहोतितस्मात्प्राचीनवंशशालंउपपद्यतेप्रासंगिकंदीक्षितस्यशय
नेकंचिन्तियममाह। तस्मादुहिन। अभिप्रसार्यपादाविस्वर्थः। प्राग्दिक
प्रसंसार्थंदिग्विभागरूपमर्थवादमाह। याद्दक्षिणेऽतु। यतोदेवायजमा
नाद्दीनप्रत्युदक्रमसाप्राच्यहीनासमुद्रादुदीच्यामनुष्यसंबंधिनेषा
न्तुदगग्नशालानिर्माणान्प्रसिद्धमित्याह। तस्मान्न्यानुषट्ति। मानु
षेमनुष्याहेंकर्मणिदीक्षितस्यमांग्वंशपुएवन्येषांनूदीचीनवंशत्व
मितिव्यवच्छेदायसर्वतःपरिश्रयणंविधत्ते। तांवाएनामिति। ह्यस्मादिप
रिहात्यपरिश्रय -णंकर्मव्यंदीक्षितस्याविगत्पादेवानांमध्यएक
त्वान्मनुष्येभ्यःसकाशाद्देवानांतिरोधानायपक्षणात्परिश्रितस्यचनिगू
ढत्वेनांतर्हितत्वंवाहादीक्षितस्येतरेभ्योव्यवधानायपरिश्रयणंकर्त
व्यमिति। परिश्रयणप्रकारः। तत्रनैर्वणिकानांशूद्रादीनामभिभाषिति
षेधति। तन्नेतिदीक्षितस्यसर्वैःसहवाग्व्यवहारंनिषेधति। एवैनेति। ए

शब्दस्य संकोचमाह। ब्राह्मणेन वेवेति तस्मात् ब्राह्मणादि वर्णत्रयस्य यज्ञा
२ हेत्वा यदि शूद्रेण सह संचारो विदेत् तु ध्वश्चेदेषात्रैव लौकिकानां मध्ये एकं इमं
शूद्रं इति एवं मम इदानीमुक्तप्रकारेण व्याचक्ष्व ब्रूहि। त्वयं भूयान्तविप्रायासर्वो
पिवचनप्रकारः परिगणने एषउपचारेण व्यवहारः। समंत्रकं शास्त्रप्रविष्टं विध
त्ते। अथारण्ये पाठो कृत्वेति अध्यवस्यति। शास्त्रं प्रविश्य मंत्रेणेन देवयज
नमिति निश्चिनुयादित्यर्थः। अध्यवसानप्रकारमाह। सपूर्वार्द्धेति। स्कुमारा
जोम ध्येहि तउन्नतस्तंभः तस्य पूर्वो ध्वैति निपद्यग रही त्वा एदमग्नेति य
जुर्भूयात्। अत्र कात्यायनः॥ समारोप्याग्नी शालास्तंभं पूर्वार्द्धे हीत्वारणिपा
णि एहे दमग्नेनीति। मंत्रस्य द्वितीयं पादं देवशब्दं तास्य यकी निधाने न व्या
चष्टे वा समाभ्यामिति यजुर्भिः क्रियमाणं यज्ञ स्वरूपं ऋक् वक्ता साभ्यां स्तोत्र
शास्त्राभ्यां तरंतः पारं प्रापयंतइति। त्रिभागस्यार्थः। यजुषा ऋक्त्वा साभ्यां च
येतरंति। इति नेयज्ञस्योद्वचमेवपरिसमाप्तिं गछेति अनन्तेन यज्ञस्योद्वचं
परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्त्वानूभवति। चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्यवहारा
ति एतस्योपरोति। भूमा बहुमा चएव चएपस्यो बोधानपुष्टिः स च भूमा साक्षा २

कीर्वै भूमाज्ञि। घमेव गपा ८ आज्ञा शासनमेवाद्वितीयभागस्यनास्य
र्यमाह। सापिधापूर्वमदं मेति लोके यश्चियं परमतां वगछतितमिममन्नंप्रा
प्यमदत्तिमो हतरस्याहुः अतो मंत्रेण समिधेति भागमादध्युः। इति साय
णाचार्यविरचिते माधवीयवेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनयातपथब्राह्मणेतृती
यकांडे प्रथमं ब्राह्मणं ॥ १ ॥ अथ दीक्षांतकालं चविधत्ते अपराह्णइति। अ
पराह्णे अहः स्यतीयेभागे अथ दीक्षितः शमविषये सर्वान्नमभ्यनुजानाति।
यत्कामयेतेत्यादिना। यथेष्टभोजन उपपत्तिमाह। व्रतसेवेवास्यात इति। अ
तोऽस्माद्युक्तभोजनादूर्ध्वंकाले व्रतमेव खलु केवलं पयपीतमेव अतइदानीं यथे
ष्टं भुंजीत। तथा चापस्तंबतथाहि। तस्माद्यथा न तो दीक्षामुनयः कनीयो व्र
तमुपेयादिति। इच्छया अशनाभावपक्षमप्याह। यदीतिकात्यायनः। अन्न
मपहरत्यस्मेह विष्वं मांसमपराह्णेऽश्नाती घ्रमुपपन्नवानवेति। शालायाउ
त्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते। अथोत्तरेणेति। तत्तस्मिन्नुदकुंभे
परिहृते देशे नापितो निवसेत्। तत्र केशश्मश्रुवपनं नखानि। कर्त्तनं च कुर्यात्
।तत्रोदकुंभस्थापनं प्रयोजनमाह॥ अजिवाइति। अमेध्यानां केशनखानां
निरवशेषेण सुखच्छेदनायोदकुंभसंनिधानेन भवितव्यमित्यर्थः। सर्वांगव

वपनपक्षमुपन्यस्यति एव चष्टे। तद्धैके सर्वशएवेति। सर्वएवसर्वस्मिन्नपि देहे
४ केशश्मश्रुनखान्येव प्राचूर्येणाम्नातत्वात् संभवात्तद्वर्जने नैव सर्वमपि मे
ध्यं भवतीत्यभिप्रायः। अत्र मन्त्रं तु नैरेपरिवर्तनं तदङ्कु [illegible] भवस्य प्रसुदीक्षा
नापितं तु पतिष्ठतीति। मा पत्नेव्या हस्तस्या समुखेन नखानामेव तत्रा
पि सव्यपादस्यैव तत्रापि अंगुष्ठयोरेवेति तत्पाणां प्राधान्यमाह। स च नखोन्यै
५ वेत्यादिना दैवं प्रकारे दैववादे वेषु संबन्धि निकर्मणि एवं कर्तव्यमित्यर्थः
। एवं नेपि दक्षिणभागस्य प्राधान्यमाह॥ स दक्षिणमेवेति गोदानं नाम क
र्णस्योपरि प्रादेशान्तं विदारयन्ति। विभजेत्। यस्मिन्वा गृहे वपनं तस्य चोदने पि
५ प्रापणं युक्तं। समंत्रकमुंडनमाह इमा आप इति। आपः शं संचितेति। शान्तिप्रार्थ
नायाः। क्रौर्यप्रसंगं दर्शयति। चंडो वा आप इति। एतत्तु प्राग्व्याख्यातं। क्षुरविद
रणपरिहाराय केशानामुपरि दर्भरक्षापनं मंत्रमाह॥ अथातं दर्भं तरुणमाह भो
ग्यानि क्षुरस्याहिंसाकालोत्तरतः पालनप्रार्थनान्त्रसमंत्रकं क्षुरनिधानमाह अ
थ क्षुरेणेति प्रच्छिद्येति। अस्य हंतुत्तरगोदानोंदनादिकममन्त्रकमित्याह। हर्णी मे चोत्त द्र प्यी
रं मे दानमिति। अथ नापितायेति स्य श्रं स्नानं विधाय प्रशंसति। अथ स्नात्यमेध्ये
वा इति। एतत् व्रतेउक्तार्थ वादव ख्याख्येयं। स्नानेमं मन्त्रमाह। स स्नात्या पो अस्मानितिमा ४

नर ओषधिवनस्पत्यादिन — निर्मांत्स्यं घृतेन पावयंति तस्यैव सुपूतत्वाद्धूतेन पु
नातीति मार्थनं पुरुमित्यर्थः। ततो यपादस्य तात्पर्यमाह। विश्वं हि रिप्रमिति रिपोरि
प्रमिति पापनामनी मं नो भवत इति निरुक्तं यद्धि विश्वं तत्सर्वमुच्यते यद्मे ध्यंत हि मं अ
तो देहगतं मालिन्यं आ सगतं पापं च सर्वं शोतमा ता आपः अस्माद्यजमानाद्दपग
मयंति। यतः अतएवमाह मंत्रइत्यर्थः शुचिरापूत इति। चतुर्थपादस्य ए यथ्विनि
योगमाह। अथ प्राङि. वउ क्राम स्यादि क्षत्वइति आभ्यो द्भ्यः सकाशात् शुद्ध एव सन्
ध उदेह्यामीति तस्यार्थः। वासः परिधानं विधाय प्रशंसति। अथ वास इत्यादिना प
रिधारणेन चावमेव धनवान् भवति। यस्माद्वस्त्रस्यैव धारणमेतत् सर्वत्वमित्य
र्थः उपरितनग्रंथः सर्वोप्येतस्यैवोपपादकः ॥ इदानीं गव्याभिमताल कपुरुषपु
रुषे रक्षिता तदा देवाः किमर्थमियंत क पुरुषेषु वर्तते॥ योपैः बहुप्रकार वतो अ
नस्तां तत आदाय गविस्थापयाम। हिहिहि इत्यादिकं परिहरति ति पुरुषगता
गव्यं धारयन्त पुरुषादपगमेदित्यमाह॥ तस्माद्वस्येति कुशा पुपधाने सति र
तस्मावदर्शनादेव चेत्स्तैवोनिवर्तते सिद्धमित्यर्थः तदा पुरुषाणां निरुक्त परि
हाराय वस्त्रमकल्पयन्। तस्मात्ते यामेवा साधारणमभूत्। तेन वस्त्रभूषितो भ
वति। न यावलौकिका आहुर्वस्त्रमुख्यमलंकार इति लोके निंदितमपिसुवा

सर्वंस आदौ सम्यक् पश्यन्ति। पुरुषत्वकामविष्टोऽयं मदर्जितसमर्थमापम
५ संगात् गोर्नग्ने कुं चिं नु गुरुकां र्थं नियमं माह। नो हानि गोर्नेनेति॥ कदाचिदपि गोस
मीपे विवस्त्रो न भवेत्। यस्मात् स्नायतर्चं धारयामीति जानाति अतो न नग्नस्ना
त् जानातु मम का हानिरित्यत आह। साबिभ्यतीति पुनस्त्वगपच्छेदं भंयात् त्वसं
ति भीत्या वंयतेवस्मादिति। स्यहं। विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंस
ति। तस्य वा इति। तस्य वस्त्रस्य परितः तिर्यगस्यन्त इति पर्यासस्तिर्यक्त्वंतुसं
दृभः। सोऽग्निर्भव स्यग्नि देवतात्मका भवन्ति। सोऽभिमन्यत इत्यर्थः। अनुलोम
मा छा घत इत्यनुच्छादः आयततं तु संतानः स वायो भवति। नीविरघंत प्रदेशः
सपित्तणां प्रघात प्रहननस्थानं। निबिडीभूतप्रदेशः समस्पर्शो णांम घातः प्रह
ननस्थानं। निबिडीभूतप्रदेशः समस्पर्शो णांतं तवः स्वरूपेण विश्वेषां देवानां
आरोका मध्ये स्थितत्वा णितेन स्त्राणां तस्मात् सर्वदेवत्यास्ता दृष्टित व सनमवश्यं
मषितव्यं। तस्य वस्त्रस्य नूतनत्वं विधत्ते। तद्वा अहतमिति। अयातयामताये
अशिथिलत्वा यत दहतं वस्त्रं निष्पेघृवे क्षालयितुमल्पं कुर्यात्॥ अथ वस्त्र
स्य यद मेध्य आह्वणाति। आश्लिष्टं करोति। निर्माणकाले सहैव वयति चा। अ
हतं चेदन्य क्षणमेव कर्तव्यं। तस्य योजनं मेध्यमसदिति मे घार्ई भवेदिति ५

क्षालनंपक्षांतरमाह॥ अथोयदिहमिति। स्नातेनवपुरुषेणच्छागंधार्य्यम् अ
पल्पूलनकृतेक्षारद्रव्याहित्येनधौतेवनितिदिनंप्रक्षाल्यपदेवधार्यतेतदि
त्यर्थः। तेनचादीक्षितेनउत्कविधस्यचास्यसः समंत्रकंपरिधानंविधत्ते। तत्परि
धत्तेदीक्षातपसोस्तन्वरसीत्याहामंत्रभागः। द्वितीयभागेशच्छाशतितवसंस
मृचान्ततनूः अग्नेदीक्षायाः प्राक् अथेदानीमुदीक्षितदेंडकृस्माजिनधारण
नवनीताभ्यंगादिसाध्यः संस्कारः तपोदानवर्जनादिजन्याबुधासहनात्मकं
तदुभयमेवमनेनप्राप्तत्वादीक्षातपसोस्तनूरसीतिशब्दस्यतोत्पर्यार्थमाह
साध्वीमिति। वस्त्रस्यतनुत्वाभिधानात्स्त्रीलिंगता। तृतीयभागमंन्त्रं घव्याच
ष्टे। तद्वर्णपुष्यन्तीति। तद्रत्नसमर्थनायपूर्वत्राऽ तद्रत्नंप्रसंजयति। पापं
चापघइति॥ अथक्षौरानंतरंस्नातस्यकतचासमः शालामदर्शयिधत्ते।
अथैनंशालामिति। प्रपादयतिमम्पेदध्वर्युः अस्याम्पशनकालत्वादश्रा
शनेवंविन्तियममाह। सधेनैचेतिधेनोः क्षीरादिकं अनुडुहः संबंधिकर्ष
णसाध्यमित्यर्थः। तदुभयंनाश्नीयात् धेनुमनडुहोः सर्वजगदुपकारकत्वा
त्तत्तद्दीयाशनप्रतिषेधइत्यर्थः। एतदेवोपपादयति। तेदेवाइत्यादिना। अ
नयोः सर्वोपकारकत्वंविज्ञायदेवैर्वयसामन्येषांपशूनांवीर्यसारमादाय

ति। ते देवा इत्यादिना। अनयोः सर्वोपकारफलं विज्ञापयदेवं वैयस्मा व्यन्येषां प
शूनां वीर्यसारमादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितवान् तदश्नतः सर्वाशनं भवति।
तस्य च भार्यायां गर्भे संभवेत् इति सर्वाशनं रेतोरूपेण परिणतं गर्भे हि स्यात्।
तथा पापकृदिति कुर्वन्ति तस्मात्तदुभयोरन्नं नाश्नीयात्। अत्र याज्ञवल्क्यपक्षमाह
॥तदु होवाचेति चेत्तस्मादर्थे यस्मात्तदुभयाशने शरीरं मांसलं भवति त
स्मादश्नाम्यहं तयोरन्नं नामश्नीयामित्यर्थः। एकहायनप्रभृत्या पंच
हायना गावो त्र्यंगा इति तया आपस्तंबेनाभिधानात् अन्यत्र वात्यायनभि
धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् पुरुषधर्मो वा संभवादसललाभोजनं वेति
॥छ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदि उत्तरशत
पथब्राह्मणे तृतीयकांडे प्रथमोध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥छ॥ २ अथ प्रण
यनानंतरं दीक्षांगभूतामाग्नावैष्णवेष्टिं प्रयोगविधत्ते अपः प्रणी
याग्नावैष्णवमिति। निर्वपंति निर्वपेयुरिति विधिः तं जातमग्निं प्रशंसति।
अग्निर्वा इति। अग्निर्वै परार्ध्याः अपरार्ध्योऽपूर्वार्ध्यो भव आदिम इत्यर्थः
विष्णुः परार्ध्यः निहितत्वात् परो ज्ञिपरावरः धर्म इत्यादिना यत्र एतैर्विय
—— स्यांस्यतन्वाचिस्येत्तरे कथं अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामु ६

त्तमो विष्णुरासीदिति। यत्रकादेवता नामाग्रंतत्त्वाभिधानंतुमकरूपत्वंअ
थवा उताग्यग्नौ स्त्रे भरग्निर्[illegible]तिरिति अतिमेमरुत्वती यश स्त्रे विष्णोर्नु
कमितिनयज्ञस्याग्रंतायोरग्ने विष्णो साभिधानाद्दपरा धर्मः परार्ध्यत्वंद्रष्ट
व्यं यद्युत्पत्ती क्षणो यज्ञावग्नावैष्णवेग्नि संभवादुद्देवतानी मेहि सानेवै स्नवष्
णोहुतेर्वांस जमनेपि भिराम्नानात्तमो रिष्णोश्च यज्ञस्याग्रंतत्वादुत्तविधत्व
मग्निविष्णोः तस्मादिति प्रतिपादितार्थोपसंहारः अत्रादित्यचरुमपिसम
द्धिः फलकामस्यविधत्तेत्याहैकइति। अदित्यैभ्यो दितेंपुत्रेभ्यो धात्रर्यमा
दिभ्यः सप्तभ्यंके चूनड्ढिकामानिर्वपंति। नत्तत्रपर्युदितमिवपरिवादश्चा
त्तितंमंत्रोदाहरणेनप्रदर्शयति। अष्टौपुत्रा[illegible]सइति। अयमर्थः
।अदितेर्देवमातुर्गतोः[illegible]परितउत्पन्ना अष्टौपुत्रा धात्रादिविवस्वदंताः
तेषुमध्येस[illegible]प्रभिः पुत्रैः सषदेवानुपाशीत्। मार्तेडंमतांडसंबंधिनं
अष्टमेन इयत्परितत्याजतिएतञ्चावहे। अष्टौहवैपुत्रादितिस्सहेववि
वस्वद्व्यतिरिक्ता अविकृतं कृतचरणादिविकाररहितंमार्तंडंजनयामासुः
व्यत्ययनेकववचनसंदेहः सप्तगुपविताः सोसमः सर्वतः स[illegible]एवासीदिति। म२
।केचित्पुरुषवद्धृष्टंतमात्रविशिष्टोभूदित्यपरे। अयंतेमस्तपुत्रा अस्मा

वेद
७

ननूत्पन्ना अमुनाइ छं नन श्येनविं तु विकृतं करवा मे त्यक्ताय शामनुष्यो
विकृतं तत्कवा कुर्वन्विकारा य मक्कि नं मांस जातं हरन्ती संबभूव तस्मा प्यवि
स्पष्टी वयवत्वात् अत एव पुरुषा ज्ञातः पुरुष प्रकृतिकं अनुष्टी वशेष
णो त्यन्त त्वाद्धिन्नः प्रतिगाहं नवकुर्यन्त्र स च तेर्विकारं गमितो विवस्वत्सं
३५ ज्ञो भूत् ततः सर्वा इमाः प्रजा उत्पन्ना इति उयो मृत्तमुत्को यो श्रुतिकम ५
र्थमाह ॥ स होवाचेति । विवस्वान् मेमम प्रजा यां प्रजा सुम ध्येयः कश्चिदा
दित्येभ्यः चरुं निर्वपेत् तास तुष्कवां तरा भुपात् इत्यवाच अत एतस्मादित्यच
रो निर्वपन्ता त्वयमपिरा ध्नोति देवैः संवर्द्धिते न विवस्वता समृद्धा पी तेन द
त्तचाद यमपि चरुः समृद्धिफलवद्त्यर्थः । अत एव समृद्धिफलकत्वेन का
म्यत्वादित्यर्थः । अथाग्नावेत्स्मवस्यो क्तं स च रुवेल क्षणमेमाह अयं त्वेवे
ति प्रज्ञातः सर्वैः प्रसिद्धः तस्माइहेध्मो दयतः सामिधेनी प्यं च दश्येव प्रसा स
आह । तस्य स सद्वृशेति दैनेन प्रधानसंबंबे धिन्यो रन्ना वि स्मृ उपांशु यजे
त प्र य जानु या जयो रपि सामि धेनीव द्वेशेषिक संख्या प्रसक्ता चाह । पंच प्रया
जा इति दीक्षणीये ष्टेरव धिमाह । संया जयं ति पत्नी । रिति इहे रवैकत्माय
पत्नी संयाजमेव कुर्यात तद्वत्तरं तु समिष्टयजुर्न जुहुयात् तदापि किं न क्रिय ७

तदुक्तिनत्रोपपत्तिमाह। नेदिति दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्ति ति
पर्यंतं धारणं कर्तव्यं मध्य एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदा
नीमेव वसनस्य त्यागः कर्तव्यो भवेत्। तत्तस्मिन्हुते तस्य समाप्तेः यागसमाप्तेः
धारणं संभवेत्। अतः पुराकृतस्य यज्ञसमाप्तिं -- विनैव प्राप्नुयानीत्य
भिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात्। ननु समिष्टयजुषो वक्तव्यं चेत्तदोत्तरयस्मिन्
हुते यज्ञः समाप्यते तत्राह अंतो हीति। अस्य समिष्टयजुष एव यज्ञान्ते हूयमान
त्वादित्यभिप्रायः। अथ दीक्षितस्य सधर्मकमभ्यंगं विधत्ते। अथाग्रेणेति
शालायाः पुरोभागे चोतिष्ठन्सर्वांगे नवनीतेनाभ्यंजनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः
। अभ्यंगप्रयोजनमाह॥ आर्द्रं वै पुरुषं अयच्युतः त्वचा निर्मुक्तं पुरुषो रुद्रेण
गोलकः खलु तद्देतेनाभ्यंगेन परिहरति एताभ्यंगविस्पष्टमुपपादयति। गौति
वाइति। पुरुषस्य चोग विधारणं हृस्यं परिधानार्थ पादेस्य हस्तमुत्तंगो नेव
नीतो स्पतिः सुप्रसिद्धा अनेगो संबंधि नवनीतं धारणेन स्वकीयस्य चैनाभ्यं
गायन नवनीतेन द्रव्यं भवेदित्येतं भवति नवनीताभ्यंगं प्रशंसति न द्वेषेन नवनी
तमिति। एतदृसायोग्यमित्याह। घृतं वै देवानामिति नवनीतभावास्ताकृगति
रछापनं द्रव्यं पात्रं च यस्मान्नवनीतं प्रांशु घृतयोरंतरालवर्तित्वान्नेदन्यदं तस्य

वसमद्धो भवति। अत एव सत्त्वचः पुनः प्राप्तेरव्रणत्वं अद्वे

वेद ८ [illegible]स्त्वं भवति तस्मान्मनुष्यत्वदेवताभ्यामन्यस्यां नन्यस्य च दीक्षित
स्यायुक्तमित्यर्थः अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रथ्यवादे तथा मानं नवनी
तेनेनाभ्यंजनेनाध्वर्युः दीक्षितमप्यथा तथामानं करोति। अभ्यंगस्यो
पक्रमोपसंहारौ विधत्ते। तेन भ्यनक्तीति लोम्नामधोमुखो वस्त्रानादवरो
४ हाभ्यंगे मस्यानुलोम्यं स्यात्। तस्य मंत्रमाह। महीनामिति। मंत्रस्य पूर्वभागं व्या
चष्टे। मत्यघइनीति। इडेरंतरस्य पत्रस्य मधि विश्वस्ये तानिति अध्वेनामनी
ति नैत्तिरीयक श्रुतेर्गवां मत्युइति नाम स्यष्टमन्यत। अक्ष्णो रंजनं विध
त्ते। अथास्ती विति। इत एव यववत्संस्थर्शासहिम्नुत्वादक्ष्यरुष्णोभवतिम
मप्रश्यान प्रश्याम्येदित्यांजनं कर्तव्यमिति याज्ञवल्क्यो ब्रूते। अक्ष्णोर्घपलाह क्ष्णा
पत्नीसंपादयां तादुरक्षइत्यादिनानेत्रमालिन्यनेवारः तत्परिहारांजनमि
ति दृषीकानेत्रयोर्मलं सास्य पुरुषस्याक्ष्णः भूय एव अत्नादुर क्षत्वमवत
तो हृंजनेनना शयतीत्यर्थः। आंजनं प्रकारांतरेण प्रशंसति। यत्र वा इति।
[illegible]न्वारति। असुरवधसमये शुष्णं प्रत्यगात्वात न्हेयान्युरुषाणां मा क्षिम
ध्यं प्रविश्यकनीनिकाद्रूपेण कुमारः सन्वर्तते। तस्य परित्रमुपगच्छन्दीक्षि
तो श्मपुरं रक्षार्थं सत्वानभवति। अश्मशब्दार्थमाह। अश्मा त्वांजन ८

नमितिन हि कारत्वात् अंजनं विधीनष्टि। त्रैककुदमिति। त्रिक
कुत्पर्वतः तत्संबंधि त्रैककुदं शिहंस्य रहं तद लाभे त्रैककुदान्यद ६
पिगृह्णातं अंजनस्य बंधुना त्वं बंधुग्राह्यणं तन्मा वो बंधुना सा समाना
नद्भावे पुरुषस्यासी त्यादिकं ग्राह्यणे त्रैककुदा त्रैककुदयोः समा
नमित्यर्थः --- तत्सा घनं विधत्ते। शरेषीकयेति। शरत्तृण विशे
षः। तस्य मध्यशलाका इषीका विरदत्वा विगतरा क्षसभावः तस्मै त
त्परिहाराय सापि सम्पाकर्तव्या॥ समूलनस्पायधौ जनमाह। अ
मूलमिति। उभयतो मूलं अग्नेर्वचदिविहयिध्यां चेत्यर्थः। परिच्छिन्न
मिदं रक्षोसारा क्षसजातिः अमूलं सदंतरिक्षे चरति। खलु येव मुभ
यतः परिच्छिन्नो मूलः सन पुरुषो प्यंतरिक्षे चरति। तस्मात्सुरक्षस
मानदेशवर्तिरक्षो निर्हरणाय शरेषीकास्तत्तूलाकर्तव्या सदक्षिण
मिति। देवत्रादेवेषु एवं दक्षिणप्रायम्य मित्यर्थः। तत्रमंत्रमाह। वृत्र
स्यासि कनीनिकेऽसि मध्ये काम् पर्यहत्रस्य ये षकनीनिकर् स्वं रेन
हि शब्देन भ्रू स्वंतर प्रसिद्धिं सीतथा चैते तिरीयकं इंद्रो वृत्रमहन्तस्य
कनीनिका परा पतत्तत् तदां जनमभवदिति। सदः। क्षिणमिति। यजुषा

वेद ९ उत्तमं मेरोरुत्तरस्याः दिशो दक्षिणादितोप्येकधाराएधिकाधिकरणो नोत्त
रं च क्षुरन्तराधवत्तुत्कर्षवत्त्वम् वान् भवति। अक्षोरांजना वृत्तिं मि
लित्वा प्रशंसति। नयन पंच हृलइति। हे मंत्र शिशिरयोरेवयाता संवत्स
तु: ४ रः पंचर्तुः अतएव संख्या ह्रा संभवसरमेनाप्नोति॥ तस्यादर्भैः पावनं
विधत्ते। अथैतमिति। लोके ह्य पवित्रं पवित्रीक्रियते कोऽस्यापवित्र
त्वप्रसंगइति तं दर्शयति। अमेध्यवादर्भैः पावनसामर्थ्येन वा ह्यपाप व
नेष्यान रशुद्धिर्भवति दर्भान् स्नोति मेध्या वाइति। यत्राहि त्वं मेध्यस्त अ
शुद्धानां शोचकत्वं पवित्रत्वमिति विवेकात ह्यानेकमित्यादि पावनसा
धन दर्भेष्वेकादिपक्षाएं ह्रिकयाः अयं वायुः एक एव पवते पवति ए ने,
तिकर्मा अंतरिक्षेण ह्युनितस्मात्पवित्रमप्येकं स्यान् सएष पवमानो वा
युरेव पुरुषस्यांतः प्राणादिभेदेन त्रेधा विभक्तः अथ त्रीणि स्युः शी
र्षन् शिरसि भवाः मुखादिच्छिद्रगताः एकविंशतिस्यु रिति तत्र त्रिः
सप्तान्येवेति सप्तसंख्या या एवा ह्रुतेरेषे बसप्त संख्यायामुत्तै वा सं
पदित्यर्थः यद्वा एषे वपुरुषस्यैव संपदित्यर्थः। दशहस्त्या अंगुल
यो दशपादाः आत्मैकविंशति श्च संतराज एकविंशतिपक्षे एकविंश ९

तिद् भोसत्ले धा विभज्य सप्तभिः सप्तभिश्छिन्नस्तु तिर्मा वाक्यातिर्मा देवो मे
ति त्रिभुमंत्रेष्वेकैकेन मंत्रेण पावयेत्। अच्छिद्रेणेति मंत्रशेषं सर्वत्रानु
षज्यते। तत्राप्ययं विभागः सप्तभिः प्रथममंत्रेण नाभितत आरभ्योर्ध्वमु
न्मृज्यात् तत्र उन्नयस्य सप्तभिर्हृदि। द्वितीयमंत्रेणाप्येवमवशिष्टैः सप्तभिः तृती
येन मंत्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यादिति। तथा च कात्यायनः। सप्तभिः
सप्तभिः प्रतिमंत्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र हिरुपरि नाभेरुन्मृज्य सदेव चैव के
स त्रिभिः सप्तभिः एकविं[illegible]तिभिर्वे[illegible]दिति। आपस्तंबस्तु चित्पतेत्वेत्य
तिपावनकस्य चिन्यतिर्मेतिपाव्यमानस्य बु ब्रिमष्योमयस्य पुनः वानस्ये
शेषमन्तस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थमाह। अच्छिद्रेणेति सर्वदा सर्वत्रप[illegible] वमाना
तत्वाप्युरच्छिद्रपवित्रमंत्रशेषं व्याचष्टे। तस्य तदितिपवित्राणि रश्मयः शो
धनत्वान्तिः पवित्रपतिः तस्यादाततस्य यमपिपवित्रपतिर्भवति। खलु स्य
सूमन्यत। उदवं उपरि भाविनीश्च वहक उद्वचेनाचसमा[illegible]सिर्ल्द्रस्य
तेनेन यत्स्यांतंप्राप्स्यानिस्यर्थः। अमुमर्थमनदेनेन तद्धके यमित्स्य तेन
मंत्र आह स्यर्थः। अथांशिवामिति। अवोदेवासदिति। मंत्रस्याशिवामा
रेभदिति। नाम भाव्याशिवाम स्यारंभहृपत्वात् मंत्र पाठस्य प्रयोजन

स

वेदे २० माह। तदस्मा इति। तत्तेनाशिषामारंभवाचनेन सर्वा साम्नाशिषामादावे
वयजमानेन परिगृहीतत्वात्स्वकीया एव संतीत्यर्थः। आशिषः याश्च ऋत्वि
जः तन्मंत्रेषु यजमानार्थमाशासते। अथांगुलीनां न्यचनं विधत्ते। अथां
गुलिरिति न्यचरतीसंकोचयतीत्यर्थः। एवं कर -- त्यांगुलि इयं न्यचनक्र
मेणोत्तमेन मंत्रेणोभावपि पाणी मुष्टीकुर्यात्। उत्तमेन मुष्टीकृतेति। सत्रं
तत्सयोजनमित्याह। न वै यज्ञ इति। यज्ञस्य वासो दंडादिवद्धस्ते धारयितु
मशक्यत्वात्। अनन्वेवपर्येरोक्षान्मंमंत्रस्य क्रमेण व्याख्यानं तस्य हं वाता
दारभ्य इति वा तेन प्राणेन ब्राह्मणमाणेत्वाहुतो यज्ञानेशब्देन वा तायाह्नः
प्रयुज्यतामित्यादिमंत्रप्रसिद्ध्यर्थीत्यते। अथ पत्वाहेतिह विस्त्वागस्यय
ज्ञत्वात्स्वाहाकारेणैव हविःप्रदानात् स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता। अनं
तरं वाग्यमनं विधत्ते। अथ वाचं यच्छतीति। वाग्व्यवहारे मंत्ररूपेण य
ज्ञनिष्पत्तेर्वाग्यज्ञः तस्या बहिर्निर्गमनमकृत्वा आत्मनि नियमायज्ञमे
वात्मनि धृतवान् भवति शालायाः कालादेशे यजमानस्याभ्यंजनादिकं
मुक्तं तस्य दीक्षाहृत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते। अथेन मिनोति। प्राविशत्तस्य दीक्ष
तच्छोकमार्थं संचारस्थवे शमाह। राजसनेनेति। आहवनीयं जघनेनेति। १०

क्षा

नैतन्यथा दीक्षागार्हपत्यस्य नामगणानयोर्मध्ये प्रगतिकमर्थं गच्छेत्। अयमेवास्या
सुतस्य संचरो भवति उक्तं संचरं प्रशंसति। अग्निर्वा इति यस्माद्दुत्यघृते स योनिः
। आहुतिप्रदानात्मकस्य यज्ञस्य योनिरग्निः मानुषदेहपरित्यागे न दीक्षा
संस्कारेणादेवत्वेदीक्षितेनास्य संपन्नो दीक्षितो गर्भः अतस्तत्र योनित्वेन संस्कृत
योरग्न्योरन्तराले संचारो युक्तः उक्तमर्थमि--- तत्र गर्भो वरणप्रसिद्ध्याद्रढयति
तस्मादिमं गर्भं इति त्वत्र शब्द एकशब्दपर्यायः एकदेशस्यार्थः। अथवा अप्य
यमिदं चार्थे यस्मात्स्मागर्भसंस्कृतायजमानएव जति चरति च पर्यावर्तनोप
रिभ्रमति च तस्मादिदानीं तनागर्भः --- भवतीत्यर्थः ३ इति सायणा
र्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकां
डे प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणं ॥ ३ अथ दीक्षाहुतीर्विधानुमाह॥ सर्वाणि
ह वै तिय संबंधादीक्षासंबंधीनि यजूंष्यौद्ग्रहणानि तदुद्ग्रहणमेव कुरुत
त्तिनदृ शंयति। उन्मृही नेहवा इति तत्र दारानैरेव दीक्षां गमनैः सर्वे बहुभिरे
च अतो दीक्षाप्रकरणोक्तानि सर्वाण्यपि यजूंष्यौद्ग्रहणानि उद्ग्रहणानीति इमहोर्न्हृति
न तं तत्तस्तेषु यजुःषु मध्ये एतान्येव दीक्षाहुतिसाधनान्याहुः स्पाद्यादीन्ये
वौद्ग्रहणान्येवौद्ग्रहणोत्संतेसंनिहितानीत्यर्थः। तत्र यमितिउच्यते। आहु

तयोहीतितांवताश्चेच्छेत्किं नायातमिति। तं ब्रूयात्। आहूतिहुतेति।
जप्यानां होम्यानां चैतारतम्यमाह। परोक्षं वा इति। एतासामप्युद्ग्र
णसाधनतां विभज्य दर्शयन्नप्रशंसति। ततोयामामाति। यानि आदिते
ष्ठानि यजूंषि स्रुवेण जुहोति तान्याधीनयजूंषि आध्यानलिंगका
मित्वमंत्रेषु मानो व्यापारलिंगदर्शनात्संपादकामायसंपद्यतइति
संपत्कामयते। कामः संपाद्यायस्वर्गफलायेत्यर्थः। अयमभिप्रायः
यालोकविंचित्फलंसिसाधयिषुः आदौतत्स्तत्त्वापृष्ठ्या कामयि
त्वा तत्साधनमनुष्ठायां तेन तुष्टभवेत् एवं त्रिभिः स्वर्गफलमाध्यायच
तुर्थेनतत्साधनमनुष्ठापयपंचमेनतत्तुष्टमहीतवान्भवतीति अत्रच
तुर्थस्यहोमसाधनानभिधानेपिपंचमस्यविशेषितत्वान्नचतुर्थम
पिस्रुवेणेवेति वेदितव्यं पंचमस्यसाक्षाद्ग्रहणसाधनत्वं तन्मंत्रस्या
नुष्टुप्स्वाहा इति वाचामंत्रेणसाध्यत्वाद्धोम्यत्वं अनुष्टुप
चतमुरुत्तरास्त्रिष्टुभं हांस्युपपादयदिति सामश्रवणेभिधानाद्धोचो
नुष्टुचां अथपुरातननवत्वां तद्दर्शनमुखेनैनेतेषांस्वर्गग्रहणेसाधन
तांउपपादयति। यज्ञेनवाइति एतत्स्यायमकांडेपंचमप्रपाठकाद्यावा २२

ग्नेयपुरोडाशार्थं चादेव्याख्यातोयथायमिति। येनप्रकारेणादे
वानुष्ठितप्रकारं जानन्ति: ऋत्विग्भिरयं यज्ञः उद्ग्रमणा होमेन संभृ
तः एवमेतेषामनुष्ठानेनैव यजमानोपि यज्ञसंभृतवान्भवति। तदेतत्
पंचसंख्याः प्रशंसन्ति। तानि वै पंचेति। अथातो होमस्येति मंत्रा व्या
ख्यायंत इति शेषः अग्नेयागानुष्ठानात्पूर्वं आकुर्वते खलु कुद्रा
न द्रेनैतस्यान्नमावीनमानाव्यापारोलक्ष्यते। यजेतेति संकल्पयतीत्य
र्थः। अतो यज्ञस्य यदेव वक्तव्यमंगजातं तत्सर्वं संभृत्य संकल्पयात्म
नेकाल्पस्वात्मविकुरुते स्थापयति [illegible] तिद्वितीयमंत्रस्य तात्पर्य
माह। मेधायेति संकल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा तया मन
सा प्रसाधनेन तु भाभ्याममभिगच्छति यथा कश्चित् प्रथममिदं सम्पादि
तिसंकल्पान्तसाधनप्रकारविशेषमवबुध्यते तद्वदित्यर्थः। तृतीय
स्यामंत्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तो जप्यतामादीक्षायाइति अनुच्य
त एवेत्येवकारव्याहृत्यमाह। नेत्विति। अतएवकात्यायनसूत्री यज
पतील्पकाचानहोमे। तृतीयमंत्रं व्याचष्टे सरस्वत्याइति पवस्तां पूष
त्वं पूषगतपुष्टिधर्मस त्वायानहृत्स्मो पिपोषक त्वं पूषापोष्यय हिस्या

वेद १२

दिष्टत्तेः सिद्धं पशुगतत्सीरादिसाध्यत्वात्पशवो यज्ञः। उक्तमंत्रत्रये
यदस्ति तत्राग्नेः कः प्रसंग इति तं दर्शयितुं आह ॥ तदाहुरिति। अन
द्धेव अप्रत्यक्षमिव एतास्तिस्र आहुतयो हूयंते। अस्तु को दोष इति त
त्राह ॥ अप्रतिष्ठिता इति। कथमप्रतिष्ठितेति तत्राह आहवकार इति य
द्यपि संस्याकृ व्याघालत्यापि तासां देवतात्वेन प्रसिध्यभावात् प्रसिद्धं
द्वादिनाभवितव्यमिति प्रदर्शयति। तत्रेनेंद्र इति तत्र प्रसिद्धदेवताना
मभावं दर्शयितुमनुवदति। आकूत्या इति। नातएकं च नेति अतोस्मा
त् आकूत्या इत्येवमादिकानां वाचयातएकमपि छंदादिकं देवं नोप
लभामहे इति वदतो यमभिप्रायः तेषु मंत्रेषु आकूतिमेधादेरेव प्रशं
सितत्वेनाग्निमतिहो यामा यमाक्षेप इति। अनन्वाल्लपरिहारमाह। अ
ग्निर्वा इति। स यजमानो यस्मादग्नौ प्रत्यक्षेण जुहोति। अतएवह्
ग्निरद्धेव प्रत्यक्षमिव अतएव प्रतिष्ठितश्चानेन खल्वेतासिंतिस्रोप्य
द्धेव प्रतिष्ठिताश्च तत एतानामीति यन्तु जरीत्या आकूत्यादिप्राधान्यं
तत इत्यर्थः। इत्थमग्निप्रशस्यावशिष्टाकूतिप्रयुगादिदेवताहुप
माध्यानसंबंधेन प्रशंसति। अतएतान्यापीतयजुर्षांति। आकूत्यै १२

12

प्रयुज्यइति अग्ने प्रथममात्मना बुद्ध्या वयजे यति आकूतिं संकल्प
यंतितं संकल्पितमात्मनैव विस्तार्य प्रयुंक्ते अतः प्रयुज्यतइति प्रयुक्
उभयोरपि बुद्धिविषयभावात् तेउभे अधिदेवते आकूतिं प्रयुजो अस्य
यजमानस्यात्मना त्मन्याधीते आध्याने नविषयीकृते भवतः आधी
तमिति पादकुचाह । धीनयजूंषीत्यर्थः । एवंमुख्यानि वाक्यान्यपि यो
ज्यानि सरस्वत्येपुष्णे इत्यत्र पूष शब्दव्याख्यानाय भूर्नां बहुत्वात् एथति
दृंश्यसन्दनेप शाबोब्याइत्यादि प्राग्व्याख्यातं इत्युक्तमाधीत्तवत्समानधे
५ मेसंभवादाह इति त्रयंपुथग्विधीयप्रशंस्याऽथचतुर्थमाह इतितन्मंत्रे
चवि [illegible] धत्ते । अथचतुर्थं मित्यादिमंत्रवाक्यानि क्रमेणोदाह्य व्याच
ष्टे एषाहेति एषारा गित्यर्थः । यज्ञस्य अत्यंतं संनिहितकथं यस्मादेषा अ
पांकीर्त्यपतितात्स्मान्नेदीयः तत्क्षा जनिनयज्ञं प्रतिकथं नेदीयस्त्वमिति
तत्राह । आपोहीति । अभिषवसंपवनादिसाधनत्वादपांयज्ञत्वंस्पष्ट
मन्यत् उत्ताहुतिचतुष्टयंस्याज्य उच्छिष्यत्याः स्रुवेण होमन्तथा चसत्येंद्रे
जुभणानिजुहोतिस्रुच्छिष्टत्याः स्रुवेणाकृत्याइति प्रतिमंत्रमिति पंचमस्य
द्व्याख्यमाह । अथयज्ञ्वायामाज्यंपरिशिष्टमित्यादि नाऽऽयमर्थः दीक्षि

वेद २३ णो येष्टेः संबंधिपदाउग्रंघ्र वायामवशि हं तत पंचम्याहुत्य र्थं जुह्वाम
वनायत । एतदेकमवत्तं अथाज्य स्थाल्याः सकाशः तस्रुवेण जुह्वाउप
रिस्त्रिरापानयति । एवं च चतुरवत्तं भवतीति तीयानयनेतु जुह्वा उपरिवर्त्ति
मानं स्रुवं यथा जुहूः पूर्णा भवति तथा स्रुवस्याभितआज्यपूरयेत् तानि
तथा च सूत्रं जुहूं ध्रौवमासिच्यं द्वि श्चस्थाल्याः स्रुवेणांतनीयं स्रुवम
भिपूरयतीति विश्वोदेवस्येतीति । एं च मस्य मंत्रमाहास जुहोति विश्वोदेव
स्येति । तं प्रशंसति सेषादेवता निरिति । पंचाशस्ताप ह्विरिति आनेः पंचसंख्या
संबंधादेशापङ्क्तिर्भवति । तद्योजयति विश्वोदेवस्येति । विश्वदेवस्य श्रवणात्
इदं मंत्रवाक्यं वैश्वदेवं नयनस्य सविस्त्व्यापारत्वात् । नेतृशब्द श्रवणोतसा
वित्रमूर्त्तोचुरीते स्वनेन मनुष्येर्वरणीयलामिध्यानामित्रस्य वरणीय
त्वप्रसिद्धमेतत्त्वं बाहेस्पत्सं मंत्रे पुष्टविणं धेहि विश्वमितिघ्रुम्नसमानार्थ
स्यद्रविणस्य दानेन बाहस्य हि संबंधश्रवणात् घुम्नं वृणीते स्य नेन बाहेस्प
त्यत्वं । पुष्य सइति पोषधर्म श्रवणात् पोष्णत्वं सस्तु देवतानिः पङ्क्तित्वं । ततः
किमित्यत आह । आग्नेयं इत्यादिना । अथ सुप छेदो हाराप्रशंसति । तां वा एम
अनुहूतेति । इत्युक्तं पंचानामाहुतीनां समुच्चयपदार्थ स्यापंचम्येकेवेतिके २३

13

मु

वांचित्यक्षमाह। न दाहुरिति। इतराभ्यो यत्स्रुक्लं तस्यैकयैव सिद्धे रेकामेता
मेव जुहुयात्। तत्रापि पूर्णां कृत्वा जुहुयात् न पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः। यस्मू
र्णेन दर्व्यूनेनैव सर्वं अन्नमनेन सर्वं प्रकृतमाप्नोतीत्यत्र यदा पूर्णाहुतिः समप
स्रुक्व समभिपूरयेत्। न च दास्रुवेणैव होमः म कृत्वा आज्यपूर्णेन तेन स्रुक्व समभि
पूरयेदित्यर्थः। तथा कृत्वा तामाहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात्। न याचस्रु
त्वं एतामेव वा पूर्णां जुहुयादिति अक्षरगतसंख्याद्वारा तं मंत्रं प्रशंसति।
तां त्वा अनुष्टुभेति। दश प्राणा इति शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः अ
र्वाचो द्वौ वित्यसाधारणा नवमुख्यप्राणास्तेन कः इति प्राणानां दशत्वं आत्मा
देहः एकत्रिंशः पुरुषः एतावान् एकत्रिंशत्सा कः पुरुषो यज्ञ इत्यस्योपपाद
नं पुरुषसंमितो यज्ञ इति यज्ञस्य पुरुषसंमितत्वमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। यावानेव
यज्ञ इत्यस्य विवरणं यावत्यस्य मात्रेति अस्य यज्ञस्य मात्रा[illegible]भ मा यत इ
ति मात्रा अवयवसमष्टिः एकत्रिंशदात्मिका एतया विश्वो देवस्येत्यनया तावं
तमेव यज्ञमाप्नोति॥ ७॥ चतुर्थं ब्राह्मणं ४ चतुर्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं नि
वारयन् पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इति श्रीमद्राजाधिराज
राजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरहरिहरभूपालेन साम्राज्यधुरंधुरे

वेद २४

णोसायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथ
ब्राह्मणे तृतीयकांडे प्रथमोध्यायः १ इत्यादीक्षाहुतीर्विधायाथ कृष्णा
जिनेदीक्षामाह ॥ दक्षिणेनाहवनीयमिति । आहवनीयस्य दक्षिणदेशे
द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्णे तयोरध्यासनं यजमानं दीक्षयेत् तत्र हेतुर्नहि त्वंग्रसं
सति । यदि हेड इति । यदि हेड इति । ते च परस्परं संबद्धपर्यंतप्रदेशे भवतः आ
स्तरणप्रकारं कात्यायन आह । आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मांससहि
ते स्तृणातीत्यादि इति तत्र यं समुते इति यथा न यो मांसप्रदेशयोः संबंधो भवति । य
था च तदंतप्रदेशेषु पश्चाद्भागे दृढे स्तृते भवतः । तयोरेकस्य पर्यपर मात्त
णुमा नात्र यथा आपस्तंबो पि अंतर्मांसाभ्यां बहिर्लोमाभ्यामिति । एक कृष्णा
जिनपक्षमुक्त्वा प्रशंसति । यद्युपक्रममिति तदेकमेव कृष्णाजिनं लोकत्र
यात्मकं अतस्तेनापि दीक्षयेत । दिवा द्योतमानत्वेन शु[illegible]क्लो मं शस्त
रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वं यदि चेत्तरथेति भूलोकः
स्वर्गलोकयोः मनुष्यैः परिदृश्यमाना परि[illegible]दृश्यमानच मपेक्ष्य प्रदिवेन
ग अल्पकवैपरी सोपन्यासः । यान्येवेति यान्यवलोमानि वभ्रुवर्णानि ह ग
रितवर्[illegible]नि च परिदृश्यंते तान्यंतरिक्षस्य रूपं नीलं नभ इति प्रसिद्धेः तस्मि १४

न्ते कृष्णाजिनपक्षे अंतकमु अंतं प्रदेशमिव पश्चाद्भागे प्रत्यस्येत्। सं
कोचयेत्। संधिप्रदेशेन द्विगुणी कुर्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रे एकं चेत्पश्चा
त्पाद द्विगुणमिति कृष्णाजिनदीक्षार्थमुपवेशनप्रकारमाह॥ अथ जघ
नेवेति कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागे नत्वेयमपि पश्चात्प्राङ्मुखो दक्षिणं जा
न्वाकुंच्य पविशेत्। जान्वक्षः संकुचितजानुकः आरुष्यो पविशेदित्यर्थः। द
क्षिणं जान्वाच्येदिति सूत्रेण आसीनः तत्संधिस्थानमित्यर्थः। एवमभिमृश्य
जपति। एवमित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः। मंत्रस्य शिष्यपदं व्याचष्टे
। यद्वै प्रतिरूपं प्रतिकृतिः वेशब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते। लौकिका हि करितुर
गादिप्रतिरूपमिमा दिग्गतेशिल्पमिति व्याहुः प्रकृष्टस्मरेषा याः कथा
मइति रूपत्वं तैत्तिरीकं यजुर्न्तं एषया रूचो वर्णो यजुर्न्तं कृष्णाजिनस्य वसान्तो
यकृष्णमिति द्वितीयभागं ॥॥ व्याचष्टे -मिति गा मौ वा एष भवतीति वेश
ब्देन श्रुत्यंतरप्रसिद्धिरुच्यते तथाचैत्तरेयकं पुनर्वा एव मध्येन गर्भे कु
र्वन्ति पदीक्षयंतीति छंदांसि गायत्र्यादीनि त्यक्तांगुलिर्मुष्टीकरणेन संकु
चितांगुलिं उक्तलक्षणप्रवेशं प्रसिद्धा गर्भस्यानद्ध पाणिः त्यक्तांगुलय
इवहीतिई ष्टक शब्दार्थमाह। अस्य यज्ञस्य संख्यायाइति उत्तमा कृष्ण

वेद १५

[redacted]संख्यापारः॥ उत्तमा इत्यादि कर्हि वक्तनेनस
मासिकं क्ष्यनइति स्वसत्त्वदुक्तं॥ अनंतरं कस्मात्ति ना ऐहणं विधत्ते॥ अ
यदक्षिणे नेति॥ चर्मवाइत्यादि मनुष्येषु यशस्मनेति प्रसिद्धं एतद्देवत्वा
देवेषु सुखहेतु चान ज्ञामेश्वर्याभिधेय अनोदें विकेनरूपे णावर्गासी निरू
स्मा जिनस्य स्तुतिः हिंसापरिहार प्रसक्तिं दर्शयति॥ श्रेयांसमित्यादिना॥
यज्ञाच्छ्रेयोति कर्मणा परधात्॥ इत प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः॥ वैजयाना
धेइति॥ स आह रुजघानार्थे कस्मात् जिनस्य पश्चान्नागाएवं अग्ने प्रथममा
सीनविपक्षेवाधमाह॥ अथयदग्नइति॥ यएनेमध्यमदेशमारूढं यदित्र
यादन्यः कृष्ण जितं स कुत्सितगतिर्भविष्यतितनःपतिष्यति चेति॥ अथमे
खलादीक्षामाह॥ अथमेखलामितिपरिहरति॥ मध्ये परितो वेष्टयेदित्य
र्थः॥ पुरोहितानामभिधानेनमेखलाप्रशंसति॥ अंगिरसइतिबलस्यं बलाहें बल
करं वस्तुनाविंदनदीर्बल्ये कारणमाह॥ प्रजा तस्माधनात्स्य यसो न्यदशनं
नावाकस्यनन्यनः अनइत्यर्थः॥ तेएता मूर्जं ऊर्क् बलं तस्मा धनत्वान्मे
खला ऊर्गन्क ध्यते ऊ ऊर्जविधिनहि॥ समाहिमिति सम्यगाध्यते
बलमनयेमिसमाहिमें खला॥ तत्पा उपादानद्रव्यमाह॥ सावेशा १५

णीति॥ सासमासि: शाणी शाणमयी भवेत्तमुह्यी त्वुस्वस्य शो अ
सद्भवेदितित्वेन अनेन खल्वभिप्रायेण गर्भेणामाहुर्वस्यापेक्षितत्वादि
त्यर्थः। शाण वाससो ऽस्यत्तिमाह यदत्रनादित्यादि। यत्र यस्मिन्काले प्रजाप
तिर्यज्ञस्य काशादुत्पन्नः तस्य प्रजापतेर्गर्भभूतस्यावेष्टनं संनिहितं यदुल्व
मासीत् तत् शाणा अभवन् तस्मात् गर्भमालिन्यसंभवात् शाणा पूतय:। कां
ति दुर्गंधा भवंति उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यांतर्वेष्टनं स उल्वाद्धृतो गर्भो
भवतीत्येतत्तरीयकं प्रति निर्दिशे बहुवचनं शाणाये क्षजरा सुबहिर्वेष्टनं
प्रजापते: संबंधितद्दीक्षितेन धार्यं बल्कम भूत्वा उभये अपि गर्भरूपप्रजा
पतिदीक्षितस्यापि गर्भत्वाद्धार्ये अभूतां मेखलायावसनादांतरत्वं विध
ते। अंतरंवेति॥ सयच्छेवेत्यादिस्पष्टं। स चो इत्यादि। अजाव्यादिरूपम
न्नं पितृमातृपुत्रात्मनाग्निहृन्मद्भवति। यतः अतोन्नात्मकत्वान्मेखला पि
त्रिगुणा कर्तव्या। वल्लशामुंजशाखाभि: मिश्रितत्वं विधत्ते मुंजवल्लशेने
ति शरस्य बज्राययवचाप्रजो विवासकत्वं तथा च तैत्तिरीयकं इंद्रो वृत्राय व
वज्रंप्राहरत्स त्रेधा व्यभवदित्युपक्रम्याम्नायते: शरो अशीर्यत तते शरा अ
भवत्। तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शर इति॥ मेखलायाः केशवेणी वनि

वेद २६ मौंजीं विधत्ते। स्रुक्कासर्गसदृशा भवतीति सूक्ता वाणी सा यथा सृज्यते। तया
सदृशा निर्मिता भवेत्। उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारांतरयोर्दोषमाह॥ साधा
यदि तिसामेखला यदि प्रसलविसृष्टा दक्षिणपाणेर्व्यापारेण निर्मि
ता स्यात्तदा यथाप्रकारेणान्या लौकिकयोगवादिबंधनरज्जवो मानुष्यो
भवंत्येवं नियममपि मानुष्ये भवेत्॥ अयमद्यपसलविसृष्टा सव्यपाणिनो
16 परिव्याहृतेन निर्मिता पिपितृदेवत्या स्यात्। तस्मात् स्रुक्कासर्गमित्युप
संहारः। बंधने मंत्रं विधाय व्याचष्टे। तां परिहारत इति अंगिरसो स्येनामू
र्जमित्यत्र हिशब्देन छंदस्यंतरप्रसिद्धिराविःष्क्रियते। तथा चैत्तिरीयकं
अंगिरसः सुवर्गं लोकं यंत ऊर्जं व्यभजंतेत्यादि अत्र कात्यायनः। मेखलां
बध्नीते वेणुत्रिवृतं शणमुंजमिश्रामिति तां वाससहूर्गसीनीति वस्त्रां वस्य
समंत्रकमुद्ग्रहणमाह॥ अथ नीविमिति। अग्नेः सोमयागात्पूर्वं अदीक्षि
तस्येदानींतु दीक्षितस्य सोमस्य सोमयागकर्तृत्वाद्दीक्षितो द्युपचारेण
सोम इत्युच्यते। वाससा आच्छादनं विधत्ते। अथ प्रोर्णुत इति॥ ऊर्णुत आ
च्छादयति। आच्छाद्यप्रदेशविशेषः स्पष्टोऽस्य हेतुतः शिरः प्रोर्णुते विष्णोः
शर्मासीति इति विष्णुशब्दः पुरुषोत्तमे प्रसिद्धेरत्राभिमतमर्थमाह॥ २६

उभयं वा एतदिति॥ दक्षिणायष्टो अग्नावेस्मवेह विषिविस्मुर्देवतेति
तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानो पि विस्मुरित्यभिप्रायः॥ वत्सलांते कृष्णविषा
णाबंधनमाह॥ अथ कृष्णविषाणामिति॥ सिखवत्सलांतः तत्र बध्नीयात् कृ
ष्णविषाणोत्पत्त्यर्थमाख्यायिकामाह॥ देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना॥ प्रा २
जापत्याः प्रजापतेः पुत्राः पितुर्दायं पैतृकं धनं इंद्रियं सुमध्येमनएव दे
वाः प्राप्ताः वाग् इंद्रियमसुराः यथा यज्ञं देवाउपागतान्वा चमिंद्रियरूपाम
सुराः अमूं दिवं देवाः इमां पृथिवीमसुराः एवं संजिदे वावाचोपि स्वाधीन
त्वकरणाय यज्ञमेवमब्रुवन् यज्ञइदं वाग्योषा स्त्री तं पुमान् तस्मात् तां उ
पामंत्रयस्व संभोगार्थं संकेतेनाऽऽह्वयस्व सापि तां ह्वयिष्यते। आकारयिष्यती
त्यब्रुवन् तत्र ह्वयंतीं तं जनती श्रुतिर्ब्रूते न केवलं तेषां वचनमेव किंतु मनु
वदति योषेति मामां मपि ह्वयिष्यते अत उपमंत्रये अहमिति उपमंत्रिता
सा अग्नेग्र यमना र आरकात् अरएवा रकं ते ननुन्नेव आरकाग्तेणव्य
थितेवेत्यर्थः। आस्वयत् अग्नन्तुन्नो यवलीवर्द्दो दिरिवास्ययाम करो दि
त्यर्थः। तस्मादिति लोके हस्पांतक यनंस्पष्टं। जातं हेन्नां तं देवेभ्यो निवेदय
ति। स होवाचेति। अत्र धुना देवैर्याच्यमानो यज्ञस्तामुपामंत्रयतां सापि

वेद १७ निपत्ता शमिव निपतितपर्णवृक्षादिकमिवासीत् यथा केवलं कंपते एवं
शिरश्छिन्नेनेनो वाचेत्यर्थः ॥ अथवा पलाशनिपतनमिवोस्म चाभैने
नो वाचेत्यर्थः। तस्मादित्यादि पूर्ववत् तृतीयवारे चाहूतवती आकर्महृ
त्तां तं ज्ञात्वा च तं ते देवा ईक्षां चक्रिरे कथं इयं वाक् योषा खलु असुनामेत्यत आ
ह। यत्तु यस्मादेनं यज्ञं न धुविज्ञातनमित्रवती अतोन विश्वसितव्यमित्य
17 र्थः। एवमीक्षित्वा हे यज्ञ न तवांतिकं थं गच्छामि किंतु हे वाक् मिहरच्छानए
व तिष्ठन्तमामभिगच्छेति इति ब्रूहीत्यब्रुवन्। तथा ता मागन्तां वाचं नोस्माकं
प्रतिमन्ब्रूहि निवेदयेदपेत्यब्रुवन् सा प्याकारितानदेवत त्रसंकेतम्नदेवोति
ष्ठन्तमेव यज्ञमभिगता। अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच। अथ तां
वाचं देवा असुरेभ्यो न्तरायन्। तया वर्जिता न कुर्वन्। स्वीकृत्य चाग्निमुखमं
तरेण स्वभोगायो गाद्गना वेच तां वाचमनुष्टुभा विश्वादेवस्य नेतुरित्येतां
कृ चात यायथा पुनरसुराणां नियशा भवति तथा सर्वं हुतं अनु हृवु: केवला
किं न स्वीकृते त्यत आह। आहुतिर्हिश्रि आहुति हृ पिणा गेनोदत्तमेव देवा
नां प्रियमित्यर्थः। अथ ते असुरा आत्तवचसः देवैः स्वीकृतवचसो हे अ राम
रयो हे अरय इत्येच्चारयि म शक्ना हे अ वो हे अलवइतिवदंतः परा १७

त्त१

तु१ घु५

भूत्वाः प्रसंगात्कंचिद्धर्मविशेषं नियममाह ॥ तत्रेति ॥ उपजिज्ञास्यां ज्ञात
ब्रा॰ स्तं दिग्धां वाचमहुङ्कवं नाऽसुराः सम्लेच्छः ॥ संदिग्धार्थस्यापभ्रंशरूप
स्य वचसो भाषणं यत्तन्म्लेच्छनमित्यर्थः ॥ यद्वाऽयं ईदृशीं वाचं वदति स म्लेच्छः
तस्मान्न म्लेच्छेत् न म्लेच्छो न भवेत् ॥ तदीयां अपार्थिकां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः
॥ असुर्या असुरेभ्यो हिता ॥ उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति एवमेवैष इति ॥ अस्य
सपत्नाः अनेन ज्ञात्राऽपहतवचसः सन्तः पराभवन्ति ॥ यदर्थमाख्यायिका
प्रपञ्चिता तमर्थं विधातुमाह ॥ सोऽयं यज्ञ इति अभिध्यानप्रकारः प्रदर्शिते
मिथुनीं यास्यामिति संबभूव ॥ संगतोऽभूत् ॥ अतोऽस्मान्मिथुनाद्भवः
मपत्यं यज्ञवाचोर्मिलनाद्युजः निष्पन्नो ॥ तस्मान्मानाभिभवेदिति संबन्ध ए
व क्षिता ॥ अन्योन्यत्निभयान्तःस इन्द्र एव वाग्योन्यां स्वयं गर्भो भूत्वा प्रवि
ष्टस्तत्र संवत्सरमुषित्वा जायत मा मदीयं घ्नेति स्वसामर्थ्या विघ्नरणं त
स्य योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते ॥ इतोऽस्मान्मिथुनात् ॥ मामनु अन्य
न्महद्भ्वमपत्यं नोत्पद्येत ॥ मयपाद्युत्पद्येतनन्मा यभिभवेत् ॥ नाभिभवे
दिति विचार्य प्रतिपरामृश्य योर्नदेशे विमुत्स्यादृक मंगमिति विचार्य हस्ते
नाच्छिद्य वेष्टनं कृत्वा विधायज्ञशिरश्छिन्नापितवान् ॥ यज्ञशाखार्थमाह ॥ य

वेद १० ज्ञो हि कृष्ण इति। हिरण्येन यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा चेत्यादि
श्रुति प्रसिद्धेरभिधीयते अतः प्रसिद्धो यः कृष्णमृगो ऽस्ति स एव निदाने
न यज्ञः तद्देव यजमानेन धार्यं कृष्णाजिनं तस्या वाचो योनिः सा कृष्णवि
षाणा योन्याकृष्टा। विषाणां भावे लिंगं दर्शयति। यद्देनामिति। उक्तार्थज्ञं
प्रसंसति: यथैवात इति। तस्यां। बंधनेउर्ध्वं मुखत्वं विधत्ते। तां वा इति। यो नि
18 र्यद्यधोमुखं गर्भं बिभृयात् तत्र हिरण्यदेव अनुत्तानमरणं स्यात् इति तस्माधर्म्मो
यो ह्यानं बध्नीयात् बंधनानंतरं तया दक्षि[illegible] भ्रुवमारभ्य ललाटस्यैव दीघ
उपरिप्रदेशं स्पृशेत्। अत्र सूत्रं कृष्णविषाणं त्रिवलिं पंचवलिं वेति तां दक्षि
यां बध्नीते तया वंद्रयनमुपशंत्यनाया दक्षिणस्यां भ्रुव उपरीन्द्रस्य यो
निरसीतीति मंत्रं व्याचष्टे। इंद्रस्येति अतो हि अस्या योने अवकाशात् ख
लु प्रविशदिंद्रस्येति गर्भरूपेणेंद्रः अतो गर्भप्रवेशनिर्गमयोः साधनत्वा
द्योमदिंद्रस्यास्: कृधी। तिमंत्रार्थः। कृषीस्त्व धी स्यर्थं तं कृत्वा करदित्यादिना
सस्यं एतद् जेनोहेपनेन। स्पष्टमन्यत्। यदा वा इति यदा खलु सुखसमं
कृष्यादिसंपन्न्या स्वप्नदः संवत्सरो भवति। तदैव यज्ञानुष्ठानाय प्रभवे एम
ति। यदा उ कृत्वै परीत्येन दुःखमंदुःखहेतुः संवत्सरो भवति तदा आत्मने १०

स्वशरीरदक्षिणापापि न प्रभवति काक्याय ... स्य विषाणाकंडूयनप्रशं
सार्थे साधनं नरं निंदति। अथ न दीक्षित इति। यः कश्चित् धर्मस्येति कर्मणि चर्म्मी
गर्भका प्रादिना विकार्थे न तदा सगर्भो यस्य छन्मतिं प्राप्नुयात् ततोन्यस्य साध
नस्य दृष्ट्वा तेन चिकर्षत्याम नो भवितोः। पामाविचर्चिकामत्वर्थीयो नं तद्वा
न्न नितुसम र्थो भवतीत्यर्थः। न केवलं दीक्षितः स्वयमेव पामनो भवति। किं
तु तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि नाहं शं भवंतीत्याह दीक्षिते वा अन्विति विपक्षे दोषमु
त ७ रकास्व पक्षे दंभावं दर्शयितुमाह [redacted] माह। स्वा वा इति। कू
स्य विषाणा यायोनित्वाद्दीक्षितस्य गर्भत्वात् हिं सा भावाय कू स्य विषाणये ह
कंडूयेदिति विधिः। अथ दंडेन दीक्षाविधत्ते। अथास्मा इति प्रहारसाधन
त्वादंडस्य वज्रत्वं डू कं बलकरं रसरूपमन्नं उदुंबरस्योत्कृत्वरूपत्वं नैत्तिरीय
के। आत्मानं देवावा उर्जं व्यभजं त तत उदुंबर उदतिष्ठदिति मुखसंमितं इत्या
दि स्पष्टं मुखपर्यंतं प्रसंगं विर्थसंभचात नो धः कंठादिसंमितं न कुर्यादित्यर्थः
दंडस्योच्छ्रयणं समंत्रकं विधत्ते तमुच्छ्रयतीति। इह कश्चिद्दंडस्य संस्कारवाचक
त अकारो सकृत्प्रदर्शितः दर्भैः पवमानं नरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तो स्नएव स्वाभिम

वे॰द मनः कालखाभिमतत्वं चागो एव वाचंयच्छतीत्येवकारेणावगम्यते दंडदी
१८ क्षानंतरं तयोः कालद्वयमुक्तं कांचित्स्यक्षमुपन्यस्यते नाममभिप्रायेणा विसृज्य
ते निराहृत्य स्वयमनमुपसंहरति अत्र हेतुः कृत्यादिनां अतो हि अस्माद्दंडग्रह
णकालादूर्ध्वकाले किंचिदपि जनयितव्यं न भवति जप्यस्य च सर्वस्य पूर्वमेव
निष्पन्नत्वात् हि इति भावः यथा यदा घमितिते वा पक्षेदीपप्रदर्शनं यदाह तस्य
19 पूनर्ग्रहणं तु घटमिति अमुत्रैव प्रागुक्ते कालेदर्शपर्वनानेतरमेव कर्त्तव्यमि
त्यर्थः। स्वपक्षे गुणांतरमाह। अथ यदीक्षित इति वाचस्यकारणस्यव्यव
वसो नियमितत्वेन कृत्यादिमंत्राभिव्याहारेण यजस्वेव सर्वोपपादना मंत्रो
च्चारणकृतो न वा द्विः यमस्य भंग इति प्राग्वक्तव्यं कात्यायनवसुदंडधा
रणादनंतरं वा।। यमनमपि विकल्पेनोक्तं वा। अथवामुष्टीकरणं वा
ग्यमनमिति गृहीतव्रतः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तमभिधातुं वाग्यम
नस्य प्रयोजनमाह। अथ यदिति वैष्णवी मृचं इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येव
माहिकां। अध्वर्युकर्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते। अथैष इति। एतौ ध्वर्युः पो
उद्वदति उच्चैरावेदयति अयं ब्राह्मणो दीक्षणीयेष्टिहस्माजिनादिदीक्षा ताम
संस्कारेण संस्कृत इति।। अयं महावीर्य इत्येतत्पूर्वं व्याख्यातं। सूत्रेतु अध्व १८

युर्व्यतिरिक्तेन कर्त्रा आवेदनमुक्तं अन्यो दीक्षितोयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरु
क्तेरिति अन्यतरो ह्यध्वर्युसंनिकर्षा दाध्वर्यपर्व समाख्यानबला त्प्रति
प्रस्थातृपरः तृक्तेरित्यनेन चोपांशुपक्षः सूचित इति कर्कोपाध्यायेन
व्याख्यातं। सावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधायप्रशंसति। त्रिः सत्यत्वइति। क्रु
आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनमाह। अथो यद्ब्राह्मण इ
ति। अतोस्यादीक्षायाः पुरस्य जातेजन्म अनर्हेव अनिश्चितमिव भवति
। अनार्हचेकारणमाह। इदं ह्याहुरिति। इदं च समारणमाह। अभिज्ञाः
यतो एते सा स्त्रिय मनुक्रमवपंति गर्भाधानसमये रेतश्चादधति अतो यो
नितो जन्मनोनर्हा वं ब्राह्मणइत्यस्य व्याख्यानं। यज्ञादिति। यज्ञादुत्पन्नः सर्व
प्रसिद्धत्वाज्जन्मनोर्द्धा चरस्तःसंस्य शीविरहात् अतएव ब्राह्मणोयज्ञाज्जा
तत्वाद्ब्राह्मण शब्दव्यवहारः अतएव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोर्दर
क्षितोयं ब्राह्मण इत्येवब्रूयात् यद् जन्मप्रशंसार्थं ब्राह्मणं शिवं कंचिन्निय
ममाह॥ सवनकृतमिति। सवनकृतं अभिषवकर्तारं यष्टारं त्रैवर्णिकेष
न्यतममपीत्यर्थः। सवनकृतानिमित्तेनतद्धेनेत्यर्थः ॥ इति श्रीसायणाचार्य
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥१०॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठ
कः ॥ ॥ गृहीतस्यैव चमसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति। वाचंयम
इति वाग्यमनं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह। यज्ञेन वै देवा इत्यादिना।
एतस्याख्यायिकाया तो वाग्विमोकं विधत्ते। तामसमिति इति आत्तमया
अनन्तरं भावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति संवत्सरो वा इति एते एवाहो
रात्रे परिप्लवमाने पुनः पुनरावर्तमाने एनं संवत्सरं कुरुतो निष्पादयतः
सतुतल्लक्षणः प्रजापतिः पुराऽस्य यज्ञसमये अहन् अहनि दीक्षितवा
नहनदीक्षः प्रजापतिरात्रिं प्राप्तवान् दीक्षोपलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त
मन्ववर्त्तयदित्यर्थः। अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो यावा
न्यज्ञः संवत्सरप्रजापत्यात्मकोऽस्ति अस्यैव यावती मात्रापरिमितिर
स्ति तावन्तं सकलमप्येतदेतेन नियमेनाप्नोति। वाचं विसृजेत् नाभवति
वाग्मो वेदेकांचित्यक्षमाह। नद्दूवक इति। अत्र नक्षत्रदर्शनकाले अन
स्यासम्यगित्यर्थः। स वैग्रेस्तानक्षे न सूर्यो स्तमिते नवनीति युक्ति। स्वपक्षे
वदंतः नद्रूवयतीति तद्रूनयेति। तेतथानुष्ठीतारो यद्दामे घोनक्षत्राच्छा
दवः स्यात। नहिं कश्चिद्दुतु त्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः। तस्मात् प्रत्नका २०

ले अलमितं अनुष्ठानसम्यक् प्रज्ञातं त्वमेनं तद्देवपरि त्यजेत्। नन
सृत्रो दयेवाग्विसर्गमं त्रविषये केषांचित्यक्षमनुघनिरा चष्टे। अ
नेनो हे कइति। यज्ञाप्यायनसंधानयोस्तन्मंत्रे स्फुटमप्रतिभानान्न
हे स्य कं अथयाचामिमंत्रमाह॥ अनेनेवेति। अत्र हुतं कृणुतेत्यस्याहु
तग्रहणार्थादवसेयं विमृष्यातं त्रीब्रूयात् इत्यर्थः। स्ताचित अग्नि
र्ब्रह्मेत्यादिप्रयुक्तं त्रः वाग्विसर्जनार्थः। तथा चसूत्रे॥ व्रतं कृणुतेति
वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाऽग्निर्ब्रह्मेति सकृदिति। व्रतकरणं प्रशंसति
। एषहीति। एषव्रतास्मांप दार्थः अत्र दीक्षाकालेयज्ञः तथाएत देव
व्रतंहविरपिभवति। यथापुरा दीक्षा दिवसात्पूर्वमग्निहोत्रं एवमिदम
प्यग्निहोत्रमस्यास्मायेएवेत्यर्थः। यथाहापस्तम्बः न लेवनव्रतये दृग्नि
होत्रस्याविच्छेदायेति अत एतद्नाख्येन यज्ञेन प्रवर्तमानेन चिकीर्षित
ज्योतिष्टोमे यज्ञं ध्रुतारथ्यं संमत्स्य एकीकृत्य तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योति
ष्टोममेतेन विस्तारितवानू भवति। अत एतन्मंत्रे भिगतयज्ञसंधानसं
भवादयं पक्ष एव श्रेयानित्यर्थः। विहितव्रतयानं शुन्यादि न शप्रर्यंतं
कर्तव्यमित्याह॥ इंतत मितिवाग्विमोको गन्यमिमुखं कर्तव्यइत्याह।

अ

वेद २९ येति। उक्तमर्थं व्यतिरेकेण प्रसंसति। न हेति। अतोन्येन भूर्भुवः सुव
रित्यनेन मंत्रपदानि व्याचष्टे। सप्रथाममिति वाग्व्यवहारः स्यादा वाग्नि
र्ब्रह्मेति ब्रुवन्सत्यमेवोक्तवान्भवति। सत्यं ब्रह्मेति श्रुतेः। एवं न स्यात् यज्ञा
हस्तं श्रुतिरेवोपपादयति। न हि ममुष्या इति। इतं वा इत्यादि श्रुतं पयः कुवे
शब्दे न पश्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयतेन तथा च तैत्तिरीयके यः सतः स सदे
21 वत्तस्माद्विद्वहनाश्नं हूयते। स देवतायेति तत्र श्रुतं क्षीरसेषणएव दी
क्षित एव पिबेत्। एवकारव्यूहसनीयमाह। नाग्नाविति। आत्मन्येव हो
मं पुनर्तत्नह्व त्वां नाभिधानेन प्रसंशंति। यज्ञेन वा इति गतं। देवेण च्छादित
स्यापि पयोव्रतस्यत द्वव गच्छद्भिः। पूर्वैरुषिभिः संमतत्वाद्नेनापि सम ★
र्णं व्यमित्यर्थः। ननु सर्वमपि हविरग्नावेव हूयते किमिदं पीयत इत्याशं
क्य दीक्षितनस चाग्नित्वमुपपादयति। एष वा अत्रेति। यज्ञशब्देनाग्निर
भिधीयते यज्ञो स्यादक्ताभिधानात्। अतं स्वात्माग्नो नुष्ठानेन विपरीत
फलमंगतन्युनरप्यायीत वान्भवति। व्यतिरेके दोषमाह। नाहेति। जुहू
दुहैवमन्येते सूक्तं देवताप्रीणनाभावान्कथं नाहशीमनि तु स्यद्युत इत्य रामः
त आह। इमेवाइतिवा गादीनां मुख्यप्राणे प्रवेशेन प्राणशब्दे व्यवहार २९

रस्याद्यमेप्राणापानाद्योमनसः सकाशादुत्पन्नाः मनो व्यतिरेकेण
न तत्प्रवृत्त्यभावात् मनो युज्यन्ते स्वस्वव्यापारे सुदाङ्ग्यात्कर्तृत्वाच्चु तेए
वद्दक्षाः क्रतवः यद्वा दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां
ते तथोक्ताः तेषां देवतानां विभज्य योजयति। चामे वाग्निरित्यादिना। अ
ग्निर्वाक् त्वामुखं प्राविशदित्यादिश्रुतेः। इन्द्रियेषु तदभिमानदेवतयोरभे
दव्यवहारः। यस्मादेतासु देवतासु प्रीतासु यजमानत्वेन निमित्तभूतासु
स्वात्मनि हुतं भवति यद्वा अग्नौ चेन्न एवं कस्मिन्नेव हुतं भवेत्। आत्म
नि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति व्याख्येयं तस्मा जी
ह्वन्नन्येतेत्यर्थः प्रथमदिवसदेये व्रते एकेषां चित्पक्षमाह।। तदु क
इति। प्रथमे हूते प्रथमहूता हे स्त्री रेनिधी तत्चित्तु ग्धयोरा प्यायनायो
भयोरपि समाधानानो भयावापेसत्यमे अपिह विषा। अन्वारम्भणेम
व तदिति तेषामभिप्रायः तन्निषेधति न इति उभयाचावस्याप्रयोज
नकतामाह।। ननहे तित हविं[illegible]र्यादिति तत्राह।। तस्मादन्यतरमिति
अन्यतरयावा यपक्षे उभयान्वारम्भः कथं स्यादिति तत्राह हविर्वा
असेतिदर्शपूर्णमासयोर्वहि यवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रै

वृ॰ २२ चान्वारब्धौ भवतो ननूक्तमौ अतो प्रयोजनकत्वात् तु भयावापो न पेक्षि
२२ तइत्यर्थः। ननु तदुभौ गृहे होमाभावे किं कुर्यादित्यत आह। वयुरिति यजमानाहि
यथावत्त्वारब्धौ अतः अन्यो ब्रह्मि यवयोर्मध्ये यस्यैव व्रतं कामयेत
तस्यैव तद्व्रतं कुर्यात् प्रथममन्त्रविषयत्वे तरेषां पक्षमाह। तदेकइति केचि
त्तु प्रथममन्त्र एव ब्राहियवपि रंगुणो धूमादिकं यत्तु गांधिविषयत्वादि
त्तत्सर्वं व्यावर्त्तितं तथा सति उत्तरत्र तत्रदिक्षिप्तस्यान्तौ सत्यां यदेवा आर्त्ते
र्यहे वध्यमिति आर्त्तेनोः कामयेत तत्तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छे
त्तात् यावतीति प्रथममन्त्रे सर्वौषधस्यान्वारब्धेन तत्र ताडिरोधेनैव चिवि
त्सा कृतानवतीति तेषामभिप्रायः। तन्निराचष्टेन ड्रुतिन्न यासयथा
मनुष्योषधं क्षीरौधं प्रक्षिप्य प्रयच्छेतातद्वदे तस्यात्तत्र यज्ञविरुद्ध
अतो यद्यस्य प्रतिक्रियेति कामयेत केवलं तदेव प्रयच्छेत्। यस्मात्समासि
र्यासंपूर्त्तिपुण्याहक्षुनस्माद्दूनेन्वारब्धेनायोपधेन निबध्ये दित्यर्थः।
अनेनैवान्यभावेपि सर्वौषधप्रक्षेपो निरस्तः आसेवरे वापे क्षिप्तत्वात्।
सर्वप्रक्षेपाभावेपि तत्संभवात् अत्र सूत्रं प्रथममन्त्रे तेब्रहियवयोरन्यत २२
रमावपत्यभावे वा क एकरत्नतमस्तो हे सर्वौषधं सर्वसुरभि श्वेवत इति आवा

पदिति शेषः। अथास्माद् इत्यादि मानुषकालातिक्रांतौ कालावितिनोद-
र्शयति। सायं दुग्धमित्यादिना। व्याहृत्या एवेति कालातिनयप्रयोजनं
व्याहृतिव्यवहिरणं दैवमानुषयोर्विभागइति यावत् अध्वर्युकारयित-
कं यजमानकर्तृकं मुदकोपस्पर्शनविधत्ते। अस्मास्विन्नतं प्रदास्यामि
ति लौकिकाशनार्थहरणावनेजनव्याहृतये मंत्रेणोवनेजनंयुक्तं। तत्र
पि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन दैवाशनत्वाद् दैवीं धियमिति मंत्रो युज्यत
इत्यर्थः। प्रकरणान्पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेयं मंत्र इति प्राप्तौ सर्वव्रताव
नेजनसाधारणतामाह। सयावदिति। समंत्रकं व्रतपाने विधत्ते। अथव्र
तं व्रतयतीति। मनोजातादयो व्याख्याता। यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण
हुतं हविर्हुतं भवति। एवमस्य समंत्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वाद्धुतमेव भवति
त्यर्थः। समंत्रकनाभ्युपस्पर्शनस्य प्रयोजनमाह॥ देवान्वाइत्यादिना।
देवार्थस्य हविषः खंदनायोग्यत्वाद्दीक्षितस्यापि देवत्वाद्धुतप्रदानेऽर्थध
र्मौ प्रमादात् एकेहनादेस्मन्नवाधइत्वे यह संभाव्येत तत स्यायं मंत्रः प्रायश्चि
त्तमित्यर्थः। अस्मिन्मंत्रे पयसा मितस्तनं पतनन्नाहि स्येनशा घ्रपीन त्वस्या
दरांत पवेशस्य च प्रार्थनात् उ को पस्पर्शने मंत्रवन्नाभ्युपस्पर्शनमंत्रस्या

वेद पिसर्वव्रत[illegible]साधारण्यमाह॥ सयावद्विर्य इति नाभ्युपस्पर्शनात्मक
२३ म्रायश्चित्तस्य सर्वव्रतकर्त्तव्यत्वकारणमाह॥ कस्मादिति। तु यो ऽसिं चेत्। सर्व
तो विकिरेत दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषमाह॥ अथयत्रेति। यत्र यस्मि
न्प्रदेशे मेक्ष्यन् मूत्रसेकं करिष्यन् भवति किंचित् लोष्टाभावेन तत्संबंधीम
हादिकं बाहुस्य विषाण या पहंति तु पादेदीनेत्यर्थः। लोष्टं वा किंचि लोष्टंदत्त
23 इति सूत्रानुरूपमंत्रमाह। इयं त इति व्याचष्टे। इयं वा इति पृथिव्या देवय
जमानार्हत्वात् तोदिष्टसंस्पर्शनयोग्या अतो यज्ञयोग्या तनूं लोष्टदानेन
स्वीकृत्य अयज्ञिय एव भागे मेहनं कृतवान् भवतीत्यर्थः। मेहने मंत्रमा
ह। अयोमुंचामीति। अतोस्मान् मूत्रादन्नेन सोऽरूम योर पितृनिर्गमादय
एव मुक्ताः सि नप्रजा त्वाऽदेवैरेतदितिमंत्रेणोच्यत इत्यर्थः। अयानानेन न
मूत्रं कुर्यादिति विधिरुक्तो यः तथाच कात्यायनः। अयोमुंचामीति मेह
तीती। द्वितीयभागं व्याचष्टे। अहोमुंचइति देहांतर्गतेन पापेन सहैवेता
मूत्ररूपा अपोमुंचेति। द्वि खलु मूत्रयितारं न क्ष्मादहोमुंच इति पठेत्। स्वा
हाकृताइत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टं स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनः प्रदेपम एम
त्रप्राक्षाणं पूर्ववद्व्याख्येयं। हे स्वीकृत लोष्ट त्वं पृथिव्या संभव संगतोभ २३

[illegible] वेदित्यर्थः।एतन्मंत्रपाठेन या पूर्वं यद्विद्यया तनूरेवी कृत्वा ता
सैव पुनः स्वापि तामवति दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह
।अयाग्नय इति।परिदानं रक्षणार्थं दानं परिदाने प्रशस्तिं दर्शयति।
देवानां वा इत्यादिना। अत्राग्ने त्वमित्येतन्मंत्रपाठ एव परिदानं पूर्वो
क्तस्य तात्पर्यमाह।। अग्ने त्वमिति।। हे अग्ने त्वं निद्रालोस्य मम परि
दाता एव सुहविनिद्रो भवेदित्यर्थः।मंदिषीमहीत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्व
प्स्याम इति स्वापविधाने सति।मा दास्येवाभावादेवं प्रार्थिते। अप्रबुद्ध
न्तित्यस्य तात्पर्याभिधानमप्रमत्त इति सुप्त प्रमादेय येत इति तोस्मात्
गी स्वानंतस्वापानंतरं स्वस्ति क्षेमेणाश्वरशिरो व्याद्यादिराहित्येन यथा
प्रबुध्यामहे तथा कुर्विति मंत्रभागमाहेत्यर्थः। दीक्षितस्य स्वापानंत
रं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तेः तदा समंत्रकं जपं विधत्ते। अथ
यत्रेति। यत्र यस्मिन्काले तंद्रामनन आहेत् पुनः प्राप्तिसमर्थनापत
द्गमनप्रसक्तिं दर्शयति। सर्वेह वा इति। प्राणा एव नापक्रामतीति
शेषः। प्राणस्याप्यपगमे सर्वात्मनामतिप्रसंगात् प्राणस्यानपगमा
भिधानं प्राणो घ्राणोंद्रियं आत्मा बुद्धिः। बुद्धिनायाभागस्य तात्पर्यमा

वेद. न्ता वैश्वानर इति । स्वसेन वा साधनेन परेण वा अन्यैं द्विषत्तेन वा साधनेन
२५ येन वा अन्यैं द्विषं द्रुणामन्तः निर्गमनादिनिमित्तेन मिथ्या अश्लीलायं
अकर्मकृत नवं ततः स्व स्व स्व मन्यत । अथ यदि त्यादि । अनृतं दीक्षाव्रत
विरोधि च यथार्थवचनमनियदेन । को वं करोति वा तत्तेनो नयेनमिथ्याय
त्वा विरोध्येव वक्तृत्वान्न भवति । तावता को दोष इत्यत आह । व्रतं प्रमाणा
24 त्ति हिनस्ति को धस्य दीक्षितेन वर्जनं नामाह । अक्रोधो हीति । अग्निर्वा
इत्यादि । व्रतं हि सामस्माधानादेनेन्दे तेन त्वमग्ने व्रतपा इत्येतेन सा क्षा
द्व्रतपतिमग्निमेव रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अनृतस्त्वं तमग्न इत्या
ह कृत्वा अनृतं वाग्व्याहृत्येति दीक्षितस्य यज्ञार्थं गवादिधनलाभे वा
थ्यमेतं विधत्ते अथ यदि दीक्षितायेति अभिहरंति धनं प्रयच्छंति । वाचय
त्यध्वर्युः कानेसोमसंबंधस्य कुः प्र संग इति तत्राह । सामोहवाइति । अ
स्मै दीक्षिताय एतद्धनं खलु पुनर्भिः श्रेच्छयति इयत्तदिति प्रदेयं धनं
हस्तेनाभिधीयते । द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह । आ नो भर इति न केव
लमिय स्वरि मितमेव किं तु तनो पिभर्यावन्मदद्या हरेति मंत्र आह स्पष्टः एम
। देवो न इत्यादि एतन्मंत्रभागपाठेन सवित्राभ्यनुज्ञातत्वात् लब्धं धनं २४

दक्षिणाग्रो हि भवती त्यर्थः । पुनराख्याम यादि त्यादि अस्तमयोदयकालयोः
प्रतिदिवसं वाग्यमनाय तत्र प्राग्वदीक्षितवाचंयच्छेति संप्रैषमध्वर्यु
र्ब्रूयात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जनमिति सांतत्यप्रदर्शनम
हरेवैतदिति । अस्तमयोदयकालयोः क्रमेणादीक्षितस्य खट्वानादन्य
त्र संचारं खट्वायन निषेधति । तेन मिति । विपक्षे दोषमाह । सयदि तिरा
रु त्रेरहूः खट्वासायं प्रातः कालयोरुभयत्र महत्वादन्यत्र संचार खट्वायाः क
रणक्रुष्टुयोरपि तयोः सकाशादयमंतरितो भवती त्यर्थः । तथा यथाश्रिति
रस्तीति प्रायश्चित्तनिषेधेन संचार खट्वाया निषेधस्याचरूपकत्वमुक्तं
भवति यस्मादेवं तस्मादेतस्मान्नु संचार खट्वाया स्यादिति गुप्यमेवरक्षणं क
र्तव्यमेवेत्यर्थः । दीक्षितस्यावभृथपर्यंते जलावगाहनमभिवर्षणं च
वर्जनीयमित्याह । नपुराव भृथादिति यागांते नुष्ठेयस्याचतथाभिषेक
स्यदीक्षाविमोचनार्थत्वात् ततः प्राग्जलावसेचने दीक्षाविघातक
त्वात् अनवतकुसमविहितविव्यर्थः । अभिचेदनपस्युतेसन्यपि देमेव
वाचं वदेन मानुषीमित्याह । अथयपरिहृतमिति । परिहृतं परिणीतां संस
स्कृतामित्यर्थः । ज्वलस्थल चलनेप्रसृता सर्वेत्रव्याप्तामानुषी केवल

सर्वमनुष्यरक्षाधारणो नाहशीनत्वदेनानथाचापलंबं। परिण
येनमानुषींवाचंवदतीति। एतदेवप्रशंसितुमुपोह्यतमाह यज्ञेनवा
इत्यादिना। एतदस्मक्रतं अपोह्यतिकमाह॥ एववाइति। यज्ञात्प्राय
नरूपत्वेनप्रदासचास्परिहूलवागैष्ठगव्यवहारः कर्तव्यइत्यर्थः। वा
चंयज्ञसाधनत्वेनप्रशंसति। सवैदीक्षितइति। प्रसंगाद्दीक्षितशब्दं नि
र्वक्ति। दीक्षितोहवाइतियस्माद्दीक्षितइतित्युत्स्यदीक्षितइतिनाम
25 नाहशीदीक्षावाकसीधोतिवाकसूति॥ ॥ इतिसायणार्यविरचि
तेमाधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडेद्वि
तीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं॥ ॥ एवंवाग्यमनाहयोदीक्षितधर्मातुक्ताः
अथ प्रित्रासदीक्षास्वनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं विधत्ते। आदित्यंचरुंप्राय
णीयं निर्वपतीति अदितिर्देवता अस्येत्यादित्यः तत्राहि स्यादेवता अ
स्येति इत्तरत्रादितेरेवस्तूयमानत्वान्नदित्यदित्यादित्येति खास्यदेव
तेत्यर्थ। प्रायदीक्षणीयायाप्राणः सैतिप्रारभते अन्येनसोमिकंकर्मनिप्राय
णीयः तथा चनैत्तिरीयकं स्वर्गपात तेन लोकमुपप्रयंतियत्प्रायणीय
तत्प्रायणीयस्यप्रायणीयत्वमिति अग्निनद्विनक्षत्स्वर्गनद्वव्यदेवता

संबंधान्यथानुपपत्त्यायागेपरिकल्पितेसतितदंगवत्त्वोदकप्राप्तस्यनि
र्वपतिरनुवादःसोमंपंचरुंनिर्वपेदितितत्तत्रचतुष्टयदेवतयोरहमयो
रपिविधानेविधेयद्वैविध्याद्वाक्यभेदइतिवाच्यंकर्मणोप्राप्तत्वेनतद्
भयविशिष्टस्यतस्यैवविधेयत्वात् यदाग्नेयोष्टाकपालइतियदुक्तंहि
हेवद्व्यविशिष्टस्यविधानादेकवाक्यतेति अत्रकात्यायनः। दीक्षां
तेप्रायणीयमदितिसंचरुंनिर्वपतीतिउत्तममदितिदेवतात्वमाम्नायिक
यापत्तिपादयितुंश्रुतिःलादुपोद्घातत्वेनतयाहुतेमोहमुपन्यस्यति।दे
वाहवाइत्यादिनायज्ञेनन्वानाः इमायाज्ञादेनरीयुःसाहेवाशियंयज्ञे
मोहयांचकारकदिहेदेवायूयंयज्ञान्मामंतरगात अंतरितांभागरहि
तामकृध्वंयत्त्वेतद्यमतःकारणादहमेवबोधयुष्माकंयज्ञेमोहंप्रापियं
येनभागेनयज्ञोप्रत्यपत्तेभागंमद्यर्थंकल्पयतअनंतरमेवमच्युतमे
वमोह्यापसरणार्थंयज्ञस्ययत्पदार्थेवेदर्शनविषयोयज्ञोजातःअथा
नंतरंमत्कर्षणात्तज्ज्ञास्यथेतिसंबंधएवमदितिदेवतयोकेदैवेहृतांभाग
कृसिदर्शयतितान्प्रेतिदेवाइति।प्रायणीयोदयनीयाख्यौसोमयाग
स्यपुरस्तादुपरिष्टाच्चानुष्ठेयौयागौनवभागचेप्रतिपादनंप्रासंगिकंन

वेद २६ नुदेवाहवा अस्यामित्यादाविदं शब्देन पृथिवि विनिर्दिश्यात कथमदि
ति देवतां त्ववर्णनमित्यत आह ॥ इयमेवादितिरितिदितिः खंडनेन
विद्यतेस्यामिति चुस्थानेरियमेव पृथिव्यादितिशब्दवाच्या अत एव पृ
थिवि नाम सुयास्केन परिपठितं अदितिरिमानि र्दे तिरि अत एव तैत्ति
रियकं इयं वा अदितिरिति यजुपनिषद्यदितिशब्दस्य निर्वचनमाम्नास्यते
26 । सयद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्व
मिति । न तस्याः पृथ्यादिकारणत्वस्य विषयं यत्त्वास्तम् निजानमोषधिवन
स्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वमत्ति अस्यादितिरितियोजनीयं एवमदितियोगेस
ति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह । ततो यज्ञमपश्यंस्तमतन्वतेति तत्र तस्मा
द् दितेर्हविर्भागकल्पनात्तस्य यज्ञमन्यत इत्यमाख्यायिकया प्राप्तं णो
यस्य चरोः यज्ञदर्शनहेतुत्वमुपपाद्य प्रकृते योजयति । सयदिति । यदेत
त्प्रायणीययागस्यानुष्ठानं तत् ह्यामो हविषयतामापन्नास्य कृतस्त यज्ञ
स्यैव दर्शनाय संपद्यते न ह्यदर्शनमपि किमर्थमित्यत आह ॥ यज्ञंद्रष्टेति ।
सोमसाध्ययज्ञं प्रयमं हृष्ट्वा पश्चात्तत्साधनं सोमं क्रीणाति सोमविक्र राम
यिणस्काशात्तत्कलयातेक्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण स्वीक २६

रवाणि तेन चन्द्री तेन सोमेन तत्सोमसाध्ययज्ञं तु न वेविस्तारव्याणि
इति शब्दो वाक्यसमाप्तौ एवं यज्ञदर्शनस्य समयो जननात्प्रतिपा
द्यते हेतुभूतं प्रायणीयया गं तिगमयतीति तस्मादादित्यमिति । एवं
प्रायणीये सोमचरुसाध्यमादित्ययागं विधायान्यां स्तुत्ये यागांवि
धित्सुस्तेषां कालमाह । तद्धे निरुप्तं हविरासीदिति साद्देवतेति निरुप्तमि
ति । हविस्सकृतोपलक्षणं आदित्यस्य हविषो निर्वपे प्रोक्षणाघासा
दनांतासंस्कारा कृतानामवेयः प्रधानदेवता च अनिष्पअकृतयागा
भवति तस्मिन्काले वक्ष्यमाणश्चतस्रो देवता पहव्या इत्यर्थः ॥ अ
थ तान्यागान्पूर्ववदाख्यायिकया विधिसुस्तत्प्रथमयागस्य विधि
मर्थवादेनोन्नयति । अथेभ्यः इति अथ स्याज्यभागानंतर्येन तु प्रा
यणीयायामाज्यभागो नस्तः अत एवाश्वलायनो प्यसूत्रयत् । सयु
वांतयमनाग्रभागेति । अस्य चानाज्यभागपदास्यलिंगमापतत्तं बेनापि
दर्शितं खिष्टकृतं यष्टमिति । यदि घाज्यभागो स्यातां तदा पथ्या स्वस्त्या
द्यः पचेति खिष्टकृतहष्टमस्यातं नैषदोषं वाजसनेयिशाखांतराभिप्रा
येणाज्यभागस्तन्हाचात अत एव कात्यायनेन सूत्रितं । आज्यभागवि

वे॰ह्रं॰ २७ ष्टाज्येन देवताभ्यस्तस्मो यजति पथ्यां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारमिति
। पथ्यास्वस्तिरिति पदद्वयप्रतिपाद्यैका देवता अहिर्बुध्न्य इति वत्‌ए
भ्यो देवेभ्यः सा देवताग्राएवेचतः प्रीतीमजनयन्‌। अहं यज्ञं दर्श
यिष्यामि मां यजतेति प्रादुरभूदित्यर्थः । स्वस्त्यर्थानां प्रीयमाणाइतिच
नुयः। तेचदेवास्तां पथ्यां स्वस्तिमजयन्‌ मंत्ररूपायागेवपथ्यास्वस्तिरि
27 त्युच्यते। पथो नपतापथ्या धर्मपथ्यर्थं न्यायादनपेत इति यत्‌स्वस्तिः
शोभनत्वपेति पथ्यास्वस्तिशब्दनिर्वचनस्य चाविसंभवात्‌ साचवाग्यज्ञा
त्मिका अतस्तस्याददर्शनेन यज्ञमेवापश्यन्‌। एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन
न पथ्यास्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति। अथाग्नेयस्य द्वितीय
यागस्य विधिमुन्नयति। अथैभ्यो ग्निरिति। आग्नेयमिति सामा
न्योक्तस्य विवरणं यद्दृष्टं शुष्कमिति यत्खलु यज्ञसंबंधि शुष्कं नीरसं समिदा
दिद्रव्यं तदाग्नेयं अन्यत्समानं पूर्वेण। अथसोमस्यस्य तृतीयस्य यागस्य
विधिमुन्नयति। अथैभ्यः सोम इति। सयदिति सर्वत्र तच्छब्दः प्रसि
द्धिद्योतकः लिंगव्यत्ययश्च सोम्यं सोमदेवत्यं सोमाद्युणं। यत्खलु य राम
ज्ञसंबंधि आर्द्रं रसयुक्तं सोमादिद्रव्यं तत्सोम्यं शुष्कार्द्रयोर्द्यैग्नी २७

षोमावलिमानि देवैँस्तेएत चतुर्भागध्याम्नाता। हूयं वाइदं न तत्ती यम
स्पार्द्धे चेत न शुष्क, चेत्यादिना। अयं सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधि
मुन्नयति। अथैभ्यः सवितेति। सवितुः प्रेरकत्वात् पशूनां चतस्रेयया
त प्रेर्य्य प्रचक्रे योर मेदं विवक्षित्वा सविता पशव इति हास्य व्यपदेशः
सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं देवो वः सविता प्रार्पयत्विति मंत्रवर्णाद्वा गम्य
तेते च पशवो हृदयाद्यवदान द्वारेण पयाप्रभृतिद्रव्योपादनत्वेन च
यज्ञात्मकाः यस्माद्देवं चतस्रभिः देवताभिर्देवाः क्रमे यज्ञमपश्य
न् दृष्ट्वा चातुर्वन्नात् तस्मादिमा अपि नत्र्यो देवताश्चिकीर्षितयज्ञप्रतिमा
नाय प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदयार्थः। एवमष्वेहविष्यश्च
तुरः प्रधानयागान कृत्वा प्रथम निरुसेनहविषादितिर्यष्टव्यत्याह।
अथयस्यै देवताया इति। यस्माद्देवं देवाः पंचमीमदितिमयजन्त त
स्मादिदानीं तमोपि यजमानो यागसमये अदितियागं पंचमं कुर्यादि
त्यर्थः। पंचसंख्यामनुप्रशंसति। ता वा इति। एताः पञ्चव्याः स्याद्वाः
मुग्ध आसीत् होमविषयो भवदित्यर्थः। अग्नेर्लिलिद अग्निस्सिचोष्ट
क इति पंक्तौ वा इति। पंचपदा पंक्तिः तद्वाचिना पंक्तिशब्देन पंचसंख्या

वेद
२८ लक्ष्यतेनेन धोगाद्यज्ञः पङ्क्तेः तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नातः धानाः
करंभपरिवापः पुरोडाशपयस्या तेन पङ्क्तिः लक्ष्यतेन यज्ञस्य पाङ्क्-
त्वमिति। ऐतरेयके उक्तस्यां तत्वं यो वै यज्ञे २ हविष्पङ्क्तिः वेदेस्यादिना
ऋ ४ बहुत्रो आम्नातो। ऋतूपरित्रानहेतुत्वादपितां पंचसंख्यां प्रशंसति।
ऋतवइति। हेमंतशिशिरावेकीकृत्य ऋतूनां पंचत्वं तथा चैतरेयकं
28 प्रागुदाहृतं हेमंतशिशिरयोः समासेनेति॥ ऋतुपरित्राणाभावे हि वसं
तादिकालविशेषसाध्यो यज्ञो विकलस्यात्। अतस्तत्परिहारीयेत धा
गपंचकानुष्ठानमिति श्रुतिः दिङ्ग्रोहनिहान्ति हेतुत्वेनापि पंचसंख्या
प्रशंसति। दिशो मुग्धा इति। यज्ञानुष्ठाने ये कवसंतादिकालाइवतदुप
युक्ताः प्राच्याद्याः पंच दिशोपि मुग्धा आसन् व्यामूढा अभवन्। गत
मन्यतान अर्कोहस्यादेवतनमाकनमादिकप्रज्ञानेस्या शवाप्रथमदे
वतया ज्ञाता हि शंमद शोपपाद्यति। उदीचीमेवेति। यस्मादेवं पथ्या प्या
स्वस्त्या स्वस्याप्रथमदेवतयोदीचीदिग्देवैः प्रज्ञाता तस्मादत्रास्मिन्
लोके कुरुपंचाल श्राकुरुपांचालाख्येषु जनपदेषु उत्तरा उच्चतरा वाग्वदति
भशंशाब्दायाम् अस्मून्त नभाषणास्पत ग्रोपलंभात देवमनुष्येस्या दोप २८

रिगणनाभावेपि बहुलग्रहणान्न कुरुपांचालशब्दादपि त्राप्रत
यः ननु वाचउत्तरदिक्संबंधोस्तु कुतः पथ्यास्वस्तेस्तयादिग्यासंबंध
इतितत्राह। वाग्वा इति एषा पथ्यास्वस्तिर्यस्मान्निर्दानेन कारणेनानि
रूप्यमाणासती वागेव पाविय पथ्यास्वस्तिरिति निरुक्तं अतउत्तरस्यां
दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः हि यस्मादेवमेतया उदीचीं दिशं दे
वाः प्राजानन् तस्मात् एतस्याव हदार्थे चतुर्थे एतस्याः पथ्यायास्वस्तेरु
दीचीदिक् संभृताः अथ यद्द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशमुपपन्नस्योप
पादयति। प्राचीमेवेति। यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः तस्मा
त्स प्राग्वाहवरिष्ठतमग्निमाहवनीयरूपेण प्रांचमुद्धृत्योपासते। अग्नि
होत्रहोमादिरूपमुपासनं कुर्वंतीत्यस्माद्देवाः प्राचीं दिशमेतेनाग्नि
ना प्राजानन् तस्मादेतस्याग्नेः प्राचीदिक् संभृतेत्यर्थः। अत एवा
न्यत्राम्नायते प्राची दिगग्निर्देवतेति॥ अथ ततीयदेवतया प्रज्ञा
तां दिशमवहर्ष्योपपादयति। दक्षिणामेवेति। यस्माद्दक्षिणां दिक्
सोमेन परिज्ञाता तस्माद्दुपरवदेवो क्रीतं सोमं महावेदेर्दक्षिणतो नमा
परिवहंति दद्दक्षिणाहाक्षित्यान प्रत्ययः तस्माद्दक्षिणां दिक् प्रथ

वेद २९ र्वे नाहुतोः पञ्चदशी रूपं सोमं पितृदेवताकं दक्षिणाभिहारं कथयति।
पितृदेवताकं दक्षिणस्यां दिशि क्रमात्। सोमस्य पितृदेवत्यत्वं च श्रुतं। अ
थ चतुर्थं देवयजनं यातयामां दिशमुपन्यस्यति। ऊर्ध्वामेवेति यस्मान्मद्
ध्यामुत्पन्ना ओषधिवर्गेण स्वपतय ऊर्ध्वमुत्ता एव वर्धन्ते। तस्माद्
दिक्षभिधाना यानूर्ध्वा सकाशादूर्ध्वदिक् परिस्थाने युक्तमित्यर्थः
। इत्थं पंचदिग्व्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्राधान्यापेक्षया पंचदेव
तायज्ञं व्याख्यायेदं अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयं कर्माभिस्याभि
29 धाउं प्रायणीयोदयनीयोदयनीयपयोर्बाहुह्युयरूपतां आतिथ्या
याः शिरोरूपतां चाह। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं आतिथ्यस्यामध्ये नुष्ठेयत्वे
न प्राधान्याच्छिरस्य व्यवहाराः एतेहविषोऽएतोयागाविसर्घ्यः। याग
स्य हविः प्रधानत्वात् लोके शिरस उभयतो बाहू दर्शनाद्दातिथ्यस्य
शिरस्त्वाभिधानात् उभयतः स्थानीययोः प्रायणीयोदयनीययोः अभि
तो नुष्ठानं प्रयुक्तं बाहुत्वमुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरू
पतामाह।। तद्वाहुरिति। संप्रत्येतौ तं [illegible] वार्थं विशदयति। यद्देवे एम
तिमेध्ये कर्मान्तरव्यवधानानुकं यं तस्य वर्हिषो वर्ज्जानमित्याशं २९

कातदुपायं दर्शयति। तदयोरुत्येति। प्रहरणमकृत्वा नहि रुद्रस्यो
परि प्रस्थातेनि दध्यात बर्हिर्वति उच्छालीमेक्षणयोरप्यूदयनीया
र्थगवरुत्थानमाह। तां उच्छालीमिति। या प्रायणीयचरुरुच्छाली तां सजा
तकृ बर्हा अग्निसंयोगे नानरी यद्गन्धस्फुरः क्षामः तस्यकर्बो लोपानन्त
सहितामित्यर्थः। क्षायो नइतिनि ष्ठानकारस्य मत्वं मेक्षणं चरुनिष्पा
दसाधनं काष्ठं तस्य मध्यवरुणालेपयित्वा उच्छाल्यां सह निदध्यात।
इत्यर्थः। त्रिगोवक्तं चवियज्ञे। य एव प्रायणीयस्यातिइ द्वानींतनानाम
पीबाष्ठोः सरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरेव चरुरूप्यानिबंधनमि
त्याह। तद्रुत [illegible] यति। एवमेक्षणेनेति। बर्हिश्चरुर्नो प्रहरेदित्यर्थः। उच्छा
लीनिति ष्ठु क्षामकर्पमप्रगमः प्यकुशिजामेवत्व नियममंगीकृत्य
तेषामपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्वमनि पि नियमेन
भवितव्यमित्याह। य एव प्रायणीयपस्येति। विप्रेतास्वपि विघटेश
प्राप्ता भवेयुः तत्त्वैकरूपत्वं किंनिबंधनमित्यत आह। सयदिति। द्व
यहे वते हि यागस्य स्वरूपं अनयोरेकरूप्यमेव नियमेन भवितव्य
इत्यर्थः। ते नैवेत्येवकारेण एवौजं बर्हिराद्यैकरूप्यं व्यावर्त्यते तेनेने

वेद वद्व्यर्थेवत्तेवं चेन कारणेनैवेदानीमपि मनुष्याणां बाहू सहस्पो भव
३० न्तीत्यर्थः। तथा च कात्यायनकाचिचरुमेक्षणे बर्हिर्निदधाति सूदयनि
धायैव प्रलेपं चरुपमक्षृत्तं मेक्षणं प्रक्षालयंति वा चरुमनुप्रहरतीत
रेणाबर्हिर्जोषि प्रसन्न्यज्यहृतिह न रेच बर्हिमेक्षणोदेवतेकाभिधान
प्रसंगेन पंचवं व्याप्रसंसति। नाव पंनेति। सवैसोध्वर्युः तस्माद्वेव नानां
पंचवाहूतो इच्छातह हं अनेनेदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण पं
चांगुलयो लम्पते हस्तद्वयमपि नीयप्रदर्शयितुं द्विरभिधानं। प्रकृति
30 भूतदर्शपूर्णमासे हविरत्र साकल्येनानुष्ठान प्रसक्तौ तन्निषेधति इ
च्छं यंतएव तिभवती अंतर्गोह णोसिह्येवं पुपरिनतांगनिषेधो नित्या
नुवादनया पुनर्निषिध्यते न पत्नीः संयाजयंतीति। प्रायणीयो ह यनीय
यो बाहुलनिरूपणोदप्यूत्तरांग जाते न कर्त्तव्यमित्याह। पूर्वार्द्धं वा अ
न्वात्मनो बाहू इति आत्मनः शरीरस्य पूर्वार्द्धमनु बाहू वर्ज्जेनेन सर्वांगे अ
न एनदेतेनो नयन्त्रश एवं नानुष्ठानेन यज्ञस्य पूर्वार्द्धमेव संस्थू न वान् भव
ति॥ छ॥ इति सायणाचार्यविरचिते ऽत्पाधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन राम
शतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं॥ छ॥ सोम ३०

ऋ. एवंविधामनुमाख्यायिकामाह। दिवि वै सोम इत्यादिना। दिवि वा इति। वै
शब्देन वृत्तीयस्वामिनो दिवि सोम इत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धिर्द्योत्यते इह भू
मौ देवा आसन्निति शेषः। सोमागमनप्रयोजनं तेनागतेन यजेमहीति
तिरएते इत्यादिपरव्यामोहनकारी शक्तिर्माया नो देवा एते इह मायया ह्वेष्विति
यो सोमरक्षकाणां गंधर्वाणां [illegible] मोहाय व्याजवं तदस्यार्थः। तया वाचो तरगा
म्ना स्यते न एते देवा एते इह मायया ह्वेष्विति यां सोमसमये असृजं तसुपर्णीयं
कं हुरिति तहिष्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायत इति होत्रमैत्रावरुणादिनां शंस
नप्रवेशेषु पुरस्ताद्विता अग्नयो धिष्ण्याः होत्रियादयः ते खलु पुरा दिवि सो
मरक्षकाः पश्चात्सोमे आहृते सति तेन सह भूमिमागत्य देवेभ्यो लब्धवरः सं
तो नापि सोमरक्षणाय धिष्ण्यतां प्राप्तान याचो वरिह्नाहृक्ष्यतो तमेते गंध
र्वाः सोमरक्षा जगुपुरिमे धिष्ण्या इमे होत्रा इति तेषां ब्राह्मणे व्याख्यायते सु
पर्णी कद्रूर्द्वयोस्तां नरसर्वो पि विवरिष्यत इत्यस्यार्थः। तत्र हि मायामयरूपयोः सुप
र्णीकद्र्वोरुत्पत्तिस्तयोर्मिथः कलह परस्परजयपराजयनिमित्तकः सम
यबंधः ततः कद्रूजयः पराजिता या सुपर्णी दास्यं निष्क्रयाय सोमाहरणा
र्थं छंदसां सुपर्णीनां सकाशादुत्पत्तिर्दुत्पत्तिर्गायत्र्याश्च सोमाहरणमित्य

चमादयो र्थाः अस्मिन्नेवाकांडे पंचमप्रपाठके द्वौविज्ञात्मानो हे वा
स्वधिस्मिया इत्यादयः पंक्ष्य दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अका
मर्थत्नव क्ष्यादिनां । ते भ्यो गायत्रीतिने भ्यो देवेभ्यो र्थायसुपर्ण्या निर्मि
ता गायत्री छंदो देवतापक्षिरूपेणा दिवि स्थितं सोमंमच्छाऽभिमुखमगा
मत् । आहरंत्ये आहरंत्यास्तस्यास्सभ्रंतं सोमं षध्यर्थे चनुयी विश्वाव
सुर्नाम गंधर्वः पर्यमुष्णात् । अपजहार ॥ तत स्ते देवा अविदुः । किमिति प
रस्ताद्युल्लोकात्सोमः प्रच्युतः । अथ नोस्मान्नागच्छतीति । गंधर्वो विश्वावसो
र्मे स्याः नूनं पर्यमोषिषुः स्तेयमकार्षुः तेतोचुरित्यादि योषितः कामयंत
इतिइति योषित्का मा एभ्यो गंधर्वेभ्यो व्यामो ह्ययं वाचं प्रहिणोवाम प्रेष
यामः वारे प्रेषयंतामभिप्रायः आनः सोमेन सहागमिष्यतीति । सोममु
पायेनानयंती स्वयमपि प्रतिनिवर्तिष्यं तं इति सोमो युष्माकं वा गेवा
स्माकमिति ब्रूवंतां गंधर्वाणां अयमभिप्रायः पूर्वं सोमोस्माकं स्वं सख्य
वायोषिता पणायितास्वीकृतः अतो युष्माकं सोमोस्त्व अस्माकं वाग
स्त्विति अयगंधर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लाभोपायं दर्शयति । इ
हो चेदागादित्यादिना प्रेषयामएवेव यं वाचं सोमेन महागादागमच्छे

ततु शब्दो नर्थकः हे गंधर्वाः एनामिहागतामस्मा बाह वद्देवेति
वाक्यालंकारे अभिधह नमभीष्टद् अभिलवः ते नबलात्कारेण मा
नेष्टमामाहाणनया घोगद्दस्यदुभावः विह्वयामहे पूर्यंवयंच वाचंवि
विधमाकारयामः एवमभियः समपेक्ष्यतेम घर्वाणामाह्वानं प्रकारमा
ह। तस्यै गंधर्वा वेदानेप्रोचिनेरे प्रवचनमकुर्वन् तस्या वाचो वशीकर
णायेति शेषः एवंविधं ब्रुवतां तेषामभिप्रायः इति वेवयंतुवि प्रेतिए
वं खलु वाचस्त्वाह्वानत्वकरणोपायं जानीमः इति अयमुपायस्सर्वेषां
खकायानामभिनतइति प्रदर्शयितुं वीणयाभिधानं देवैः कृतं वाच
स्तीकरणायमाह। अयदेवा वीणामेवेति। वीणां वादयन्तः निषादा
दिस्वरानुकत्वेन ध्वनिमुत्पादयन्तः तदनुस्वयं गायन्तो निषेदु उपसन्नाः
इति वाइति एवं खलु ते वदथ गास्यामः। न केवलमीहृशगानमस्मा
के किंतु हे वा देवते घालां इति एवंप्रकारेण खलु संतोषयामः इति शब्दो
वाक्यसमाप्तो सादेवानुपावर्त्त। न प्रत्यावृत्ता। सा वै सेति यावान। स्तुव
द्भ्यः शंसद्भ्यः स्तोत्रशस्त्ररूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गंधर्वेभ्यः सकाशा
त् देवैः कृतनृत्यसंगीतमपावृत्तासैव खलु सा पूर्वं सोमाहरणाय प्रेषि

वेद ३२ नावाक्सोवाक्तत्तद्धानामोघव्यर्थमेवोपपादत्तामुतशक्त्वात्तपय
रित्यागस्यानौचित्यादितिभावः इदानींतनस्त्रीणांमाघखभावत्वंवा
दहवतापक्षमित्याहतस्मादिति। इयं अपचितांवाचमन्वत्वा अपि
योषिता अप्रहूतमितिमपिनतंनंगानचन्त्स्त्रीव्याऽमोहसाघनमि
तिगानेनसहोपन्यस्तंएतायोषितः निमिन्द्रुतमाद्रवविशेषेणोक्ता।
भूता अत्यंतमनुरक्ताभवंतीति शेषः अयमर्थः सर्वोप्येतरेयब्रा
ह्मणे सोमोवैराजागंधर्वेष्वितिखंडे प्रपंचितः इदानीमाख्यानसिद्ध
र्थमनूद्यतेमक्रयंविदधाति। नह्येतदुभयमितियस्मात्सोमोदे
वानांस्वमासीत्तस्माद्भागत्वादेवसोमप्राप्त्याएवसोमंक्रीणातिक्री
णीयात्। अपूर्वार्थत्वाद्यदुद्धमनाहस्वविधिः कल्पयितव्यः आ
गत्या अपिप्रयोजनमाह॥ आगतेनयजाइति अक्रीतस्ययागानं
तर्हितामाह। अनागतनेति आगतोपिसोमक्रयसंस्कारेणानाग
तत्वादनागंतइत्युच्यते। सोमक्रयात्माककर्त्तव्यंचक्रचिह्नोमंविद
धाकुवायामित्यादिनाकुवायामाऽयंपरिशिष्टंप्रायणीयार्थमु एम
पयुज्ययह्दुवायामवशिष्टंततउद्धृतंचतुः छ्छकंचतुर्वारंगृहीत्वा बर्हि ३२

32

षि हिरण्यं बर्हिषोदर्भेलो हिरण्यप्रबद्धं तेजुह्वाम वंधाय जुहुया
त् धोवं जुह्वा चतुर्गृहीतमिति बर्हिस्तृणोति नहि हिरण्यवध्वा वदध्यात्स्येषा
इतितिहिरण्यादधानप्रयोजनं कृत्तेनएयसेतिपयः प्रकृतकत्वाद्दा
ज्यं पयः सतिहिरण्यस्य पयस्ति भवत्येवं कात्स्यात्तदेव कुनइत्यत आ
ह। समानजन्मवाइति। पयश्च हिरण्याचेति वर्त्तते। द्वयं समानजन्मसमा
नोत्पत्तिकं एकत्रोत्पन्नमित्यर्थः। कथं समानत्वं जन्मनः यस्मादुभ
यमप्यग्निरेतसं अग्नि रेतो बीजं यस्योभयस्यतत्तयोक्तं यस्मादे
वं तस्मादित्यर्थः। अनसंतानदूंसकाकह शीत्यपः समासांतः पयसो
ग्निपतत्त्वं द्वितीयकांडे उक्तं तथाहि गोत्वमिति प्रस्तुत्य तामुहाग्निर
भिदध्यौ मिथुन्येजया स्यामितितां संबभूव। तस्या रेतःप्रासिंचेत्त
त्पयो भवदिति हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीये आपो वरुणस्यपत्न
य आसनता अग्निरभ्यध्यायत्ताःसमवेनपारायतत तत्तद्धिरण्यमभव
दितिमंत्राभिधाना यजुनरखवदतिसहिरण्यमितिमध्वर्युः हिरण्य
निधानमंत्रे त्रेधाविनक्ष्यत्यास्तुष्टा एषानदूस्यादिना हे प्रस्तुकः एषातत्त
द्धिरयोननमः शरीरंतन्वपक्षेया। लिखितलिंगत्तो अथवाएषाजुहुरिति

वेद रितिव्याख्येयं एतद्देवाअंतवववचुस्तेजाशिषूंब्राह्मणे नैवव्याख्यातः
३३ आख्येयं भागद्वयमुपादाय प्रथमभागगतस्य संभवशब्दस्यार्थमाह । प
दाहेतितया संभवेति यदाह मंत्रएतद्देतेन तया संहाव्यं ख्येवाह अ
त्रसंपर्कः एकीभावः आदृशब्दार्थमाह । सोमो वै माडिति भ्रात्रमान
त्वात्तस्मादु सोम अत्र आउंस्माजे गच्छेति ब्रुवति यत् जितसोमं गच्छेत्सू
नृवतीस्यर्थः सोमस्याभिप्रकारस्वित्वं रवेदितव्यः हिरण्यसंस्कृता
ज्याहोमः सोमक्रयण्यार्थः साचक्रेतव्यसोमार्थेति विहितामाहुति
सोमक्रयणीमीति हे नु त्वनप्रशंसयं त्वदर्थसोमक्रयण्यानयनप्र
योजनमाह । नायथैवेति । अद्यवहिते कालेद्देवे सोमक्रयणकाल
तां वाचं स्मा हि घेनंगधर्वा पहृतं सोमं प्रति प्रागमयत्न एवमेवाध्वर्युप
तेन सोमसा[·]क्रयति णी प्रेरणे न प्रेरितवाननुभवति । तयोः कः संबंध
इति तत्राह । वाघेसोमक्रयणीति निदानं वस्तिवंत्वरूपं होममंत्रपंचधा
विभज्य व्याचष्टे सजुहोति मूरसीत्यादिना मंत्रस्य ब्राह्मणेनैव साकल्ये
न व्याख्यातत्वात्तास्माभिर्व्याख्यातस्त्वाजूरितिसंत्रोधातुर्गेस्यर्थः । एम
जवति सोमं प्रति गच्छतीति जूः अस्याः वाग्रूपयाः सोमक्रयण्याः प्रति ३३

ज्ञानमनसो वागाधारत्वं उपपत्त्यासाधयति। मनो वा इदं पुरस्ताद्वाचर
ति मनो वा इति वेः शब्दं मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं यद्धि मनसा ध्याय
ति तद्वाचा वदतीत्यादिश्रुतेः। अंतरप्रसिद्धिं द्यो[illegible]त्यते धारणप्रकारं द
र्शयति यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो न वाग्व्यापारं करोति तथापीदं वत
स्यमिदं नेति गुणदोषविकल्पनात्मकमनोव्यापारत्वाद्वाग्विधिनिषेध
कर्तृत्वव्यवहारः श्रुतिरेकदेशोपन्यासेन मनसो वागाधारकत्वं द्रढयति।
म अत्वेगनमिवेति। अभ्यनमिवचनः स्वपदार्थेन सहासंसृष्टमिव दृष्टम्
पूर्वकल्पाभावान्विस्मृतश[illegible]ब्दस्याभिमतमर्थमाह। जजुष्टासो मायेत्से
वैनदाहेति सवनत्रयव्यापकत्वोनसोमो विष्णुः उरुव्यर्थानीप्रीयमाण
इति जुषतियोगे चतुर्थी। यं सोमम् अच्छाभिमुखं इ सोमम् अच्छेमो वयम् इति अने
नाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः। सत्यप्रवसा सत्यानुज्ञा याः तस्माद्धेतोः
प्रेमिना या वा चत्मसे वे अनुज्ञायां सत्यामिति मंत्रभागस्यार्थः। अस्य भा
गस्य तात्पर्यमाह। सत्यप्रसवानत्धीति नोस्माकं मत्यानुज्ञाम[illegible]चेत्यर्थः।
नरधीस्वत्र नरः स्वस्य न[illegible] सोमभिरित्यर्थ इति भावः। सामं नो छेदी ति। चरे
मभागस्य तात्पर्यमाह। तन्वो यंत्रमिति तायने विस्तार्यते इति तनूःस्वस्या

वेद. यंत्रं नियमममनवसानं तद्द्वशी यप्रात्यु मातु दचामिति उत्तमाह । गुदक्
३४ तयाय ज्ञममाहिंदृश्यात् अतो योयज्ञसमाहिं गच्छति सत्यवतन्वो यंत्र
मश्नुते हिरण्यस्यापोद्धारविधाय प्रशंसति । अथ हिरण्यमिति । प्राणपु
चा ४ पभोगस्य धनस्थूलं ... हिरण्ये पोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापनमेव कृतं
...हिरण्ये ... नुष्येषु हिरण्य... नमेव कृतं भवति । विपक्ष
बाधदर्शनेन विहितमर्थं प्रशंसति । सपत्नं हिरण्यमिति सहिरण्यं हिरण्ये
न सहितमास्य पराक्रमवंस्यात् अपुनरागमनेन मनुष्येभ्यः सकाशाशाद्ध
34 र्जयेत् । अस्त्विं जनत इत्यत आह तन्नेति न हि मनुष्येषु हिरण्यं नु
वर्तते । आपोद्धारमनुमंत्रमाह । सोपोद्धरति शुक्रमसीति । हे हिरण्य
त्वं शुक्रं दीप्तमसि चंद्रं सर्वाह्लादकमसि अमृतममरणधर्मकमसि
अत्वं ताग्निसंयोगेपि विनाशादर्शनात् वैश्वदेव्यं सर्वदेवताप्रीतिकर
त्वात्तदीयं अपमपोद्धारो होमानंतरं कार्य इत्याह । हुतं...नेति प्रागेव यद्य
पोद्धरेत् तदा हिरण्यात्मकस्य पयसो अभावात् स्वरूपं पयसो स कृत्स्नं
स्यात् । तस्मादुच्यते कृत्स्नेन पयसा हुतेति मंत्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्म राम
कत्वेन तत्स्वरूपं अभिस्याह । यादृशा वेनतादाह शुक्रमसीत्यादिना । यदेवेन हि ३४

रण्यस्य स्वाभाविकं रूपं प्रत्यक्षं रूपं तदेव मंत्रमाह यद्यपि हिरण्यमासेपं
तथापि सर्वप्रियत्वाद्देवं गमुच्यत्तृणमिति हिरण्ये बद्धं हिरण्यं कुरुत
इति। अथापरमिति। पूर्वोक्त प्रापणी यद्ये पादे वान्यतत्र चतुर्गृहीतं आज्यं
गृहीत्वा यजमानमन्वारभस्वेति जुहुयात् अध्वर्योरनुस्पृशन्वारभः
शालायां शालद्वयो अपोर्णुवंति द्वाराणीति शेषः सत्र कारेण शालाया द्वा
राण्यपिधायेन्यूनकत्वात्पूर्वं विहितानि सर्वाणि द्वाराण्यपवृतानि कुर्युः द्वा
रे आहवनीयात् प्राक् तेन सोमक्रयार्थं दक्षिणतः दक्षिणदेशे सोमक्रयणी
गोहृपति छेत्ते सोमक्रयण्ये वस्त्रानं प्रशंसति तत्प्रहिताभिस्यादिनातत
देतेनावस्त्रापनेनतातां सोमक्रयणीं तत्प्रहितामेव सतीं तया देवैः प्रेषित
यावा चाप्रेरिता सती अथवा तत्तथा सति प्रहितामेव मां सोमक्रयार्थं गम
येति स्वप्रेरितां सतीमेवैतद्देते नावस्त्रापनेन प्राहे पीत प्रेरितवान् नव
ति तस्मादुत्तरगो सा धारण्यं वारयति। वाग्वै सोमक्रयणीति। तामेतयेति
तां वाग्रूपां सोमक्रयणी तस्मादेतया पूर्वं विहितयाद्भूरसीत्यादि मंत्रेत
या आप्रेषात् अध्वर्युः प्रीणितवानक पावुत्थाप्रीत यात् सप्त सो मंत्री
णानीति। तस्मा अभिमंत्रणं विधत्ते अथोपनिष्क्रम्याभिमंत्रयत इति तु

वेद ३५ पनिष्क्रम्य शालातो निर्गत्य अभिमंत्रं विभज्य व्याचष्टे। चिदसि मनसीत्या
दिना। मंत्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातानि अतो नास्मा
भिर्चेतः त्वमसि इदं मिदानी सर्वैर्विदित प्रकारेण चित्तं मनस्य वागनुचरति
तेन ज्ञातं मनसा मतमेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः। अतो हे सोमक्रयणि त्वं
चेतनावस्त्वापन्नासती चिदसि तथा मननेन मवाप्य अभिधीरूपत्व समर्थनं
धियाधियेति धियाधियाइत्थं वदिष्यामीत्थं वदिष्यामीति बुध्यात तत इभि
वेदनरूपेण कर्मणा वा धारिति कर्मनाम जिघर्षंति जीवितुमिच्छंति मनुष्याः
जीवप्राणधारणाय इत्यस्मात् सममंत्रो हि ऊं तेन रूपं तया जीवनप्रकारं स्वयमे
व दर्शयति। आनूरूपेनानुवचनेनवेदाध्ययनेत्यर्थः। प्रकामोद्यमित्क्रिया लौ
किकभाषणं गायाग्रघपघयो स्यायात्मिका सर्वत्र चशब्दो वाक्यालंकारार्थः
एवंविधैर्वा पूर्वैकैर्वा गिविशेषैः पुनो जीवितुमिच्छंति अतो धीरसीत्युक्तं तं सो
मविक्रयिण आनयनात्यर्थं दिपमानत्वात् साक्षाद्दक्षिणाधिवत्वेषाम
सुतो भवति क्षत्रं बलं तदर्हतीति क्षत्रियाणीः पय आदि साधनत्वेन बलंकर
त्वमिदं अथवा क्षत्रं सोमः सोमो राजेति सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् नरा राम
उपयोगात् राजत्वं विंतु राजत्वं नाम क्षत्रियत्वमिति सूत्रगवेष्ण धिकरणे श्रूयते ३५

35

वपान्येतानि देवत्वाक्षत्रियाण्यग्निर्वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्य इत्यादि अ
नन्तरं संबन्धात् क्षत्रिये षपत्नीयत्वेनुप्रसिद्धमेव अदितिरसीति हे सोमक्र
यिणि रचन्तु तो वाग्रूपं चमुभयतः शीर्ष्णादितिरसि मद्दे शब्द यञ्जिरे युक्ता
अखंडनीयागोरसि ऊन एतत् द्वयं तत् आहासु यदितिसर्वकायाय घस्मादेन
या अदित्या उभयतः शिरस्त्व यानि मित्र नमतयोः समानमेवकमे चसद्धा कयं वि
पर्यासं व्यात्यासेन वदति न साहि मुख्ये देवदत्त इति प्रविस्तुमित्येत्यादौ यदेवा
परं च चन्द्रस्ये वमादिरूपेण एवं करोतीत्युक्तं वै परीत्येन यत्पूर्वं मुख्य इति सादि
कं तद परं देवदत्त मुख्य इत्यादि विरूपेणा परं च करोतीति तस्या रूपां सोमक्रयणी
उभयतः शीर्ष्णी दितिरसीत्याह मन्त्रः तैत्तिरीयके उ सोमयागस्याद्यन्तभाग
योः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवस्थानयोर्वर्तमानाया अदितेर्देवताया अस्ति
साहित्यस्य थः। तथा तैत्तिरीयके अदितिरस्यु भयतः शीर्ष्णीत्याह यदेवादि
त्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्यउदयनीय इति सा न इति मंत्रभागेन इत्य
स्य तः सोमभिस्यर्थः इति व्याचक्षाणाः सुप्राचीति सोमक्रयिणी वत्सरे स
प्राचीनेव पुनर्यजमान गृहं प्राप्ता सा वत्सरे की तेन सोमेन सह सुप्रतीचीनेव य
यादेव प्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता तदात्मकत्वान्त्च मपि सोमक्रयं

वे.द.
३५ स्याध्यधित्वा क्रान्तेन सोमेन सह पुनराव र्तयेत्यर्थः। निष्क्रस्वेस्था
दि मित्रदेवतायापादबंधनोपयोगं दर्शयति। वरुणस्याशा इति पाश
स्य वरुणस्वामिकत्वाद्वरुणदेवताकारज्जुः एतया अभिनाव ड्डायदि
स्यानात् तदा वरुण्यास्यात् सोमार्थं त्वानानस्यात् दुयदि चानृति हिता
स्यात् तदा पृता अस्वाधीनोस्यात् अत एतदोषपरिहाराय मंत्रेमित्रकु
र्तृक पादबंधनमित्यपाहत तद्वा अवरुण्यमिति सामग्र्येति हृष्टांतेन मं
36 त्रभागपाठमात्राद् बंधनं भवत्येवेति सामर्थ्यात्। पूष्णाध्वन इत्यादि पो
षणात्पूषाश्च पृथिवी यस्य वा इयमिति अध्वन् अध्वनि इह चलने
म च्युति विनाश यस्मा सूक्ष्मा रक्षितस्यापुष्यः निर्गतितस्यात् पूषा
ध्वन इत्यादि मंत्र पूर्णो मार्गेणेत त्वं पूषा लेत्वा नयचिस्यादि मंत्र प्रसि
द्धं इन्द्रायाध्यक्षांयेति अध्यक्षः स्वामी तथाविधेन्द्रार्थ पूषायालिस्स
र्थः। सोमस्येन्द्रग्रहाभिनिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपितत्स्वा
मित्वं अध्यक्षास्तत् एषा शोभनं नत्वा मि का मवेदित्यनेनाभि प्रायेणमं
त्र एवमाहेत्यर्थः। अनुत्वाभिस्यादि हे सोम क्रेयणित्वा वा मात्वा दिवं एम
धु चर्ग्यः क्रयार्थं गमनमनुमन्यतां अनुयति करोत्विति मंत्रभागस्या ३६

र्थः। सगर्भ्यः समानगर्भभवः अनेन भ्रातरि शेष्यते सयूथ्यः यूथं सजा
तीयानां संघः समाने यूथे भवः सयूथ्यः नाहमस्य सखा वानुमन्ये तां सग
र्भसयूथसनुत्वा यद्दिवि यन्तस्मायन्तेः जन्मनि तेनाहमस्यास्तु वसंबंधिय
जन्मजायन्तइति जन्ममात्रादि बंधुवर्गस्तेनानुमन्तेत्यर्थः। सावित्देवि
त्यत्र सोमस्य देव त्वं दिवि स्थितः सोमे नानन्य चावसिंहदेमन्त्रयणो देवी
त्वं नश्छत्यर्थमित्यवगमयितुं यद्वा क सोममभिमृत्तं इंद्राय सोममिति
संपादयामइत्यर्थो अतो देव महेहीति पूर्वेणान्वयः इंद्रो वैयज्ञस्य दे
वतेति यज्ञस्य तत्साधनस्य सोमस्येंद्रो देवता तथा वतेति शीयकं इंद्रा
य हि सोम आहियत इति। रुद्र रश्यावर्त्तयत्विति रुद्रस्य पश्वधिपति
चात्तद्वयमगच्छन्नपुनरावर्त्तयचित्यभिधानं तस्या अप्रणाशा
य भवति। कथं हि स्यात्प्रसंग इति तत्राह। रुद्रं हीति। नाहि वर्त्तत इति शे
षः सखेति सोमसखेति सखरीतात्य विनासि नामेति निरुक्तं उक्तो विनाशप्रसं
गः अतः क्षेमेण सोमसखो सोमसखा यस्यते न सहितं पुनरागच्छेति
मंत्रस्यार्थः। मंत्रवाक्यानां छिन्नरूपतात्पर्यमनभिसायेद्वानीं क्रमस्थमंत्रता
त्पर्यमाह। तां यष्ठेवादोदेवाइत्यादिना सोमक्रयण्या चरणजो वागात्मक

वेद ३७

त्वात्क्रय्या सोमक्रयण्य देशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं सोमानयनार्थं वा
वप्रैषेण गच्छानीयं पुनरागमनप्रार्थनं तु देवानां पुनर्वागाद्यान गच्छानी
यमिति संग्रहार्थः । यथैवाद्य यावि प्रकृष्टे काले पूर्वमित्यर्थः । गंधर्वैः
सोमपालैर्विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं व्यद्रुयंत विविधमाद्रुयन्त । आगनम
न्यत । स्थूरदक्षिणादेशगच्छायाः सोमक्रयिण्या उदकप्रापणं सार्थवादं
विधत्ते । तामुदीचीमिति । उदीचीमन्याकुर्वंति उदङ्मुखं यन्त्यध्वर्युप्रमुखाः
37 सोपवसेवमनुष्यान्तर्वर्जित्वा यजमानस्यापि दिक् ॥ ६ ॥ इति सायणा
यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणान्तर्गततृती
यकांडे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इति श्री राजाधिराजपरमेश्व
र वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय
णार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे
तृतीयकांडे द्वितीयोध्यायः ॥ ६ ॥ २ ॥ द्वितीयाध्याये देवयजनपरिग्रहं
प्रभृति सोमक्रयणीप्रवर्तनपर्यंतं प्रयोगजातं प्रतिपादितं । अथ तृती
येध्याये सोमक्रयणमनुगमाद्युपसदंतः प्रयोगो निरूप्यते । तत्र सोम राम
क्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते । सप्तपदानीति अनुनिष्क्रामति । ति । सा ३७

यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति तदा तदनु अध्वर्युः स्वयमपि प्रथमं पदं निष्क्रा
मेत्। द्वितीयमनु द्वितीयं तत्र व्रजत इति केवलोपि द्विजिरात्पूर्वोद्दिष्टस्थः
आवर्जितवान भवति। सप्तसंख्या प्रशंसति। यत्र वा इति। यत्र छंदसमु
त्पत्तिकाले वा चतुष्पर्णीरूपेणावस्थितायाः सवकाशात् जातानि छंदां
सि वाचः सकाशात् छंदसामुत्पत्तिरुत्तरत्रा वागेव सुपर्णरूपाभिधीयते इति
तानि छंदांसि सप्त जातानीत्याम्नातानि तेषां छंदसां परार्ध्या शक्वरी परार्धे उप
रि भागे न वा परार्ध्या परावरा धर्मोत्तम पूर्वा चेति यतः शक्वर्याः सप्तपद
त्वं प्रसिद्धं परस्तादर्वाचि विवृद्धः इति पदादिक्रमेण परस्ताद्वस्थितागाय
त्र्याद्यंतर्भावेन सर्वछंदोरूपा शक्वरीमर्वाचीं वृत्वा त्वामभिमुखमावर्जितवा
न्नभवति। इत्यर्थः। अनुक्रमणं समंत्रकं कर्तव्यमित्याह॥ साविवाव
इति। अनुक्रमण मंत्रे सोमक्रयण्या एवावल्ल्यादिरूपत्वाभिधानेन प्र
स्यर्थमित्याह। वस्वी नो प्रस्यादिना। वसुरुद्रादित्यरूपसवनत्रयदेवताः
अदितिः प्रायणीयोदयनीययोः देवता चंद्रवद्देनाक्षाद्कारि सुव
र्णहे सोमक्रयणि त्वं वस्वादीनां स्वरूपमसि तदपेक्षितं सोमं साध
नत्वाज्ज्ञ स्वीत्येष्वभिधानेरम्लातुरमयउरमुक्तौ ज्ञायांच्यस्यायेन

वेद ३९ श्या बृहस्पति स्त्वेत्य स्पती त्यर्थमाह। त्वं वै बृहस्पति रिति बृहस्पति
र्बृहतो मंत्रस्य पालइ ता तदभिमानि देवो गच्छंतीत्वां सुम्नेसु खवरे यत्सु
खकरं तत्साधु अत्तं सुम्नेरम्ला विनिर्व दाह एते नसाधु नामार्गेणा
वर्तत्विसे वाह। रुद्रो देवो वसुनि रिति हे सोमक्रयणी तव सुरत्वं वसुनि
सहितो रुद्र आचके कामयते इति मंत्रभागस्यार्थः। रुद्रात्तसुखप्रार्थ
नायातुपयोगं दर्शयति। अप्रणा शायेति। शिष्टंगतं। यजमानमित्रा
श्चर्त्विजो ये स्वपर्यु पविशंतीति बहुवचनं परिपठितः सप्तमपदस्य स
र्वां सुदिक्षु सोध्वर्युः होमाय हिरण्य निधानं प्रशंसति। न वा अनग्नावि
ति हिरण्यस्याग्निरेतत्त्वं प्रागुक्तं। अग्निमसेवस प्तमे पद इति शेषः। हो
मसाधनमाज्यं प्रशंसति। वज्रो वा इति घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सो
ममघ्नन्नित्यादि अत्यंतरप्रसिद्धिर्वज्रो वा इति वेदाद्देन धोल्यतेकु
ण्पुते हि न स्ति पदे प्रदेशं तां पदप्रदेशस्त्वां मदभित्यर्थः। पदेशमंत्रं कहो
मं विधत्ते। सजूहोत्सादित्या इति अयमर्थः। हे आज्यत्वात्वां आदित्याः
पृथिव्या मर्धनमूर्धनि आजिघ्र मिसर्वत्तं क्षारयामि जुहोमि प्रक्षरण राम
हा स्योः। अत्र क्षरणमर्थः। कीदृशे पृथिव्या अवयवभूते देवयजने देवा ३९

३८

इड्यंते अत्रेति देवयजनं घृतवान् घृतोपेतं इडायाः गो इडेति गोना
मतस्याः सोमक्रयण्याः पदं पादे मिनि धानमसि अनड् हं स्वाहु नम
सुइडापदस्य घृतोपेतं वं नेतिरी यके श्र नेसा यत्र यन्नस्य कामन तो
द्रतेमपी उच ततस्माकृ न घृ च्यन इति मंत्रे व्याचष्टे इयं वै स्था इति व्य
द्दितिरित्यादिना घृतवन्मस्वाहेत्यस्य तात्पर्यमाह। घृतवच्छ्रे वैत दि
ति एतदेतेन मंत्रभागपाठेन घृतयुक्तमेव सत् पुनराज्येन वाभि संस्था
न परस्य परिलेखनसार्थ वा इति विधत्ते। अथ स्यचा मार्दा ये त्यादि
नास्य वसस्य वज्रत्वं नेतिरी। येस्य समाम्नातं इङ्गो वृत्रा यवज्रं प्राहरन्
सत्रेधा व्याभवत् तस्य यत्नतीयं रथस्त्वतीयं यूपस्तृतीय मिति परिले
खनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते। त्रिः कृत्व इति। परिलेखनमंत्रे विधत्ते। सप
रिलिखितेति षष्ठो इत्यस्य तात्पर्यमाह। यजमान इति। अस्मे अस्म
द्दीये यजमाने सत्तम पदपांसो रक्षा स्थां रक्षापनं सममंत्रकं विधत्ते। अ
५ घे समुद्विष्य इति। हे पदपांसो नेतवबंधुस्तेहवं धोस्मे स्मदीये यजमा
ने स्थिय इति मंत्रार्थः। सुपां सुलुगि सूभयत्र सममांशेभावः परिलिखि
त प्रदेशे अपानिनयनं विधायं प्रशंसति अथापइत्यादिना। खंजनं हि

वेद हिंसात्मकत्वात् न्यूरीकरणं अपां चौर्यं नवारकत्वाच्छांतिरूपत्वंप्र
३९ सिद्धं अतः शांत्योभिः शांतिरूपाभिरद्भिर्न कोर्यश्शमितवान् नव
तिनि नयस्य प्रयोजनांतरं तदद्भिरिति पदं प्रयच्छतीति स्थालीस्त्रुंप
दपां श्रुमित्यर्थः। रयि शब्दार्थमाह। पशवो वै रयय इति लोहसे नतस्त
स्मन्येतमिति व्याचष्टे। त्वयि पशवं इत्यस्य वेनदाहेति। अध्वर्युर्दत्तस्य
पांशोः प्रतिग्रहं सममंत्रं विधत्ते। तद्यजमान इति। मेणय इति पूर्ववद्या
39 ख्येयं। अथाध्वर्युणस्मानमिति वयं वियोभ्मेति पूजार्थं बहुवचनं
वियुनत्ता मा भूमखेम यो ध्येति युमिश्रणामिश्रणयो रित्यस्य लुरिमा
घोगादङ भावः अथ पत्न्या इत्यादि मंत्रिपरीहरेति प्रयच्छेयुरित्यर्थः
। तथा च कात्यायनः। कृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छतीति पत्नी खलु प्रतिज्ञा
नि लयन रूपा गृहत्तः खलु गृही तां बहुत्वे पितिश्यापाया एकत्वादेक
वचनं गृहं यथा धान्यादि निक्षेपस्थानं एवं पत्न्यपीत्यर्थः। स्यस्मन्य
तालां नेष्टेति तां गृहीत पांशुं पत्नी तोतइति लोकसमानार्थलोयो धना र
नितोनः पुत्रः स्त्रीकर्मवित्यर्थः। यद्वा नोनस्त्वत्तः त्वयि रयः संहितिशे
षः। अथैनां सोमक्रयायेति एनां पत्नीं सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः ३९

संख्यापनं प्रश्नो सन्ति। सृण्वा वा इति। सृण्वा वै सोम इति सोमो निर्दिष्टः कः त
स्य प्रसंग इति तत्राह। एषवा अत्रेति अत्र सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः
सोमसंपत्त्यर्थत्वाद् अत्र सैव सोमः सोम इति विधेयस्य पुल्लिंगत्वमापेक्ष्ये
य इति पुल्लिंगत्वं अत एतदेतेन तु भयोः संबंधेन उत्पादनसमर्थं मिथुन
मेव संपादितं भवति। संख्यापनमंत्रं पठति। समख्ये देव्येत्यादिना अत्र
कात्यायनः एनां वाचयति सोमक्रयण्या रूपं सामी क्षमाणं समख्ये इती
ति मंत्रस्यायमर्थः। अहं धिया देव्या धीरत्वात् हि सोमक्रयणी प्रागु
क्ता अतो वाग्रूपया सोमक्रयण्या समख्यो दृष्टा भवामीत्यर्थः ख्याप्रक
थः। नदूत्यस्य लघुत्नमेकवचने अस्यति च क्तौ। त्यदृक् कर्मणि दृष्टव्यः अत
ए चात्मनेपदं दक्षिणा सिय ज्ञियासीति प्रागुक्तत्वात् दक्षिणापि सोमक्र
यणी अत उरु चक्षसा प्रभूतदर्शनयानया समख्ये अयमत्र संवादः
। हे सोमक्रयणि मे आयुः मा प्रमोषीः मो अहं अहमपि तवायुः ख्येर्गो
मे च प्रमोषिषं हे देवि तव संदिशि संदर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभे अ
यं मंत्र आशीः पर इत्याह। आशिषमेवैतदिति वीरत्वार्थमाहापु
त्रो वै वीर इति। सोमक्रयण्याः पदमभिधातुमाह॥ सा मा बध्न पिंगा

वे॰द सोऽस्यादित्यत्र बभ्रू पिंगाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातुमाख्यायिकामाह
४० यज्ञवैतिगोसहस्रदक्षिणाविभागसमये सहस्रतमे धात्रेऽरपतां विमत्य
प्रेरितवंतौ तामतिरिक्तां श्रे धाच बभ्रु अरुणरोहिणीरूपेण त्रिविधां प्रजनयतां
उद्दपादयतां तु त्वाद मनन प्रकारस्तैत्तिरीयके पि स्पष्टमाम्नातः तामग्नु मा
वेशायनत्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिंगालेकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैरित्यादिना अथ्येनर्हि इदानीमपि त्रिविधायास्तस्या
गोर्मुख्यानुकल्पभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितुं त्रिविभागमाह॥ सायेति
बभ्रुः चतुर्वर्णोपिंगले अक्षिणी यस्याः सा सा मो मा सादेक नाहेत्वा सोमक्रय
णी रोहिणी रोहितवर्णा सा वार्त्रघ्नी हचेहेंद्रः त्वष्टृ वत्यादिदानीनतोराजा संग्रा
मंजित्वापरकीयाद्वा हूनतं यां रोहिणी [illegible] कुरुनुमृजेत्स्वीकरोति सा वार्त्रघ्नी
त्यर्थः। श्वेता सीकृतलोचनासापि तदेव त्वादिदमिदानीपित्र्यायापि मूलंनितिर
स्त्रौं विधानां स्वरूपमभिधाय विनियोगप्रकारमाह। सा यदि तिच बभ्रुपिंगाक्षी सो
मक्रये मुख्यामंद भावे अरुणा [illegible] अव्यक्तरागा अरुणा तदभावे
रोहिणी सा च हि हिरियन्नाक्षी स्यात् तलाद श्या आसामपि न कुर्यात् तत्र कास्या राम
यनः अ सोमक्रमणीत्ति स्वत्यल हितांगा प्रचीनरज्जुवद्धा बभ्रुः पिंगाक्षी ४०

गलाभावो रूणीभावे रोहिण्यनुपेनाजीवित सोमक्रयण्या गर्भात् प्रगृव
स्त्वं सार्थवादं विधत्ते। सासादप्रवीतेति वीगतिप्रजनकांत्यशनखा
दनेषु। अत्र प्रजननमर्थः। अप्रविता अगृहीतगर्भेत्यर्थः। अयातया
म्नी। अगततरसा बहुभिरसकृदुच्यमानाया। अपि चाचो अगततरसत्वंप्र
सिद्धं। अतः सोमक्रयण्या चाग्नपत्ना दयातयाग्न्या भवितव्यं। अत एवह्वा
यनी परिगृह्णेग र्भरसेनरूपेनिर्गमाभावाद्यागानुरूपं भवति तस्मादप्रवि
ताऽप्रचेताऽऽ ङ्छंवर्णवयो विशेषमभिधायांगवैकल्याभावमाह। अदंडाकू
टेति। चंडा अवधिस्तुः अडागतहिरि। ताम्रवेत एवमुत्तरत्रापि कूल एक श्रृंगो
।काणा एकाक्षी कर्णच्छिन्नकर्णा लक्षितात प्रायः शालाक — — — हिंसितास
सशपा। चेकस्मिन्पादे एके। नशिपे नहीना उक्तदोषवर्जिता। एकरूपाउ
क्तदोषवर्जितत्वमेवेकरूपं संपूर्णा वयावत्यर्थः॥ छ॥ इति सायणाचार्य
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकांडे
तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं॥ छ॥ प्रासंगिकमभिधायेदानीमध्वर्योः या
त्रे पांसुप्रक्षेपानंतरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते। पदं समुप्येति। अवनेजनमुद
केनरोधनं उक्तावनेजनं सोमस्य नहपरिहारत्वेन प्रशंसति। तद्य न्राणो इति

।घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमम घ्नन्निति। श्रुते राज्ञस्य वज्रत्वं सोम
स्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीशत्वेनान्नाद्यात्मकत्वात्तया च सर्वजगदुत्सा
दकत्वात्तेन तस्त्वं एतत्त्व हिंसा न हत्वं घातनाय अज्यस्य सोमघातकत्वात्
सोमहतिपरिहाराय याचनेन नैव कर्तव्यं इति भाति: अध्वर्यो: सांशुत्वाहिर
एयं बंधनं विधत्ते मद्रोसति। अच्यास्या मिति। आस्यामित्यनामिकांगुल्या
अभिनयेन प्रदर्शने हिरण्यस्य देवसंबंधं विधायह एस त्वत्वा। भिधाना
यमस्यान तद्व विध्याभिधानं ज्ञ तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वं तत्प्रकारेण
हिरण्यस्य सत्य चाज्ञेनानुपस्थाय शानि अभिषवाप्यायनादिषु तेन सो
मपरायएणानि व्यापारयाणि तु यस्माद्शो घृ पयो गाय हिरण्यं धारयेदित्य
र्थः।पाप्रो हि हिरण्यबंधनस्य काले विकल्पं कात्यायनो दर्शयति। हिरण्यब
धो तेनानामिकायामाप्यायनाभिषवांश्च दानेष्वेत्रुवेति।सोमार्थे मध्वर्यो:
संप्रेषं दर्शयति। अथ संप्रेष्यतीति।सोमं उपजन्यत इयेनन सोमोउपनह
नं सोमबंधनवस्त्रं सो मपर्याणहनं शाकटे नसह सोमस्य परेतो बंधनं
वा सातु स्मीबं सोमोपनहने रज्ज्वापितस्य सोमस्य बंधनार्थं वासः यद्वस्त्र राम
मति श्रो नमं बहुमूल्यं तत्र सोमोपनहने कर्तव्यं तत्र याच कात्यायनः ४१

[illegible] र्थ्यं। [illegible] सो अन्तेसो
मो [illegible] आपस्तंबस्तु क्षौमं कर्त्र्याभित्याह क्षौमं वासो द्विगुणं
त्रिगुणं वेत्यादिना श्रौमन लेत्र उपपत्तिमाह। वासो लघुस्थैतद्भवतीति। सोम
स्याच्छादनार्थं चाच्छादनेन भवितव्यं अन्तर्जनोपचरन्तापिशोभनवस्त्रा
दिना स्वयशोभतैर्विपर्ययेक्षेपमाह। अथयजमान आहेति। यत्किंचिद्दासोमा
न्नमानयेत्यभ्रुवन् स्वयं यत्किंचि[illegible]वति लोके रविदित आभासो भवतीत्यर्थः
। सोमपर्याणहनायमनियममाह। यादेवकिंचेति। उष्णीषच्छादनेविक
ल्पमाह। यद्युष्णीषं वा देदिति उष्णीषस्य स्वीकारं कर्तव्यं इति शेषः। सकृत्वो
वस्त्रा शकल उष्णीषभाजनं [illegible] उष्णीषच्छादने भवतीत्यर्थः। आनीतानां म
क्रयस्थानं प्रतिसोमोपनहनस्यादाने यजमानयोरन्यतरः कर्तेत्याह अ
ध्वर्युर्वेति सोमपर्याणाहनस्यादाने तु न नियमः। अथाग्रेणेति। अग्रेण प्रा
चीनवंशं पुरोदेशे तु परवप्रदेश इत्यर्थः। विचिन्वंतिशोधयंति अनुदादे
यां शमयन्यंतित्यत्र क्रयप्रदेशे निहितो दकुंभ समीपे ब्राह्मणः सोमविक्रयी
निवसेत् तत्स्थानं प्रत्यभिगच्छंति प्रांचः सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः आपस्तु
क्तास्त्विग्यजमानेभ्युक्रयदेच्छामागच्छन्तु वाच्यस्याध्वर्युर्यजमानेन परन्तरस्य मुंवा

वेद· ४२ चयेतार इत्यर्थः। हे सोम त्वं त्वेव भागो गायत्रप्रातः सवने गायत्र्या संबंधी भ
वति अतो गायत्र्यादि देवताप्रीत्यर्थं एव त्वं वक्तयोनवधार्थ इत्यभिप्रायः। ए
वंविधं सोमस्तुत्यात्मकं मे वचनं मे सोमाय वा हे अध्वर्यो ब्रूहि एवमुत्तर
योरपि द्रष्टव्यं। गायत्रं प्रातः सवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनमित्यादि श्रुत्या प्रा
तः सवनादीनां गायत्र्यादिनिमानात्तेषां सवनानां गायत्र्यादिसंबंधः छं
दोमा अष्टौ तु विंशश्चतुश्चत्वारिंशः स्तोमाश्चत्वारि शास्तेषां छंदोगानां साम्नामपि
छंदोमगता चतुर्विंशत्यादि संख्यासाम्यात् प्राप्य अभ्यादयः छंदोमः तेषां सा
म्नामप्याप्तिर्नाम गायत्र प्रातः सवनमित्यादिश्रुतेः सवनत्रय प्राप्तिरेव
तेषां साम्नामप्याप्तिरित्यर्थः। शिष्टं पूर्ववत्। एतस्य शंसति एवं वा एष इति।
८ एष क्रीयमाणः क्रयेण संपाद्यमानः सोम एवं वै एकं खलु प्रयोजनम
भिलक्ष्य विक्रीयते अभिषवादिनावसानेन संस्क्रियते किं तदेकमिति
तदुच्यते छंदसां राज्याय तत्र सयेन केवलाधाराज्याय विंतु साक्षाज्यायप्रो
त्साहनस्यार्थवचनायवा धोप्रसक्तिं दर्शयति। धूंतिवेति वस्तुत एवं सत्यपि सो
मे भास्य पगमायत्तसोमं प्रति एतत् छंदोगानां साम्नाज्यमिति वाक्यं आह किं
मिति छंदसामेव चाराज्यो यक्रीणामीत्याहा नवधार्येति। अथेत्यादि। अ रा०म० ४२

य सोममेत्यप्राङुदङ्मुख उपविश्य आस्मान् कोसीत्यादिना सोममभिमृशे
त्। हे सोम त्वमास्माकोसि अस्माकं संबंध्यसि न त्वस्मिन्न तु युष्माका
स्माकाकाचित्त्वपर। तत्त्वं नियोगेनास्माकादेशश्रुतं तत्। एतेन पाठेन त्व
इव यत एव भवति शुक्रः शुक्रस्य स्तेन गृह्योग्नहीन क्वापि त्वमपि मामनुपस
स्मादपि गृहेः ध्वादसं वचप् ग्रह इत्यर्थः अमात्योसि शुक्रस्ते ग्रह इति ते
त्तिरीयकं विचितो विचयनस्य शोधनस्य कर्त्तारः ते त्वां विचिन्वंतु शोधयं
तु विचिन्वद्भिरिव विवेके सति वैगुण्यात् त्वं भवान् सर्वं त्वं स्मे भवति विवेच
ने विषयेपक्षांतरमुपन्यस्यति रावर्षे। अत्र हे क इति। अत्र सोमविवेचनवि
षये सोममध्यगतं तृणं काष्ठं चाभित्वा सोमस कास्यात् न वेदं कृत्वा बहिः प्रक्षि
पेत्। विवेके दोषमाह। क्षत्रं वै सोम इति सोमस्य क्षत्रत्वं च श्रूयते यान्येतानि
देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इत्यादिना इयं प्रसिद्धिः क्षत्रं वा इति
वेशब्देन द्योत्यते ग्रसितं गतं नं तु जितं अनुहायन गृहीत्वा आच्छिद्य प्रयच्छ
त्य परास्येत् च बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात्सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यान्नं
तस्मात्स्वयमविवेचयन् यजमानो न्यवमर्शमेव कुर्यात्। शोधनार्थं न विवि
नक्त्वेति पठेत्। अत्र सत्त्वं प्राङुपविश्यास्माकोसीति सोममालभेत। विवि

वे द

४३ नो सनसन्ए काष्टापात्र नमेकद्वुति अष्टावा वासइत्यादिवासःसो
मोपनहननार्थं दशावस्त्राग्रं प्रागदशमुदग्दशंवा प्रागग्रमुदग्रं
चेत्यर्थः। अस्त्रीनेवासंसि सोमोन्मानंविधत्ते। तत्रोजानं सिमीतइ
ति नत्र्यवासस्सितस्मात्द्वा सोमोन्मानाद्वेनोः मनुष्येषुमात्राणस्मावत्तं
गु[illegible]स्योदित्द्रूपाद्दानी वर्तनइत्यर्थः। पात्रीये चात्रसोमेसामनुष्ये
षु सोमस्याखिलजगत्कारण चात्नवधे व लं मनुष्यागत्ते व अपितु यो
चापिये चरवल्त्व न्यापत्तिक्षिमगहृक्षादिगतासापिसोममात्रान्मि
वे च विधीयमानोन्मानमं अदेवता द्वारा प्रशंसति। सावित्र्यामिमीत
इति। देवानांमध्येप्रसविताससर्वकर्मविषयानुज्ञा प्रदः मंत्रगतंछं
दः प्रशंसति। अति[illegible]छंदसेति। अष्टिसत्तिशक्वरी वास्य छंदः अत्तो
तिछंदस्त्वं एतस्मिन्छंदसि चेतुर्णाम क्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां
छंदसामुत्पत्तेः सर्वछंदस्त्वं इदानीं मंत्रं विधत्ते। समिमीते भित्यं देवमि
ति मंत्रस्यायमर्थः। त्वं तंसवितारं देवमभ्यर्चामी तिसंबंधः की दृशं ओं
ण्योः आधिन्योः द्यावापृथिव्योर्मध्येवर्त्तमानमित्यर्थः।। कविक्र एम
तुंक्रांतकर्माणंसत्यसवंसत्यानुज्ञं रत्नतमं धारनणीयानां धारकं अ ५१

मित: प्रियं मतिं मननवंतं कविं क्रांतप्रज्ञं यस्य सवितुः। मतिः अन्येषा
मविषयामतिरमतिर्भर्ग अथवा मतिविशेषणं तासमानासाकुर्ध्वा अ
दिघुननघोनतेकिमर्थं सविप्रसवेतिमित मृते सति अनुज्ञार्थमित्यर्थः।
सताद्दशः स्वस्वरणः शोननगमन आदित्यः कृपाकृपयाहिरण्यपाणिः
सन् अभिमीतेसोमो न्मानंकरोतिकरोचित्यर्थः। दशकृत्वउन्मानेय्य
यमेवमंत्र इत्यादिशन्मानप्रकारं दर्शयति। एतयासर्वाभिरेतया चतसृ
भिरित्यादिना एतया अभित्यं हे वमित्यनेनापेवसर्वाभिरं गुलीभिः पंच
भिः मिमीते एतयैव चतसृभिरंगुलीभिर्मिमीते एवमवरोहक्रमेणैवैकां
गुल्यन्तसर्गेण पंचवारं मीत्वापुनरारोहक्रमेणैकांगुलिसंयोजनेनपु
नरेतयैव चापंचवारंमिमीते एवदशवारमुन्मायानन्तरंपाणिद्वयंसमं
स्यांजलिंकृत्वानेनैकवारं अधिमितस्यसोमस्योपरि आवपति शिष्टं
सर्वंप्रक्षिपन् अत्रसूत्रमवीभिः प्रथमममुष्टममृतिचैकैकोपसर्गप्रि
कनिष्ठिकयाचैकोपचापचांजलिना दशममन्यइत्याचापन्सुनेरिति
मानस्यदशसंख्ययाश्रूयमानत्वादाधिक्येसति दशसंख्याविरोधा
त्सूत्रकारेणांजलिनादशममन्यदेतिविकल्पितं अंगुलीनांक्रमे
णोत्सर्गसंयोजने बहुकृतेयोर्थः। सिद्धोमानविषयसमंचनप्रसारणमा

वे.द

४४ वः। तममनूद्य बह्वृचा आमनन्ति स वा एष दशा चन्या चभित्यादिना तु दशा चन्या
चं अंगुलीः समन्य प्रसार्य चेत्यर्थः। तत्तेनोक्तप्राकारेमानेनांगुलीनां
नाज्ञानः पृथक्पृथक् जन्मवत्वः करोति कर्मफलभोगार्थं स्थानस्थेः
व्यातिपवेदोपमाह। स यत्तु हेति। सर्वाभिः सहं ताभिः अंगुलीभिर्दश
चारमभिमानयदि कुर्यात्तत्तया सति संश्लिष्टाः परस्परं हतापूर्वांगु
लयो जायेरन्। उक्तरीत्या मानोत्तु नानावीर्याः पृथक्पृथक्कार्यसम
र्थाः करोति विराजमेवेत द्वर्वाचीं चपराचीं चपुनक्ती। ति एतदेतेनपरा
ऊक्ता नेन विराट्छंदो देवतामेव संख्याद्वारा आर्वाक् पराक्च सो
म यो ज्ति नवानभवत्स धुर्सुः सा सोमयुक्ता विराट्पराच्य हइति विनिरुक्त
ह्यार्थो निपानः परागृह्णात् ऊर्ध्वमुखी सती इदं चनसाम प्रत्येन यज्ञं सोमरसं
देवेभ्यो वहति नत्थेवार्वाची अवाङ्मुखी सती समं चनसाम व्येन मनु
ष्यान् चिगादीनवति। मानगतसंख्या प्रशंसति। अथ पहशाकलइ
ति विराजो दशाक्षरत्वं प्रसिद्धं सोमोऽपि दशसंख्याके द्रोण्यीः क्रीयमा
णत्वेन संख्याद्वारा विद्वारा विराट्संबंधाद्वैराजा कुरु अथ सोमोपन
हनस्येत्यादि अन्नान् समुत्सार्य्ये अधाप्रसारितस्य वलस्य पर्यंत प्रदे राम
शानेक त्रोर्ध्वसंग्रहा उत्स्मा वेणं गंथिं कुर्यात्। तन्मंत्राप्रजाभ्य स्त्वेत ४४

यं प्रजाभ्यः सहस्थेभ्यन्तश्चिन्म्यन्ड ह्मी बेण ग्र यनं प्रशंसति। सपदेवेद
मिति सिरस त्रेसयो श्वांतरालप्रदेशे यथा विलग्न इव च तेन एवं ग्रंथि
करणे न कृतवान् भवति ग्रंथिमध्ये सुषिरं समंतकं विधत्ते। अयमध्व
गुस्मेति। हे सोम ग्रंथिमध्ये सुषिरं प्रदानेन प्राणानां त्वां सर्वाः प्रजा अ
प्यनुप्राणंतीति समाप्य यच्छन्नंतानसंग्रहं तेनैव तिचग्लाप यजीव
अप्राणं सोमप्राणरहितमिदं करोति अनेवतुपद्रवसंभवाद्वेतोऽग्रत्प
रिहाराय दहमाध्व्यतुच्छ्वासहू पंप्राणे तु ऊमयति। तस्मात् प्रजास्त्वे स्वादि
मंत्रपठेत। तंविवेतं वाच्यसंबद्धं चिकयायाप्रयच्छति अथातः पणनस्ये
वविधिरुच्यत इति शेषः ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्र
काशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मण तृतीयकांडे तृतीयाध्याये द्वितीयब्
ब्राह्मणं ॥ सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते। स वाइति भणते व्यवहारे न
। तस्मात् सोमस्य व्यवहृतत्वात् इदानीमपि सर्वे दधिमध्वाहिं वक्तः स
क्रत्वाणय लोके पणितं भवति व्यवहारप्रकारं दर्शयति। स आह हे स्वा
हिना सोऽध्वर्युः क्रय्यस्ते सोमो राजा इति प्रयच्छत क्रय्य क्रय्यार्थं प्रसारितः
क्रय्यस्तदर्थ इति क्रयशब्दो निपातितः प्रश्नार्थे पुनः क्रय्या इति सोमविक्र

वे.द. ४५ मीप्रतिब्रूयात्तन्नहीतत्तदस्यचभूतंसोमंक्रीणानीत्यध्वर्युर्ब्रूयात्
अथयतेनसोमंविक्रयिणाक्रीणीहीत्युक्तोध्वर्युः कूलपागोरेक
देशेनतंनवसंवधिनंसोमंक्रीणानीतिब्रूयात्सविक्रेता।अतोस्मा
त्कलाल्लक्षणान्नमूल्यः प्रभूततमधिकंमूल्यमर्हतीतितर्हिंकृस्मागोर्दी
तव्यातयासंतिगोमीहमामर्हानितिब्रूयात्कथंमहत्वमिति।तद्दर्श
यति।गोर्वाइत्यादिना।गोइतिधुकसहौंदुग्धंइदमेवंवीर्यंतस्येत
स्याः घृतंपयःपयसारःपयःक्षीरस्योपरिसारभूतंघनीभूतंवस्तुदधि
मवंसारभूतमुदकमस्तुआतंवनेदधिभावकारणंव्यामिक्षातेतेषांपय
सिदंध्यानचेंपनेसतिपतघनीभूतंवस्तुजायतेसामिक्षमट्टवास्यवं
वाजिनंएवंदशविधानिगोवस्तूनिप्रव्यापयेत्॥अथद्वितीयवा
रेक्रयेशफेनक्रीणानीतिब्रूयात्शफःपादाग्रस्यार्धभागः भूयो
वाअतइत्याधृतिप्रत्युक्तिवववंपूर्ववद्व्याख्येयं।अध्वर्युरेतान्येव
दशवीर्याणीतिप्रतिधुगादिकानीत्यर्थः।तृतीयवारेपर्णः प्रदातइति
ब्रूयात्चतुर्थवारेअर्धेनेतिब्रूयात्।भूयोवाइत्यादि।पूर्ववत्पंचमवारे एम
गंवात्क्रीणानीतिब्रूयात्एवमुक्तेसोमोसज्जात्वयाक्रीनइत्याहउचि ४५

तन्मूल्यस्य दत्तत्वात् अथ यवणं सि प्रब्रूहीति सोमविक्रयी ब्रूयात् वयः श
वा फां र्धं सुपर्णे वाह। चंद्रं चन्द्रस्यादिना हेमचंद्रमिति हिरण्यनाम सुपा
ठात् चंद्रमा। व्हाद्यकारि हिरण्यं चंद्रम् इति सोममाल्यं भ्यवा चयतीति
कात्यायनः अन्यास्मिन् सोग इति शेषः व्यवहारपूर्वक क्रयं प्रशंसति
। सवहृवा मिति। अर्वाक् संपादनात् प्राक् व्यवहारं कृ चापरं परस्तात् सं
पादयंति अथवा अर्वाक् अस्मिमेव व्यवहारकाले व्यवहरंति संपाद
नकाले उपरं हेयं मूल्यमधिकं कृत्वा तस्मादिदानीमपि सर्वे पुरुषा एवं व
स्तुसकृदेकवारं अर्वाक् सत्वरं संपादयंति गोवीर्यादाख्यानं वसोम
वार्यास्प्रसुदाख्यानं व्याणितदकरणे कारणमाह। अथ यदध्वर्युरे
व गोवीर्यपणीतिम हितो महित्वोपेतः खलु सोमराजकं यः सोमो वस्तु
तो देवः स्त[illegible] लुदिवि वर्तमानचंद्रस्य वसोमवल्ली रूपेण परिमाणामा
द्विविवसोम आसीदित्यर्थः कलत्वात् अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात्
अध्वर्युर्गोमहयति पूजयतितां पश्यन् तस्येतस्या वीर्याणि प्रतिधु
गादीनि वेनाभिप्रायेण सोमेनया क्रीणानीत्यभिप्रायेण तस्मादि
त्यूपसंहारः कलाशफादिरूपं पस्यं च चारायणं प्रशंसति। अथ यन्ये

चरु रुद्र इति। स्य प्रमेतत्। एकहायन्या सह देये स्तु हिरण्यं च वस्त्रं छागा
दिद्रश सुइष्वे शुम ध्ये हिरण्ये दीयमाने सति यजमानं वाचयति शुक्रं
त्वेति मंत्रं। मंत्रस्यायमर्थः। हे सोम शुक्रं दीप्यमानं त्वां चांशुकेण दीप्ते
न हिरण्येन क्रीणामि तथा चंद्रं त्वां चंद्रेणाह्लादकेन हिरण्येन अमृ
तममरणधर्माणं चामृतेन हिरण्येन क्रीणामीत्यर्थः। मंत्रगतानि शु
क्रं चंद्रममृतपदानि तृतीयांतानि हिरण्यस्य नामानि द्वितीयांतानि सोम
स्येति व्याचष्टे। शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना स्पष्टोऽर्थः। अनंतरं मंत्रमाह
। सोमविक्रयिन् क्रयस्तद्द्रत्या रम्यचनुए वर्तयत्येवैके नांतरेण ते शापेन
पदार्धेन गवा नेक्रीणानीत्युक्ततः प्रश्नातेक्रीतः सोमो राजेत्यंते वयांसि
प्रब्रूहीत्याह। सोमविक्रयी स आह चंद्रां तव स्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथु
नौ ते गावो त्रिस्तानस्त्यादु इति चंद्रं त्वेति हिरण्यमालं भवाचं यतीति अथ
समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्यनामि प्रकंपनं विधत्ते। अथ सोमविक्र
यिणमिति अभिप्रकंपयति हिरण्येन प्रलोभयति मंत्रगतः स्तस्य गम कप
दं व्याचष्टे। यजमाने ते गोरिति ऋत्विग्भिः सह गच्छति तत्कर्मस्त्विति स एम
ग्मो यजमानस्तस्मिन्। हे सोमविक्रयिन् ते गोरस्तु सग्मे तद् इति सोमविक्र ४६

पिएां हिरण्पेनाभिप्रकंपयतीति सूत्रं न यजमानमित्यादि तदभि
प्रवं यन साधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीयास्मे तद्इति मंत्रेण स्थाप
येत्। अस्मै अस्मादीये यजमानद्इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात्तन्न
त्वीकारेण स्वं निवीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात्सोमविक्रय्येत
दात्तद्इति सूत्रं अथाशयामिति। कृपायद्गामजां प्रतीचीनमुखो कु
त्वाध्वर्युः त्वामालभ्य स्थितं यजमानं तपसस्तनूरसीत्यादि मंत्रं वाचये
त्। तथाच सूत्रं। अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य तपसस्तनूरसीति मंत्र स्त दे
स्यायमर्थः; हे आग्ने त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूः शरीरमसी तस्य रिणाम
रूपत्वात्प्रजापतेर्वर्णोसि संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः संवत्सद्इर
स्य संबंधिनि काले त्रिजायमानत्वेन संवत्सरसंबंधात्संवत्सरद्वारा
संवत्सररूप प्रजापतेः शरीरसारूप्यात्प्रजापतिर्वर्णोसि कत्वसंव
सरे त्रिजायमानचादे वेतरपशोरप्युत्कृष्टा हे जा परमपशुत्वेन क्रीयसे हे
सोम अतोहं तवानुग्रहात्सहस्रपोषं पुष्यपोष्यादिरूपेण बहुविधपु
ष्टिं प्राप्स्यतीति ममिमं मंत्र विभज्य व्याचष्टे। तपसस्तनूरसीति। तप
सो ह वेतगा दिना। मंत्रचतुर्थ भागस्याआशीः परत्वमाह। आसिष्व

कृवे मेवैत[illegible]दिति आशासन प्रकारमेव दर्शयति सदा अनेना जां ग्रहस्त
४७ नेन राजा वा मद्दक्षिणं गृह्णातु क्रमेणाजा प्रदानेन सोमादाने च निदर्शयति
सदा अनेना जां प्रयच्छन्त्यनेन जानमाद्रतइति । पशुष्वत्र विशेषो न श्रू
यते । तथापि सत्त्वकारेण विशेषितं । स ब्वेना जां प्रयच्छन्ति त्रीनइति
47 दक्षिणेन सोममादायेति अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण
प्रशंसति अजाहुवानृति । यस्मादेनया जया सोमममंत तो राक हायनी
हिरण्यादिकं यद्ध्याणा मंतेन्यं ततः आजदानि मुख्येनागच्छन्त आ
जन सा धनत्वादजा वन्तुन; तांपरोक्षेणा आजेत्याव क्षते । सोमस्या
दाने मंत्रं विधत्ते । अथ राजानमाहृदते मित्रो नरा हीति हे सोम त्वं सुमि
त्रधाः शोभनस्य जमानधाक त्वं मित्रो मित्राः भूत्वः प्रियभूतः सन्
आमच्छेल्पर्थः । अस्मिन्मंत्रे मितत्र शाब्दार्थमाह । शिवो न शान्तइ
ति शिवशब्दस्य व्याख्या[illegible]नं शां तइति । तं यजमानस्येति दक्षिणा ऊ
रूपदे श्रातन्त्रां तर्धीयकं वासः स्वहस्ते धा प्रसार्य्य तत्र सोमं विदध्याति ति
धाने मंत्रं विधाय प्रशंसति ॥ इन्द्रस्योरुमिति । अत्रास्मि[illegible]न् सोमक्रय राम
वर्मणि यस्माद्यजमानत वीं द्वामवति खतेत्रस्य वत्वा त न स्कादि[illegible]द्र ४७

स्योरुद्र मितिमंत्रोब्रूते। द्वितीयमागतार्थमाह। तुष्टांनुरुद्रंनमितीती
तिवशकांतो यत्तामयमानस्त्वंकामयमानमूरुस्माविशेतिमंत्रभागस्या
र्थः यः कामनाविषयः सप्रियो भवतीतिप्रसिद्धं अनतुशंनुशंतमित्य
नेनप्रियः प्रियमित्याहमंत्रः एवंस्योनः स्योनंस्योनमितिसुखनाम
सुखस्यशिवात्मेकचाछिवः शिवमितिव्याख्यानं। अथसो क्रयणा ५५
निस्यादिहेस्तानाभाजादयो योधुस्मोकं एतेसोमक्रयणामनसो
गवादिभिः सोमक्रीयते अनंतानक्रयसाधनपदार्थानुरक्ष्यध्वंर
संबंधिनः स्तान्मादमनमाहिंसीष्टं अनुदेशानंप्रशस्तानिधिष्ण्यानां
वाए नेभाजनेनेति भाजयतीतिभाजनं स्थानंतेनतनूस्थाने नोपाधि
नाएनेरवानादयोधिष्ण्यानां संबंधिनः खलुकथ्यंतेवाधिष्ण्यासंबंधइ
तितत्राह एतानिवे धिष्ण्यानांनामानीनिरुक्तानादयोधिष्ण्यानां
नामान्येव परंनतदृतिरिक्ताः अथचा अनुदेशनाहोपं एतेगवादिपदा
र्थाः धिष्ण्यानामेवतनखनादयः सोमरज अनरोषामेवेतेनधिष्ण्या
नामितितत्राह। एतानिवाइतितथाचोत्तरत्रवक्ष्यति। तमेतेगंधर्वाः सो
मरक्षाजुगुपुरिमेधिष्ण्याइति। ताम्येवदृशक्रयद्रव्याणि एतदेतेनए

वेदः ४८ नैवः सोमक्रयणा इति पठितव्ये भ्योधिकस्य भूतेभ्यः स्थानादिभ्यो न्वदिष्य
त अनुपदिष्टवान् भवति। दिशानो शालतु गुपदिशतिक्रः [illegible] नभ्राजेति जप
ति सोमवि क्रयिणमी क्ष्यमाण इति सत्रंदीक्षासमये यक्ष्यशिरः प्रावरण
स्यापवारणं विधाय प्रशंसति। अयात्रापो र्णुत इति तु त्वेनेगावजरायु
णो वेत्पक मयत्रेवशब्दो वाक्यालंकारार्थः। तुल्यं गर्भस्यांतरमावरणं जरा
युबाह्यमाचरणं तथा च प्रागाम्नातं। अंतरं वा तु त्वं जरायुणो यस मयानं
तरकाले अजीजनन प्रादुर्भाव यदध्वर्युः तुल्यं नस्याचरणं योगाद
यवरणं पुत्रकमित्यर्थः। पूर्वसति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते तत्रेदं चकु
त इत्यत आह। एवं वा अन्तर्गर्भ इत्यादिना अथवा वपतीति अध्वर्युः प
रि मा ग्नेदुश्चरितादित्यमुं मंत्रं यजमानं वाचयेत्। अयमर्थः। मा मां दुश्च
रितात्तस्स काशात्तमां परि बाधस्व त्रायस्वेत्यर्थः। दुश्चरितायमां भा वराहा
इत्यर्थः। अथवा परिवर्जनं दुश्चरितान्मा मपसारयित्वा तमेव दुश्चरि
तं बाधस्वेत्यर्थः।। मामां सुचरिते सदाचारे आभज आभजय अथवा सु
चरिते वर्तमानं मां आभज अनुगृहाण। मंत्रान्तरस्य येमाह। आसीनं वाचन
मिति। एनं यजमानं एव सोमो राजा श्वेक्ष्यस्यागमनात् प्रागवोचा नेन

मवितव्यं अत्र नहि परीत्या क्रियाकरणं तच्च व्रतं कर्म प्रमीपाति
प्रहिनस्ति तदानेन मंत्रवाचनेन समाधीयत इति। अयएजानमाद्ये
ति एहं त्वं त्रस्यारोहणं शकटं तु ञ्छानमंत्रस्यार्थः। आयुषा स्वायुषा च सह
नसाधनेवाछ्लं आयुष्करणेन सोमेन सहोदरस्छो आयुषा निमित्तेनेति
वा अमृतान् अवयचापेक्षयाबहुवचनं सोमांशून् नतु शत्र्यादस्छा अ
मृतशब्दस्य तात्पर्यमाह। अमृतं चारणयो नृपिसृति यः सोमं क्रीतमिति
अनुतिष्ठतीतिशेषः। अथराजानमाद्ये इति आरोहं त्वं त्रस्यारोह णाश
कटं अभिगमनं मंत्रस्यायमर्थः। वयं पंथा पंथानं प्रत्यपद्महि प्रत्यपद्य
महि। कीदृशं स्वस्तिगां शोभनगमनार्थं अनेहसमपापं येन पथा गच्छ
न् पुरुषो विश्वा द्वेषो द्वेष्टॄन् परिवृणक्ति वर्जयति च सुधनं च विंदते लभ
ते तं प्रतिपद्यहीति। अमुं मंत्रमाख्यायिकया प्रशंसति। देवा ह वा इति
पुरा किल देवा देवलप्रासय्य यज्ञं तन्न्वानाः असुराद्यासंगेन भीताः तत्प
रिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकमेतद्यजुरि मंत्रं ददृशुः। सुप्रपद्मना शकारि
णो राक्षसान् घातयितुं चाल न मंत्रसंबंधिनि भयरहितेनाशारहितेबाध
रहितेनस्छाने अविनाशलक्षणं क्षेमप्राप्ताः। तस्मादिदानीं तनो पिन

द्वे ४९ घुताप्रयोराणो कृ लक्षणं क्षेमं प्राप्नोति यस्मादस्मात् मंत्रसमाम य्यामे
वंविधं तस्माच्छुकृ रसमीपं गच्छन्नति पं था । मिति मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः
। ब्राह्मणो कस्य च्छुरस्य स्थार्थस्य मंत्रे दर्शनादित्यभिप्रायः तेनाइत्यादि
इत्ती ति द्वरणे प्रकारो भिनीयते इति अनेन प्रकारेण शिरसा धा चेत्य
49 र्थः । हरंति प्रथमं कृयात प्राक् पर्वतात् पश्चात्तु अनमुसापरिहरंति
अनेन सोमं मह्यं ति सं कुर्वंति यस्मात् पूर्वमेवं कृतं तत्स्मादिदानीम
पि आवपसं मये हकृष्ट क्षेत्रं प्रति बीज शिरसाहरंति पश्चात् स्थ लिता
नामानयनसनये अनसोदावहं तितु दानयंति अत्र सत्त्रं शी । दिमिसो
मं कृत्वा पाणि मंत धीय प्रतिपंया मित्यनोन्येति कस्मा जिनमास्तरणा
त्य दित्या त्ख गिति तस्मिन् सोमं निदध्यात्य दित्येस दर्इ ति तु दकुंभस
मीपेकृ यंप्रशंसति अथदयपामिति । स्पष्टोर्थः हिरण्यादिव शाकृय
द्रव्यं क्रमेणानूयप्रशंसति । अथायहिरण्यं भवतीत्यादिनाकृया यहि
रण्यं भवतीति यत् एतदेते न सोमं सम्मुकं श्रुकेण दीप्यास हितेसंतं क्री
नवान्नवति हिरेण्यस्य तेजो रूपत्वात् वासस आच्छादनसाधनत्वा ते
न कृयेसति सोमं सत्वचं क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणा तत्तपसा सं भूतत्वादक्ष ४९

याः क्रये सति पतपसा सहितः क्रयो भवति। धन्वा मा शिरस्य क्षिप्रदेः
सं भवान्तयो क्रये सति सोमः सा शिरो भवति अथ यपन्मिथुनो इतिस्य
ग्रो। क्रयणद्विगतां दश संख्यां मनुष्य प्रशंसति। तां वै दशभिः क्रीणी
यान्नादशभिरिति स्य श्लोकार्थः। तृतीयं ब्राह्मणं॥ इति सायणाचार्यविर
चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीय
कांडे तृतीयाध्याये द्वितीयः प्रपाठकः॥ शकटमध्ये सोमरक्षापनाय
कृष्णाजिनास्तरणं समंत्रकं विधत्ते॥ नीडे कृष्णाजिनमिति दृढं तेन प्र
युगे फलके भवत इति च श्रूयते। उद्दूतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्यानसो
स्चनीडं डे परितशाकट मध्यदेशा नीडं तस्मिन् कृष्णाजिनं प्रसारये
त्। हे कृष्णाजिन च मिस्यादिमन्त्रागृणो मसि यघमन्त्राद् पर्योज्य
तेन सर्वं तस्मात् त्वक् रक्षणीयमित्यर्थः। दर्शपूर्णमासमनहे कृष्णा
जिनास्तरणमंत्र ब्राह्मणे मत्राणि हि शाति। सोमो वै बबंधुरिति। या
सो अवहननपात्र त्वाच गतं इयमहर्धिष्यादिति। तस्मा अस्ये च गाहि
द मधि किंचन स्मादाहादित्या स्त्वगसी त्यक्तो यो ब्राह्मणभागः स
एवास्य बंधुरर्थ को ब्राह्मणमित्यर्थः। अथे॰ ॰नमिति एनं सोममा

सादयति। आ हि ष्मे सद इति मंत्रेण अदित्यै अदित्याः संबंधि सदः
स्पंदनं खल्वा नेद पृथिव्याः सर्वस्य यत्वेन प्रतिष्ठात्वं प्रति ष्ठामेव कुलादिति
भावन या कुस्मात् जिन आसादितो पि सोमो दित्यां प्रतिष्ठापितो भव
ति। यत्त अस्तोभ्नं मंत्रं पठेत्। अथैनमभिनि तियन सोमं अभिपद्यालभ्यवा
चयत्यध्वर्युः अस्तभ्नाद् इति मंत्रेण सोममालभ्य वाचयतीति सूत्रं मंत्र
स्यायमर्थः। हे ऋषभो त्वां वर्षिता सोम अथवा वृषभ असुरो बद्धः श्रेष्ठ वा
ची स विश्ववेदा विश्वे सोमा उपरि द्योदिवं अस्तभ्नात् सर्वप्राणि रक्षणाय
स्तंभितवान् तथान्तरिक्षमस्तभ्नात् किंच पृथिव्याः परिमाणम् इयमी
मित इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स ताहृशः सम्राट् सम्यग् राज
मानः सोमो विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातान्यासीदधिपतित्वेना
धिष्ठितवान् तानीमानि विश्वो युष्मांसर्वाण्यपि व्रतानि पुरुषमनादि
कर्माणि वरुणस्य वा चकस्य सोमदेवस्य संबंधानि सर्वेदेवादयोनु
सरतीत्यर्थः। अमुं मंत्रं चतुर्धा कृत्वा नोद्वितोस्त स्वरिहा एष इज्या यामि
प शास्यन्तरं श्लोकं चक्रुः यदाह मंत्रो अस्तभ्नाद्याम् ऋषभ इति स पूर्वा भूत एम
तु ब्राह्मणोक्त प्रकारेण देवैः कृतवानाहेत्यर्थः। तस्मिन्मंत्रभागेभ्यो ५०

ष्टवा च कद्रूषभशब्दप्रयणात्तत्रास्मात्सोमेन पृथिव्या मितत्वा
त् न तत्तनबलप्रकाशकमंत्रपाहेनवातेनेन पृथिवी मा न कर्त्री सोमे
नेमां स्त्रीनपिलोकानास्मणोतिसर्वतोबलिनाकारयतिसोमस्य बल
त्वं अर्थापुंसाद्दष्टयतितस्यहीति। आतावलिनः हृतः हंतुर्हननस्यैव
लोकत्रयांतःपातित्वात्तस्यैवेतदं यत्तबलत्वादित्यर्थः। यस्मादेवं त
स्मादमीमीतपरिमाणमिति मंत्रभागस्तमर्थमाह। अथवा तस्मान्त
मंत्रभागब्रूयादित्यर्थः। आसीदद्दितितत्तीयपादस्यापि बलप्रका
शनरूपत्वात् द्वितीठद्ब्राह्मणमेवात्रपुनः पठितंतदेनेनेमालोका
नित्यस्य च्छानैतदेनेदं सर्वमितिविशेषः। चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्य
माह। तस्मादिदं सर्वमनुवर्त्म करोतीति इदं सर्वं भूतजातमनुवर्त्म
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति। प्रत्यूहमे प्रतिकूलो घोगः तत्करि
न करोतनीतिबंधः। अथ सोमपर्याणहाननेति शाकटेनसाधं सो
मस्य ये चेष्टनुसाधनं वासः पर्याणह ने पर्याणहनप्रयोजनकथनं
भेदेत्तनाद्वारक्षासीतेनेदितिपरिभयेत याचयास्कः नेत्येव तुदित्यने
नसंप्रयुज्यतेपरिभयद्दितियदिपर्याणाहनं न कुर्यात्तदा नाष्ट्रा नाशकारा।

वेद ५२

र्णि रक्षांस्येतं घ्नमृध्यात्तप्रमशेयुः एतत्तु भयंकरं ततस्मात्तत्परिहा [illegible] यप
र्णाणि हनमित्यर्थः। पर्णाणि हनं [illegible] प्रकारांतरेण प्रशंसति। गर्भो वा एव
भवतीति त्रिरइव वे गर्भाः अंतर्हिता वर्तंत इत्यर्थः। तत्र मंत्रं विधा
य प्रशंसति। स पर्णाणा घ्नति वनेषु व्यंतरिक्षं वित्यादिना वनेषु वृक्ष
मूर्धसु हेषु अंतरिक्षं वितताने सोमो विस्मरितवान्। तथा वाजं वेगं ब
लं वर्षेसु अरणवत्सेषु योग्यत्वाद्धादिति सर्वत्र संबध्यते उस्त्रि
येति गोनामसामुपपद्यमानि बहुवचापेक्षया आह। स्त्रियति बहुवचनं त
त्र कृतं संवत्स्यं वि क्षुप्रजास्व गिंनु सुक्तः स्यान्नपानस्य पाकसाधनम
ग्निं दिवि सूर्यं अद्भो जातावेकवचनपूर्वतेषु सोमं वरुणः पापनिवार
कः सोमो देवो अदधात् स्थापितवानिति मंत्रार्थः। वनशब्दस्यार्थां
तरमभ्यं बुद्दास्यन्तेषं तरिक्षविस्मरणं लोकसिद्धमित्याहा व [illegible] ने
षु ही दं वितनमंतरिक्षं वृक्षाग्रेमिति यद्यपि सर्वत्रांतरिक्षं विततं त
थापि पामरदृश्यासां वृश्यवृक्षाग्रेषुपदास्तरणवत्प्रतिभासादेव
मुक्तं अवत्सुपुंस्त्व संभवाद्वाजस्य वीर्यत्वात्त एतदेतेन वाजमर्व स्त्रियति राम
पाठे न पुंस्त्वे व वीर्यं स्थापितवान् नवं त्रिउस्त्रियाहृदादिषु पयः कत्वादि ५२

च्छिते। लोकप्रसिद्धिः पयो हि देहस्य सुस्थयत्नकृत्तु रित्यादि हिंकारणं ग्रो
त्यन्ते। अथ यदि हेतु इति। दीक्षायां यदि हे कृष्णाजिनेश्वी कृतेनयोरेवं
कृष्णाजिनं प्रतीनाह भाजनं भवति न हृदस्य पुरो देशे प्रसारितो यजः
प्रतीनाह। तस्माज्जनं तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थः। द्वितीया अभेतुपा
यमाहायाधुनैवं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावबध्नत्येति प्रतिनाह
मंत्रः सूर्यस्य चक्षुरिति तथा च सूर्यं कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यासजनि सूर्यस्य
चक्षुरिति एकं च ग्रीवा अवबध्नत्येति मंत्रस्यायमर्थः। हे कृष्णाजिन त्वं सू
र्यस्य च क्षुश्च क्षुःस्थानं प्रकाशकं स्थानमित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रका
शते अन्तरिक्षगतस्योर्ध्वदिशमारोहेत्यर्थः। तथाग्नेर्देवस्य। द्वि। संबं
धि कनीनिकां अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका तामारोह अ
ग्नि स्थाने कनीनिका स्थाने अन्तरिक्षं नीलं न भवति प्रसिद्धः। अन
सू उपर्यारोहे सत्येतदुभयारोहणं संप्रयुज्यते यत्र यस्मिन्वारोहे सति एत
द्भिरश्वैरीयसे गच्छसि विपश्चिता मेधाविना सोमेन सह भ्राजमा
नो दीप्यमानोऽथमेतन्मंत्रपाठं प्रशंसति। सूर्यमेवैतत्पुरस्ताद्धाति।
मंत्रे सूर्यस्य चक्षुरित्यभिधानेन सूर्यमेव सोमस्य पुरस्तात् कृतवान्

वे॰द भवति तत्र श्वभ्रमित्यत आह। सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति नाष्ट्रा नयह
५२ नाशकानि रक्षांसि हिंसन पुरागच्छन्ति तस्मिन् सस्य भयेन नाशकर
हितेन मार्गेण सोमं परिवहन्तित्युद्धर नप्र उच्छुन्धे इत्यादि प्रयुगसंधिप
ले केऽतु दृते युगादप्युन्नते चिबुकप्रमाणे भवतः अत एव सत्वका
रस्तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरीदृशं सत्वया मासप्रयुगान्धो हृसेमप
54/2 लके भवत इति। तत्र योः फलकयोरन्तरेण मध्ये सुब्रह्मण्यो ः प्राजति प्रे
रयत्यनड्वाहौ। अवरिष्ठिति प्रशंसति। श्रेयान्वे त्रिकोरिड उरगाघारद्धस्य
प्रशस्तं लोकं सिद्धं अत एव दस्युपोहा सोम श्रेयान्भवति अत एद
धिक्षिप्तन शकटमारोरुमहेमिति मूर्विष्ट एवं सन्प्राजति सतीष्टनय
शाखा सुपलाशशाखया याः कोति शब्द इति यज्ञा सायां तस्याः सोमस्य
संबंधं दर्शयति। यत्रवैगायत्रीति व्याख्यातमिदं पदं तत्सोमस्याग
न्यक्रं अवाक् पतितमासीत्तत्र तदहं गमिहापि अस्मिन् सोमए वाहमे
वेदित पलाशशाखया प्रजनस्याभिप्राया अनडुहोतयोवि शेषम
भिधाउं पुनरनुवदति। अथानड्वाहाविति। आजति युगवहनाय प्र एम
रयंति उभयोरन्यतरस्य वयाहि कृष्णचंतृभ्येनत तत्र पुर्जन्यावणोहान्या ५२

दनडुत्क्रमचेन निमित्तेन एषमः अस्मिन्संवत्सरे पर्जन्यो बहुद
ष्टिप्रदो भवतीत्येतन्नदृष्टे परिज्ञानं तदुपायइत्यर्थः। इदानीसमंत्रकु
मस्थयोजननं विधत्ते। अथ पुनरावृत्त्यावेतमितिमंत्रस्यायमर्थः। हे व
ड्डलौ अनड्वाहौ युवां वहनाय अनः प्रत्यागच्छतं कीदृशौ युवां धु
र्याहौ धुरं सोढुं समर्थौ तादृशौ युवां युपयास्वयमेव युक्तौ भवंतौ वि
ष्यत्ते अनश्च अंशुरहितो अन्यथा विरुपर्थः। अविरहुणौ धुंगागते
णवीराणां पुत्रादीनां अहं नारी ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणामंत्रेण प्रेरिता
विरुपर्थः। एवमनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजनमाह। स्वस्ति यजमा
नस्येति स्वस्त्य विनाशेन यजमानस्यागृहान् गच्छतं अमुं मंत्रं विभज्य
व्याचष्टे। उड्डलौ हि भवता विस्ता हि नाउत्क्रा विणौ अनयो भोगाइत्यु
क्तौ एषा प्रसिद्धिर्हिशब्देन द्योत्यते धूर्वाहा वित्यस्यतात्पर्ये धुर्वाहा
विति आर्नेयोपध्र पातनस्य हेतू चात् अनश्चइत्यस्यानाजी विति व्या
ख्यातं। वीरहत्याया पापसाधनत्वाद् पापकृन्नावित्तिता त्यर्याभिधानं ब्रह्म
णाउक्षावेतमितिमंत्रेणेदानीं चोद्यमानत्वात्त ब्रह्मचोदनता प्रसिद्धेत्यभि
प्रेत्य ब्रह्मचोदनौ [illegible] हि भवतइत्युक्तं स्वस्ति यजमानस्येत्यत्र स्वस्तिशब्दा

वेद भिप्रायमाहा। यये नावंतरेति। पथे नावनद्धा हौ अंतरामध्ये मार्गेहि
५२ स्मान हिं स्पृजेयाभवेदिति खलिवचनं मंत्रः कृतवानित्यर्थः। अथ
पश्चात्परिक्रम्येति शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा अपहृत्यपालम्बत
इति अपालम्बः शकटस्य पश्चाद्भागः तमालम्ब्य ऋत्यान् सोमाय क्री
ताय सोमाय पर्युह्यमाणायेति वेत्यनुवचनाकल्पस्यायमभिप्रायः
52 सोमे क्रीते सत्यनंतरस्यानकर्मणं नतत्सोमपरिवहणमेव तत्र क्रियानंत
रभावित्यनंतरोपादानमनंतरस्यार्थो भिद्धिरिति पीत रेय के तु समुच्चय
प ज्ञातकः सोमाय क्रीताय मोऽ्यमाणाधातुप्रहीत्याहाध्वर्युरिति अयं
विकल्पोनत्यवस्थितः किं तेछिं कस्त्याह। अतो यतर याकामये येते
ति अतः अन्ययोपक्षयोर्मध्ये अत्र कात्यायनः पश्चात्परीत्यापालं
बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वेति। अथ
वाचयतीति अध्वर्युर्यजमानेन मंत्रोमेसीत्यादिकमित्यर्थः। मंत्रस्याय
मर्थः। हे सोम चं मे नस्त्रो सि कल्याणकरोसि सत्यो वा हे नु वस्य ते भुवना
नां पालकत्वं मम अवस्वमगच्छ विश्वानि धामानि स्थानान्यभिलक्ष्य राम
त्वा त्वां परिपरियो विद्वान् पर्यवस्थो नाशेना विद्वन्तस्मात्त्वां परि पंथि ५२

नः प्रतिकूलाः शत्रवः मा विदन् नश्छं हसि परि पंथिपरिपरिणो पर्यव
स्थातरीति इदं निघ्रस्यांतो निपातितः तथा अघायवो अघमि
च्छंतो वृकाः विकर्तनशीला मा विदन् मा जानंतु । किं च श्येनः
शमनीयगमनः पक्षी सन् भल्ला सद्द्वबलिः लोल्यनशीलः सन् पा
रापतन् इह यजमानस्य गृहान् गच्छतु तत्र नोऽ आवयोः तव च मम
च संभूतं सर्वं पत्नकरणार्हं संयुक्तं स्थानं विघातेन अस्य ह केति भद्रो मसीस
त्र भद्रशब्दस्यंतार्थमाह । भद्रोऽघस्येव भवंती त्यादिना अस्य य
जमानस्यैव सोमो यस्माद् भद्रो भवति तस्मान्मंत्रभाग एवमाह यतो सा
वेव यजमानस्य भद्रकारी तस्माद् अस्य सोमव्यतिरिक्तमर्थं यजमानो
रंनकरो { [illegible] ना द्रियते आद्रं न [illegible] ति अन्यशब्दार्थ विशिंशाजानः इति सभामा नवि { भष्यस यव
इत्यनेन [illegible] एतत्मननिस्त मणी [illegible] मुक्तं भवति
[illegible] सोमभद्रत्वं [illegible] ह्यर्थमाह [illegible] स्येव भवंती त्या
दिना अस्य यजमानस्यैव सोमो यस्माद् भद्रो भवति तस्मान्मंत्रभा
ग एवमाह यतो सावेव यजमानस्य भद्रकारी तस्माद् अस्य सोमव्यति
रिक्तमर्थं यजमानो ना द्रियते आदरं न कुरुते इति अन्यशब्दार्थविशिन

वेद ५३ हि [illegible] भाग [illegible] नेति [illegible] यमुक्तं
[illegible] ति अपि संभावनायाम [illegible] पुषर्कमाह [illegible] एं ह्नाद्राचार्यस्त्वमु
रपितृकामानुल्लानां चेति संभावनीयानां मध्ये एतज्ज्ञानं प्रथमतो निर्दिश
नश्वेत्स्यावगमाद्दितरपूर्व्योपलक्षितकत्वेनाप्यस्यराज्ञानरहितेति निर्दिशद
ति मंतव्यं एतन्नं आमनान स्वयमप्रदूतएव मन पूर्वदोम्यः प्रागेवाभिव
दतिवाग्व्यवहारं करोतीति किमिति तद्धोहि भावतित स्मान्द्रहोमेसी
तियुक्तं भुवनस्य तद्र्यत्र भूशब्देन सर्वोऽप्यपि भुवनान्युपलक्षितानी
53 तिव्याचष्टे। भुवनानां त्रेषपतिरिति। धामशब्दनाभ्यर्थमाह। रवैनमे
तम्दृतं प्रपादय अंगानि वै विश्वानि धामानीति अत्रांगानि ग्रह चम
साहीनि नृय प्रदेशा दाग मनस्य तदर्थत्वा स्परि परिपंथिह शब्दानाम
वमंग वार्थने देसत्यपि पर्यवसितार्थ एक एवेत्याह यथेनमुत्तराना ष्ट्रा
रक्षांसि न विदे युरिति श्येनो भूत्वेति मंत्रभागपाठस्य तात्पर्यमाह। व
य एवेनमेतम्दृतं प्रपादयतीति एतेन पाठेन पक्षिरूपमेव संप्रापि
तवान भवति रक्षांसि नान्ववपतिहंतुं नानुगच्छंतीत्यस्य हमन्यत। अथ राम
शरीरमेवान्वाहंतीति यदिग्निमादासो मंत्र आदि हैन्या तदानी श्येनो ५३

भूचेतिमंत्रसामर्थ्येनश्येनी भाद्रपादे यस्य सारा क्षास्या वा धामा
वा हंता शारीरमेवानुगत्य हंतिनात्मानमित्यर्थः। यजमानस्य गृहा
न गच्छत नो संरक्षतमितिमंत्रभागस्यार्थस्पष्ट इत्याह। नात्रतिरो
हितमिवास्तीति। अयसुब्रह्मण्यामित्यादि ब्रह्मदेवानामाह्वानसाध
नो मंत्रः शोभनं ब्रह्मासुब्रह्म मदर्हतीति सुब्रह्मण्या कांचन देवतां सुब्र
ह्मण्योमित्यादिनिगदेनाह्वयेत्तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितः सुब्रह्मण्योमि
तित्रिरुक्त्वा त्यकं निगदं यद्वा नो ब्राह्मणेनैव व्याख्यातानास्माभिर्व्या
ख्यायते। आह्वानं प्रशंसति यथायेभ्य इतियथा लोके येभ्यो र्थी यपक्ष
न पाकं कर्तुमिच्छन् भवति तान् भोक्ष्यन् ब्रूयात् इत्यहे वः पक्ष्यामीति
इत्यहाइतिपाकदिवसो निर्दिश्यते इतो द्वितीये ह नि तृतीये हनीत्य
पर्णीत्यर्थः। ननु मंत्रेणाहं ह्वाने पिकथमिंद्र आगच्छतीत्यत आह
। ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति हि शब्दो यायचा हि दर्शितस्तेवमादि
मंत्रगतं तद्देवता प्रच्यावनमसिद्धिं द्योतयति। सुब्रह्मण्यपदस्यपा
ठसिद्ध्यास्तेवमादि त्रिराह्वतिं प्रशंसति। त्रिः कृत्व आह्वेति। यज्ञस्य आ
वृत्तित्रित्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यं। इंद्रागच्छेति द्वेवे यज्ञस्य

वे॰द॰ ५८ देवतेत्यादिस्वरूपं। हरिव आगच्छेत्याद्यह त्वाये जारो त्वंतानां
पंचानां वा वृत्तानां दयकहयागर्द्धसंभवेत्यपितात्पर्यलोकत्व
मभिप्रेत्य संगत्यंता त्वर्थमाह। हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्या
दिनानयान्येवास्य चरणानि तैरेवेनन्नमुमोदयिषतीन त्याह स
ति अस्यैं इत्यन्यायैव चरणानि चरित्राणि पूर्वपक्षापरपक्षलक्ष
णाभ्यां अभिमतस्य व र्तनो हरणं मेधातिथेः कण्वायनेर्मेषोभू
56 त्वाहरणं इत्येवमादिनि तैरेवेनेन प्रमोदयितुमिच्छतिहरिवादिपदा
नि सामब्राह्मणइत्थंव्याख्यातानि॥ त्यक्तं। ज्ञातं॥ ॥देवाब्राह्मणा
इत्यनयोज्ञातार्थमाह। तद्वे वांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति। यत्र यस्मिन्नपङ्क्ते
उभयोर्द्वितीयोर्देवैः ब्राह्मणैश्च पक्षच्युतेनयाजकत्वेन च अर्थः प्रयो
जनं यद्दक्षिणार्थं यजमानस्य भवति। तानेवैतत्त्वदह्ययमाह। नेतरानि
त्यर्थः। अथ प्रतिप्रस्थातेति। अग्नीषोमीयेन पशुना प्रत्यवतिष्ठ
ते प्रतिप्रस्थाता शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयपशुमादाय आग
च्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्याव स्थितिं राम
यजमानस्यात्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति॥ अग्नीषोमौ वा एतमिति एतं ५८

दीक्षितं अंतर्हितं खादन स्थानं जंभादंतन रं तत्एतद् इत्यर्थः। ए
तदेवोपपादयति। अग्नावैस्मवंतपुदद् इति। यस्मादस्य यजमानस्था
स्या ऽदोविप्रकृष्टकाले दीक्षणीये ऽप्नोहविरभक्ष असुर्किं तत इत्यत आ
ह। यो वेविष्णुरितित त्रविष्णुरिति यो ऽत्तिस सोमः सो मस्याग निवर्जकं
चेनयज्ञत्वाघृ सोवै विष्णुरिति श्रु. तेर्यत्र ह्या एविष्णोः सोमत्वं दीक्षा सं
स्कारः दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृत त्वादेवदीक्षणीये ऽपि देवतयो र्हविष्टेन
स्कृ जंभेस्थितिः अतो जंभा मो क्षाय अग्नी षोमी यदत्वा आत्मनि ऽग्र सं
स्कृतवा नभवतिइत्यर्थः। तदेक इति। अयमुल्मुक रूपो ऽग्निः। अयं सो
म आगंताता भ्यांसहराज्ञा संगताभ्यांसकाशादात्मानं निष्कृ म पथ्या
हइति उल्मुकस्याह र्तुरमिमायः अमुंप स निरा करोति। तदुक्तयानेति
नर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति तत्राह। यत्र वाए तो अग्नी षोमी यत्र
क्वचस्थाने सहवर्तेते तत्राहगृपास्थितिरेवा तसहभाव एवेत्यर्थः। ए
वकारेण संयोजनपक्षो व्युदस्यते सवै द्वि रूप इति। सोग्नी षोमीय पशुः
द्वेरूप्ये कारणानिधानं द्वि देवत्यो ही ति द्वै रूप्यं सिद्धये प्यक्षितो वर्ण
वा हकृष्णसारंगः स्यादित्याहुरिति सारंगः शबलवर्णः एतत्सारंगत्वं

वे.द. ५५ [illegible]शावल्लं चेतयो: अग्नीषोमयोरूपत्तमसि वमस्यंतं अभिमन्तेरू
पमित्यर्थः। आग्नेयः हूरस्मग्नावद्द्रस्यादावग्ने कार्ष्ये संबंधी तस्य तद्रु
चितं रूपं सारं मवर्णस्य सौमयोग्यत्वमपि श्रद्धावल्यादृष्टव्यो तद्‌ला
मे लोहितसारंगः स्यात् लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं च सिद्धं तस्मिन्वा च
55 यति नमो मित्रस्येती तस्मिन्नजे आगत इति शेषः नमो मित्रस्ये त्येन
मालंभ्य वाचयती कात्यायनः मंत्रस्यायमर्थः मित्रस्यमितेस्त्राता
मित्र सूर्यः वरुणस्तमोनिवारकः सूर्यः तस्य तस्मा इत्यर्थः। नमः
नमस्कारः प्रह्वीभावोऽस्तु अथवा मित्रं चा अहर्वरुणी रात्री रिति अ
त्यंतरागदहहरमिमानि देवायतान्यभिमानि देवायसत्यायनम इत्यर्थः
चक्षसे सर्वस्य द्रष्टे नगः महो महते देवाय च नमः स्वयं नत्वे नरेभ्यो प्रु
प्रदिशति हे प्राणिनो यूयम पितद् नच्छ सत्यमृतम दित्यार्च्य वस्तु सम
र्पयत अर्चयत दूरेदृशे दूरेदर्शिनो यायदेव जातायदेवार्थमनंतनायके
तव प्रज्ञा त्रे दिवो घु लो[illegible]कस्य पुत्राय तनो जायमानत्वात् दृशायस्को
यशंसत स्तुतिं कुरुतेति मंत्रो। क्रीतद्र्व्याम्नानात् कयावस्का पनस्य सोम एम
स्य मित्रत्वात मित्रः स्कृति रूपपद्यतद् इतिमंतव्यो मंत्रस्य तात्पर्यं दर्शयति ५५

।नमए वास्मा एतत्करोतीति अस्तु नमस्कारो मंत्रेणातत: किं कृत भवतीत्य
त आह। मित्रधेयमेवैतेनेति मित्रधेयं मित्रत्वं एतेन सह मैत्री कृता स्या
त्। आर्द्रोमित्रस्य स्वाभिधानान्नमस्कारात्स्वाभिमायः। सस्य पपराधेनम
स्कारेणामैत्री लोके सिद्धा। अथाध्वर्युरारोहणं विमुंचतीति आरोहणं शक
टः तन्नेतत्वाद नडुवानारोहण शब्देनोच्यते। शकटाग्रस्य समंत्रकमुपलं
भनं विधत्ते। वरुणस्योत्तंभनमसीत्यप्रलंभनेनोपरज्ञातीति उपल
भ्यनेप्रतिबुध्यत इत्युपलंभनं शकटाग्राधारकाष्ठं तेनोपरज्ञातिशक
टाग्रं हे काष्ठं त्वं वरुणस्योपनत्यधस्तापितस्य सोमस्योत्तंभनमसि शकटस्यो
त्तंभकत्वात्ताद्धा एव वरुणस्याप्युत्तंभकत्वं तुद्रस्कारतन्मो: पूर्वस्येति सकारलो
पः शम्यायो: समंत्रकमुद्धरणं विधत्ते। वरुणस्य स्कंभसर्जनीस्थ इति वरुण
सोमस्य तदाधारभूतस्यानसोंगस्य पतनस्कंभनं तस्य सर्जन्यौ स्थः नाह शम्ये यु
वामुद्धृतानीत्यर्थः। अमुं मंत्रमाचष्टे। वरुणो वा एष एतर्हि इति एतर्हि एत
स्मिन्नक्षीनावसरे सोमो वरुणो भवतीति यो हि दीक्षितो चक्षुं दसीत्येतच्छब्द
स्य हि लः। अथ चत्वारो राजासंदीनाहरंतीति चत्वारो वाध्वर्युप्रतिप्रस्था
त्रादयो ध्वर्युवर्ग्याः एवं तथा चापस्तंबः तां सर्वे ध्वर्युरेगेण प्राग्वंशं राजान्यो

वे॰द ह्रः घमाणानुहृदंतीति व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेनार्थिकं चतुष्टं प्रशंस
५६ ति। होवा अस्मिमानुषायेतिराज्ञे आददाते आंदोलिकामित्यर्थः। योस्य
प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि जगतः सकृदुपयोगेणो वैष्टे ईश्वरो भवति अ
थेनांएतदीयामासंदीं चत्वार आददत इति पूर्वत्रान्वायाँ आसंद्यादुंबरत्व
विधायप्रशंसति। ऊर्दंबरी भवत्यं नवा ऊर्गुदुंबर ऊर्जो न्नाद्यः स्यावरुध्येत
56 स्मादौदुंबरं भवतीति। दे चाचाऊर्जे च्यम जनतन उदुंबर उदतिष्ठदिति श्रुत्य
तः रममसिद्धिर्वैशब्देनद्योत्यते नन्विदनूर्जोन्नाद्यस्यावरुणध्या इति उदुंब
रस्य फलविधानं ऊनः अनरुध्या इति चतुर्थ्याः फलत्वप्रतिभानानात्
अन्नऊर्जो वरोधलक्षणायफलायौदुंबरी कर्तव्येत्यर्थः। नैतदेवं ना
त्रौदुंबरी भवतीति विधिरूपलभ्यते वर्तमानत्वप्रदेशात् अर्थवादे च
सविधिरुन्नेयः अतो अश्रुतस्यौदुंबरत्वस्य विधातुमशक्यत्वात् कस्येदं तु
फलं स्यात् ननु श्रुतिं चकारेउ फलमपि विदधातीति अमंतव्यं अर्थद्वै
विध्ये वाक्यभेदापत्तेः अतइदं केवलं स्तावकमिति सिद्धं नाभिदघ्ना
भवति नाभिप्रमाणाभवेन प्रमाणेद्रूपसाजितिदघ्नचूम्रत्ययः अन्नवा अ एम
न्नमिति अतिनाभिप्रदेशस्यामिनयः। नाभसमिम्रत्नीतिना मासंदी ५६

मित्यर्थः। अन्नस्यनामि प्रतिनिष्ठित त्वे सोमस्य किमायातमित्यत आह।
अन्नं सोमः प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नं त्वं प्रशंसति। अन्नेवरेन स आश
यइति अन्नो अन्नेव अन्नद घ्ना नाभिदघ्नेत्यर्थः। अन्नकास्या यनं तुंबा
री मासंदीना। भिदघ्नामरत्निमात्री मुतामहंतिचत्वार इति। तस्या अ
भिमर्शनं समंत्रकं विधत्ते। तामभिमृशति वरुणस्य क्षत्रसदन्मसीति हे
आसंदि त्वं वरुणस्य सोमस्य क्षत्रसदनं क्षत्रमिति यज्ञनामक्षत्रमित्यादि
क्षनामसु संवायज्ञं वेतियास्कः। यज्ञार्हस्थानमसीत्यर्थः। आसंदी व
क्षस्याजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासंद्यास्पर्शनमंत्र एव क्षस्या
जिनास्तरणेपिविनियुक्तः सोमासादनं मंत्रे चासीदेति विशेषः। आ
तोनमंत्रमाहयथमध्यास्थाहोः स्यपदाह वरुणस्येत्यादि स्पष्टः। अथैनं शा
लामित्यादि प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसंद्यां स्थापितं सोमं आसंद्या सह
प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपद्यमानसमये यानेधामानीति मंत्रं यजमा
नं वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात्तदपेक्षया प्रपादयतीत्येकवचनं व
स्तुतस्तुच्चचारः प्रपादयंतिनयाचसस्तकारः प्रातिह्व बहुत्वंप्रवेशमा
र्थं चाह शालांप्रवेशयंतिदी। क्षितसंचारणेति वाचनं चध्वर्योरेव मंत्रे स्या।

वेद ५८ यमर्थः । हे सोम ते या याभिधामानि रूपाणि नामानि जन्मानि च त्री-
ण्यपि धामशब्दवाच्यानि हविषा यजंति तेन संबंधीनि तानि विश्वा-
नि सर्वाण्येव पियज्ञं विशन्तु छान्दसः । अथ यज्ञपरिभूः परितो भावयि-
ता स्फातिं च गयस्फानः पशुपुत्रादिना गृहस्य वर्धयिता प्रतरण आ-
पदः प्रकर्षेण तारयिता सुवीरः शोभनवीरोपेतः तत्पद इत्यर्थः । अ-
वीरहा पुत्रादेरहंता चर दुर्यानिति गृहान् प्रतिप्रचरेति । चतुर्थपादं गत-
दुर्यशब्दार्थं ब्रुवन् कृत्स्नमंत्रतात्पर्यमाह । गृहा वै दुर्या इत्यादिना । अ-
त्राहे क. उदपात्रमित्यादि मनुष्योपचारवद्देवस्य सोमस्योदपात्रनिन-
यनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति एतद्यज्ञेऽयुक्तं अतो मा-
नुषचपरिहारायोदपात्रं नोपनिनयेत ॥ ६ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इ-
ति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीरहरिह-
रम् पालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माध्यंदिनशतपथब्रा-
ह्मणे ततीयकांडे ततीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अतिथ्यस्य प्रायणीयानंतर्य्यं
विधत्ते । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति व्याख्यातमिदं यसंबंधादिदं हवि- राम
रातिथ्यं तस्य सोमस्य कथमतिथित्वमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेणात

57

अथ यस्मादातिथ्यं नामेति यस्मान्निमित्तादातिथ्यमिति हविषो नामत
दुच्यत इति शेषः एतस्य यजमानस्य गृहं यतिथो अतिथिः सन् यस्माद्
गच्छति न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य सोऽतिथिरित्यर्थः। आगतस्मा
अतिथये सोमायं तन्निर्मितं तस्मादातिथ्यं नाम संपन्नं। अतिथि
त्वमुपगच्छत्यातिथ्यं अवश्यं कर्तव्यमाह। यथा राज्ञ इति। गृहे प्रासणा
यवेति एहो गोमधुपर्कः स्नानकायोपरिष्टाय राज्ञे चेति स्मृतेः सिद्धः
ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्प
येदिति स्मृतेः तद्दह मानुषमातिथ्यमिति शेषः हविर्देवानामिति दे
वानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः। एवमस्मादेतद्दितिहासीति कातिया
नं हविर्निर्वापं तदाहुः पूर्वोत्तान् गृहीत्वा हित्वा हि नाद दर्शयति। सोम
मतो प्रपूर्व स्नतः कृत्वा खयं ततः पूर्वं सन् पूर्वं मागत्य हविर्गृहीत्वा यात्
विपक्षवाघपुरःसरं हे विर्ग्रहणं प्रशंसति। यत्र वा अर्हंतमागतं नना
पचायंतीति अर्हंतं पूज्यं गृहमागतं मानवंना पचापयंत चापचते लोके। अ
उभावः छांदसः पूजां न कुर्युः सतन्नतस्मिन्नपचितिविषये तद्भवति
तथा हतयामति सोमप्रवेशान् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति अपचितिश्च

वे.द द्वैधा संभवति अन्यतरत्तदु द्विगो जानंतरं उभयत्र विमोकानंतरं
५८ चेत्यान्यतरविमोक्षानंतरपक्षमुपन्यस्यति। तद्धा अन्यतर एवेति
एतद्देवोपपादयति। स यद्धन्यतरो अविमुक्तस्तेनानगत इति न ह्याहि
लोके यानादिविमोके सति आगमनविश्रयो न भवेत्। इह त्वन्यतरेण न
दु द्विमोकेन तन्निश्चयो भवति अन्यतरस्याविमोके तदागमनाश्ना
58 गेवसाकृतास्यात्। अमुंप्रश्नं निराचष्टे। तदुत यानकुर्यादिति इदानीं स्वा
भिमतं पक्षमाह। विमुच्येवप्रपाद्यसोमं शालां प्रवेश्य लौकिकातिथ्य
द्वयं तत्र लौन श्रौतस्यातिथ्यस्यानिवापकालं प्रतिपिपादयिषुः भयो
विमोकपक्षसमर्थयते। यथा वै देवानां वरणमिति यावन्नविमुंचेत प्र
याणसाधनं यानादिकं न परित्यजन्ति। प्रत्यक्षमन्यत्। वेसत्वरे माणाइ
ति। संत्वराया अभावे अनादरप्रतिभाति अतस्त्वरया गृह्णीयात्॥
निर्वापेपत्न्यन्वारंभं विधाय प्रश्नं सति ततप्रस्तुन्वारभते पर्युक्ष्य
माणं वै यजमान इति तत्तेन आदोपरिवहणकाले यजमानान्वारं
भणेन अत्र सोमार्थं ह वि निर्वापकाले उभयत्र उभयोः पार्श्वयो रपि
मिथुनेनान्वारंभेत जायापती। मिथुनमश्वेतं कस्यान्वारंभे अपरस्य राम

परस्य तद्विना भूतस्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः। यत्तु वा अर्हन्ति
त्यादि सर्वगत्वावग्रहे बह्लिताः सर्वे पदार्था अन्यार्थे अनिर्गत्याः
ते सर्वगत्याः तत्र तस्मिन्नागमने निमित्ते सति ताहृशास्तिष्ठंति। यद्वा
अन्येनेत्यादि तत्र तस्मात्स्वकृतान्नि र्वापमं चाहृत्येन यजुषा अग्नेस्त
नूरसीत्यादिना तत्तदित्यस्यार्थमाह। येनो वे ति मंत्रान्तचेकारणमाह।
एवं वा एष भागमितिति एकसप्ति यमाणः आतिथ्येन व्याप्यमानः सोम
एवं समाने भागमभिलक्ष्यन्ति। यतेच्छंदसां एङ्या येति यथा सोच्छंदसां
एङ्यंसाम्याऽयंचप्रान्नोति तथा संपादनायेत्यर्थः। कथं छंदसंबंध इति
तत्राह। तस्यच्छंदांसीति अभितः सा च यानि पुरः पश्चात्प सहानतारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः। यथा राज्ञो राजान इत्यत्र अराजान इत्यकारप्र
श्लेषणेनैके राजकृतः राजच्युतं पादकाः यद्वाभिषेकस्य कर्तारः। सूतग्रा
मण्यः सूत श्रेष्ठाः। निर्वाप्यासमप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा सोमस्यैव निर्वाप
माह। नवैतदवकल्पत इत्यादिना अयमर्थः। यदि प्रधानस्योपसर्जना
नां च सहृशी प्रतिपत्तिं कुर्यात्। तदाप्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात् अ
तो यथाप्रधानस्यामंत्रणा सत्यप्रधाना अप्यनाहूत्य एवतमनुगच्छंति एवं

तु४

वेद सोमार्थे निर्वापेण हुं दृष्टामपि प्रसंगासिद्धेर स्यात्र न नंसिद्धमिति। सोम
५९ स्येव च निर्वापं कुर्यादित्यर्थः। हविर्ग्रहणो मन्त्रे विघातेन ह्व्यत्यनेन तनूरसि
ति हे निरूप्यमाण व्रीहिपदार्थ त्वमग्नेस्तनुरसि शरीरं भवसि शरीरोप
चयहेतुत्वात् ह्वातनुहृ स्मद्दा दकत्वात् ह्वातनुत्वं यो वै विष्णुः सोमस्सरति श्रुतेः
सवनत्रयव्यापित्वात् सोमो विष्णुः अतो विष्णवे त्वा इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्दे
शरुपपद्यते। अथवा विष्णवे हि गृह्णातीति यो यज्ञाय गृह्णातीति श्रुतेः स्त्रांय स्तायग्
५९ हस्मात्पृथ्यर्थः मंत्रगतमग्निपदं गायत्र्यन्वामन्तिसाधनत्वेन प्रशंस [illegible] ति।
अग्निर्वै गायत्र्या रूपत्वं प्रजापतिमुखान्मुखोत्पन्नत्वात् दृष्टव्यं त्वमग्निर्देव
तान्वसृज्यत गायत्रीछंद इति श्रुतेः। एवमुत्तरमंत्रे [illegible] क्यान्यपि व्या वा ८
ख्येयानि सोमस्य तनूरसीत्यादि सोमस्यान्नलिनसा [illegible] शरीरोपचयहे
तु तुत्वात्तनुत्वं सोमस्य राज्ञः क्षत्रत्वमसह्यहुतं प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां चरा
जसह त्रिष्टुभो ऽसृज्यन्त क्षत्रत्वं सतिथेयाति ष्यामित्यत्रा तिष्ठि शब्दस्य
नात्पर्यमाह। सोऽस्यो ह्वारोप याग्रेष्टस्येति तु द्वियते असाधारण्येन वि
नष्पत इत्यहाऽरप्रतिनियत भागः पुनरपि गायत्र्या अन्वामजनरूपत राम
यास्येन [illegible] शब्दं प्रशंसति। श्येनाय त्वा इति श्येनरूपमारव्याय ५९

सोमाहरणाद्गायत्री सोमभक्तश्येनं एनं देवदर्शयति। सा यद्गायत्री
श्येनो भूत्वेति। ते नेवं वीर्येणहेतुना एनां गायत्री द्वितीयभागं प्रत्यक्त्वा म
जत्यध्वर्युरितन्द्रागपाठेनेत्यर्थः। अग्नये अंगनादिगुणविशिष्टाय यजय
स्यो पदे धनपो षप्रदात्रे चित्रम चेसोमाय हेह विरुक्वां त्वां गृह्णामीत्यर्थः। ज
गत्यन्त्वा मजनरूपत यामंत्र भागं प्रशंसति पशवो वैरायस्पोषइति वर्ड्
मानधनरूपत्वपशूमामेवेति पशवो वैरायस्पोष इत्युक्तं पशूनां जगती
त्वं जगत्या सोमाहरणसमये आहृतत्वादुक्त्वांत थाचतेति रीपकं सा
पशुभिश्चदीक्षया चागकृदिति प्रकृतो चतुर्व्वो ग्रहणाद्त्रापि चोदक तु:
जन्यास्यैपंचसंख्याविधाय प्रशंसति। अथयत्यं चक्र चादृति। यज्ञस्य सं
वत्सरसंमितत्वं गवामयनादि सत्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्द्वा
दशचत्सरात्मकप्रजापतिसंमितत्वाद्द्वादशाग्निष्टोमस्य तोत्राणीतिप्र
सेत्सहत संख्ययासंवत्सरसाम्याद्द्वादशसंख्यं ग्रहणमंत्रेषु सर्वत्र विस्मुष्ट
देपादनं प्रशंसति। अथयद्विस्मवेत्ता विस्मवइति पन्नहविर्गत्यतोतन्त
त्रायतज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्टुनयज्ञार्थत्वात्सर्वत्र विस्मवेविस्मष
इति गृहणं प्रक्रमित्यर्थः। नवकपालः पुरोडाशः नवसुकपालेषु संस्कृतो

वे॰ द नवकपालं नवकपालस्येति श्याहं लमाह ॥ शिरो वा इति । यानान्याह
६० यान्यक्षराण्यन्तु क्रमेणोच्चारणकाले भूते तान्यक्षरो भवति प्रयोगकाले
प्रणवाक्षेरिति देवदत्तो ने प्रयुज्यमानः प्रणवश्चेनवमाः गायत्र्याः तः
सवनमित्यक्षुतेर्यज्ञस्य पूर्वार्धे गायत्री तस्याहाय स्यानुगुण्या यन्नवक-
पालकर्तव्या काष्ठ यो भद्रपस्मीत न्मयानुपरिघ्यो त्रकर्तव्याः प्रमातो
60 पत्य शवैकं कृताही नांभे छ्कवाद त्वनि यमविधिं दे वाह वाइ त्यादि
कार्य र्यमयन स्योपपादनं अश्ववारलं तन्नाम नि र्वपन हूरे णप्रशंस
ति । याह्राहदेवेभ्य इति आलुलुपुः नानश्च वालानालुलुपुः लिपुछेदने
॥ चिच्छिदुः सार्धसन्मामुः एकीकृत्य सम्यग्नू मो प्रचिक्षिपुः तेन्यत्राण
ता च स्वः वालाख्या ओषधयः संजाताः आश्ववालानामातिथ्येक्षियो
ग्यत्वमाह । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जत्पन्नेना धीवालाइति । आतिथ्यस्यसो
मात्प्रथममनुष्ठेयत्वेनाशिरस्त्वात्तस्यादावनुष्ठितत्वाज्जघनार्धावस्थि-
तवाल परिणामरूपस्याश्ववालस्यतत्रप्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्यो
मयत. परिगृहीतत्वो भवति । पदो यो विधत्ता इति । वर्हिमस्तरयोरंतराले एम
तिर्यक्प्रसार्यमाणोदर्भो[?] धृतौ तेऽतर इक्षुरूपपत्त्रैस्या तां संलुम्पा ६०

ति

आकारः

नैपंचमलकारौ संज्ञोननमाकुलीनावेमिश्रणंतम्दयादेरसक्रौकर्तमे
इत्यर्थः। अयोत्सूयायामित्यादि। उत्पवनं प्रकृतिवत्कर्तव्यं सर्वाघेवबहू
पमध्यावारुमेषुपात्रेषूगत्यमाणान्याज्यानि चतुर्गृहीतानि एवकुर्यात्प्र
कृतिवदेवनरयोःचतुर्गृहीतत्वं सिद्धं अततुपभृत्यष्टगृहीतत्वं निष्ठत्य
र्थमेवाभिधानं तत्र चतुर्गृहीतके उपपत्तिं स्मृतिरेवाह। नत्यष्टानूयाजाभ
वेतीति अग्निमंथनं तत्कालं चविधत्ते। आसाघहवींष्यग्निमंथतीति
। आतिथ्यायामेवाग्निमंथने कोविशेष इत्यत आह। शिरोवैयज्ञस्यातिथ
नयंतिचायेनमेतद्घ्नंथतीति एतदेतेनमंथनं जातेनाग्निनायज्ञनिष्प
त्तिदर्शनादग्न्युत्पादनमेवयज्ञोत्पादनं प्रकारांतरेणातिथ्यायामग्निमं
थनं प्रशंसति। अग्निर्वै सर्वदेवता इति सोमयागस्यशिरोभूतायां आति
थ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेनसर्वासामपिदेवतानामुत्पत्तिर्य
ज्ञप्रारंभ एवसर्वैर्हि वैर्यज्ञंसमृद्धं कारितवान्भवति सोधिमंथनं शकल
मितिमूपजक्षणोत्यन्त अधारणप्या अध्वर्युरादायमानः शकलोधिमंथ
नशकलः। यस्योपरिमथ्यतेतमादत्तेतन्मंत्रोग्नेर्जनित्रमसीति हे शक
ल त्वमग्नेर्जनित्रमुत्पादकमसिवर्थमस्यजनित्रत्वमितितत्राह। अत्र

वेद ६१ त्यग्निरिति अत्र अधरारणिव्यवहिते शकलं इत्यर्थः। हे उत्त
रणे केकोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ तौ अधो निदध्यात् नवपणो स्थ
इति तत्र मंत्रः। हे दर्भौ युवां वृषणौ अभिमतफलवर्षकौ भवथः इति
तस्यार्थः। तौ प्रशंसति। तद्यावेवेमौ स्त्रियै स्तकं जा वै वेताविति स्त्रि
61 यै स्त्रियाः सकाशात् महोत्पन्नौ यावितमौ परस्परसदृशौ पुत्रौ एतौ द
र्भौ एतावेव युगलौ पुत्राविव रूपकौ पन्यासेना स्यंतसादृश्यामभिमत
मिति द्रष्टव्यं। अधरारणिनिधाने मंत्रः उर्वश्यसीति। हे अधरारणे त्वमु
र्वशी भवसि अङ्गं विलापयते यस्यां सा आडपविला एनीस्तां लीनामुत्त
रारण्या संस्पर्शीं कुर्यात्। आयुरसीति मंत्रेण तामुत्तरारणिं पुरूरवा
असीति तस्या उपरि निदध्यात् अरण्योरागयविलापन्याश्च यदुर्वश्या
द्यास्मकत्वमुक्तं तत्र अयंम शंसितुं पुरावृत्तहेस्तां तमाह। उर्वशी वा अप्स
रा इत्यादि उर्वश्यप्सराः पत्न्यभवत् पुरूरवाः पतिरभवत् तस्मान्मिथु
नात् आयुर्नाम पुत्रो जायत एतत्सर्वमृग्वेसमाम्नायते उर्वशीह्यप्सराः पु
रूरवसमैलं चकमे इति एवमेवैषइति दार्ष्टान्तिकाभिधानं यज्ञं जनयति राम
यज्ञसाधनत्वात् यज्ञमित्युच्यते। अथारण्योरासादनानंतरं अग्नये ६१

मयामनोयानुब्रूहि इति होतारमाह। समंत्रकमथनं विधत्ते। समंथ
ति गायत्रेण त्वा छंदसेति तं वे वै छंदोभिरेवेति यद्यपि अन्ये: साधने
र्मे थतितत् थापि गायत्रेण त्वा छंदसेत्यादि मंत्रसामर्थ्येन छंदोभिरेव सा
धनेर्मथनं कृतवान् भवति। इत्यर्थः। अथेवं छंदसां किं फलजातमित्य
स्या आशंकायाः फलं वक्ष्यति छंदांस्येवेन घृतमन्वायातयतीति तत्र
छंदसामनुप्रवेशनं न केवलं छंदोलिंगवेर्मथनादुचति अपितु तस्मि
न् काले होत्राछंदसामनुवचनादपि भवतीत्याह। छंदांसि मथ्यमाना
यान्वाहेति होतेति शेषः। नियमे नानुप्रवेशो हृष्टांतः। यथामुपादित्यमिति
रश्मयोन्वायत्ता इति शेषः। प्रह्रियमाणायेत्यनु प्रहरन्तीति अनुब्रू
हीत्यानुषज्यते प्रह्रियमाणाय आहावनीये प्रक्षिप्यमाणाय समंत्रक
मनुप्रहरणं विधत्ते। सोनुप्रहरति। भवतन्नमित्यादिमंत्रस्यायमर्थः। हे
आहवनीयनिर्मथ्योद्भावग्नी नोस्माकं समनसौ अभिमतप्रदान वि
षये समानमनस्कौ भवतं अथवापरतो युवां यज्ञं मदीयं नाहिंसिष्टं त
था यज्ञपतिं यजमानं वमा हिंसिष्टं हे जातवेदसौ जातप्रज्ञौ युवां अध्व
नोस्माकं शिवौ सुखकरौ भवतं। मंत्रस्यतात्पर्यमाह शांतिमेवाभ्यामे

च

त्यर्थः

वे.द. ६२ तद्वदतीति। एतन्मंत्रं वैनमाम्यामग्निम्यामपेक्षितं शांतिमेव वदति। ना
न्यमर्थमिति अत्र शांतेः कः प्रसंग इति तत्राह। यथा नान्योन्यमिति अनु
महृतेग्नौ समंत्रकं होमं विधत्ते। अथ स्रुवेणोपहत्येति आज्यं स्रुवे
णोपहत्य। ऽवदाय। अग्निमग्निमभिप्रहृत्य। अग्नेरुपरि जुहुयात्। मंत्रस्या
यमर्थः। आग्नावाहवनीये अग्निर्निर्मथितः प्रविष्टः सन् चरति इत
स्ततो ज्वालाभिः संचरति कीदृशः ऋषीणां पुत्रः मंत्रेणोत्पद्यमान
त्वात् अभिशस्तिपावा अभिशस्तेर्निंदायाः सकाशात् पाता आत्मनो म
त्रिणामिति निवृत्तिः स नाहं शास्तं तस्मात् तथ्यं — इह त्वं हविः सुयजा सोम
नेन यागेन यजस्व गमयेत्यर्थः। केभ्यः। देवेभ्यः। कदा सदं सदा सर्वदा अप्रयु
च्छन् अप्रमाद्यमुद्दिश्य देवेषु कम्यं परित्यज्येत्यर्थः। स्वाहा इदं द्रव्य
स्याहुतं मस्तु। आहुत्येवा एतमिति अजीजनत् उदपादयद् ध्वर्युः अ
ग्रेषा तत्तर्पितवान् भवति। प्रकृतं दर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनं प्रसक्त
चाह। तदिष्ट्वाहतं भवति अर्थसिद्धेः प्रयुक्तं पांगनिषेधे पुनर्नित्यानुवाद
तया दर्श्यां यानुवदति। नानूयाजानिति। इडांतत्वं प्रशंसति। शिरो वेय
ज्ञस्याति थ्यमिति। उत्तरांगजातस्यानानुष्ठानं शेषोपन्यासेन समर्थ एम ६२

62

पते। स यद्धानूयाजानिति यथा कश्चित् शीर्षतः शीर्षं सार्वं विमतिष्ठ
न्निति। पादोपर्याहत्य प्रतिदध्यात्। एवं तदनुयाजाद्यंगजातं अनुष्ठि
तं समद्रवति आतिथ्यस्य शिरस्तात् तस्मादिष्टुपसंहारः ॥ ६ ॥ इति
सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्रा
ह्मणे तृतीयकांडे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ अथ यत्र नूनप्रवि
धानुं मात्व्याख्यायितुं माह। आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्समविंददित्यादि
ना प्रश्नः। किं ल देवा आतिथ्येनेष्ट्वा समद्रवन्निति संबंधः। विद्रवणे कः प्र
संग इति तं दर्शयति। तान्समविंददिति तस्मिन्समये तान्देवान्सम
न्कलहो विंदत् प्राप्तवान् संगे समनुहृत्याह स्माहो समच्छ्वदः संग्रामे
प्रसिद्धः। ते देवाश्चतुर्धा व्यद्रवन् ह प्रगम्यताः। किमर्थं अन्योन्यस्य श्रि
ये अतिष्ठमानाः श्रियेऽयोति श्रीमपक्षरूपायेवात्मनः अभिप्रायमप्र
काशयंतः तामसहमाना इत्यर्थः प्रकाशनरक्षेया श्रेयोसेति तिष्ठते
रात्मनेपदं श्लाघन [illegible]ः इति श्रियायाज्ञा। पयितुमिष्ट्वाश्चतुर्धा। विद्राव
ण प्रकारं विभज्य दर्शयति। अग्निर्वसुभिरित्यादि शाखान्तरप्रसिद्धं पं
चमं गणमुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे। बृहस्पतिर्विश्वैर्देवै रित्यहेक

कु ३

वेद॰ ६१ आहुतिरितितत्रोपपक्षसन्निधानं। एतेह स्वेव वि श्वेदेवाः एते चतुर्धा व्य
द्रव[illegible]न्निति नानविदता नपरस्परं श्लिष्टा नसुरानसुरारक्षसा श्लाय
मवसर इति निश्लिष्टा नुप्रासाः ते विद्धुरित्यादिस्पष्टं। असुररक्षसानि चैनो
नुव्यवागुः अनुगताः एतेर्लुङि गाहे शग्निः पञ्चो वैरध्यामार ध्वन्त्रज
यो पांसुपरिज्ञानहर्षघोतनार्थोहं न शब्दः अकर्मकाश्चेतिसंपूर्वस्यजा
नाते रात्मने पदसंगताः नवेमएकमस्वंप्रापन्नवामेत्यर्थः। तत्प्रकारमाह
।एकस्मिन्श्रियेति ष्टामहा इतितद्दृष्टस्पष्टिया अति ष्टंते त्यादिस्पष्टं। त
स्मात्दुहनखाकृतीयेरन्निति यस्माद्देवानां परस्परवि श्लेषात शत्रु
णामभिभवः प्राप्तात्तस्माद्दहन। तस्मात् खलु कारणात्तर्खाज्ञात यः
न परस्परं नकृती येरन्नेवेमत्येन विश्लेषं विविधमतिं न ऊचुः ऋजरीय
द्विश्लेषेकोदोष इतितत्राह। यदाधीपरस्ताराभिवभवति सएतानानु
च्छैवेतीति या शत्रुरेषां विश्लिष्टानां परस्तराभिव अत्यंतं दूरदेशस्थो द्व
या भवति स शत्रुरेतान्विश्लिष्टान नुष्यवैति अनुप्रविशतितत्स्मादिषत्त्वाम
का शप्रदानेन स्वयमेव प्रियकुर्वीत स्वयं चहिमव्याश त्रुभ्यो रध्यनिव राम
शप्राप्नुवंति तस्मान्नातरियेरन मेद न गच्छेयुः उक्तार्थस्यकं नि सुरूपा ६१

यमं विधत्ते। स यो हैवं विद्वानिति यवक्ष्यिदेव हृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु
चहृदं जानन्नन्तरे यन्ते भेदं न गच्छेत्। अथवा परे इत्यादि तो विज्ञाति भे
द एवं विदि न भवन्ति तस्यार्थः। अत एव हि घटोपि अप्रियं करोति तस्य
वे शस्या वक्ता शास्या संभवान्न न हि घटोऽपि रक्षति वशं यातीति तस्माद्धि हृ
न्नन्तरे येन प्रासंगिक मुख्या प्रकृतमनुसरति। तेहो तु हेतेदं तथा करवा
म है यथा न इदं मा मद्विषमेषा जर्यमस्मदिति। तिथ्यानन्तर इदं एकमस्यं
कर्म आप्रदिवमेव घुलोकावरिष्ठत्ववसानं अजर्य्य अजर्योऽस्मि स्मेतन्
तं गत विषयं जरा एव हि त्यो अजर्य्यं संगतमित्यनेन निर्यात्यते। अविनाश्य
स न भवेत् तथा तथा वरवा महाइत्यनर्थं चंत अनंतेरं ते देवा जुष्टाः प्रियभू
तास्तनू स्वस्वमुन्तरेः अस्य व्याख्यानं प्रियाणि धानानि अभिमतानि भोगा
यतनानि सार्धेण कं वा समभवद्विविरेषिभन्नस्परच्छापितवतः तस्मिन् काले ते
एवमभुवन् एतेन रच्छापितेन शरीरेण तो स्माकं मध्ये ससमयातिक्रम
कारीनानास न विना भवेत एतदेव व्याचष्टे एतेन विषडि. तिविषद् इस
र्वतो भवेत् शीर्णो भवति स्यार्थः। एतच्छन्दार्थमाह। ये न एतद् इति क्रामदि
ति एतत्संकेतकर्म अतिक्रामन्। अतिक्रामे तक स्योपद्रष्ट्रिरिति उपद्रष्टा

वेद

सा स्याः कस्य तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शङ्काः । एवं प्रश्नमुपगम्य तैरेवेद
मुत्तरमुक्तं तनूनपुरेव शरीरस्येति तन्वो देहस्य नपात् पितारक्षको देवस्त
त्तनूनपा अथ वा सर्वं तनूरात्मा प्रजापतिः तस्य का शरः पुत्रः न पुत्रो वा
पुरिति तनूनपा स च शङ्करात्मकः सर्वेषां कर्त्तुं तस्य पुरस्तादित्यर्थः । स कइ
ति तं विशिनष्टि यो वा अयं पवत इति यो यं पवते गच्छति वायुरित्यर्थः । बा
ह्यस्य वायोः पुरुषवित्तद्रष्टृत्वमनघ इति तत्राह । सोयं प्रजानामुपद्र
ष्टा प्रविष्ट इति प्रविष्टश्चेत्कथं नोपलभ्यत इति तत्राह । ताविमौ प्राणो
दानाविति इमौ प्रसिद्धौ यौ प्राणोदानौ विति इमौ प्रसिद्धौ यौ प्राणोदानौ
तावेव स इत्यर्थः । उक्तार्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति । तस्मादाहुर्यन्नो दे
वा मनुष्या आजानन्तीति हृदयस्था नो देवानैकत्र मनुष्यचित्तपरिज्ञान
मित्याशंक्य तद्भूतनद्भूरिवचयेति दर्शयति मनसा संकल्पयतीति तस्य प्रा
णमभिपद्यत इत्यादि प्राणप्रद्ध्योः परस्परा विनाभावान्मनसा संक
ल्पितं प्राणं प्राणो निवाह्य वायोरिव शरीरप्रवेशनप्राणत्वात् प्राणो
वात इत्युक्तं अभिपद्यते संकल्पितार्थविशिष्टः स्यान्नवेति भावः स च एम
वातः सर्वत्र प्रतिहन्यते ति त्वा देवेभ्य आचष्टे । यथा पुरुषस्य मनो वर्तते ।

पुण्यपापे यावर्त्तते तमनन्तिहास्यै वाच एव इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमा
णयति। तस्मादेतदृतिमनसा संकल्पयति तदेवा जुषन्ते नूरिस्यादि
ना न दैवा इति तत एतेन नः सनानास द्रि. स्युक्तमित्यर्थः। अप्येतर्हि
इदानीमपि अतिक्रमे बाधमाह। केहिस्युरिति यघति कामेभ्य तर्हि के
स्युः उपपत्तिमाह। अनृतं हि वदेयुरिति देवत्वमतिहाय अनृतवदना
वकुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति अन
तेहीत्यपये दोषः स्यात्तस्य एव तेषु ऊनइत्यत आह। एवं हवै देवा व्रतमि
तु ति सत्यवाद फलमाह। तस्माद्यशो जितमनपसय्यमिति यद्वतपक्षस्यं
जेतुमशक्यं तज्जितं भवति तस्माद्यशस्विनो भवन्तीति। शेषः। अथवा
यशोरूपा एव भवन्तीत्यर्थः। एवं हरिनोंउक्तार्थमं प्रशंसा तदेतत्रानू हा
नघ्नंनिदानेनेति स्वस्वशरीरसमवेतानपूर्वकं पृथक्संतानानूनघ्नं नदि
दानी। मनुष्या समानं तानूनप्रमाणमाह एतस्य नात्मककथमेतन्नद
वेत। तत्राह। निदानेनेति कारणेनेत्यर्थः। निदानमेव दर्शयति। तदेवार
स्यादिना। यत्नो है देवा आज्यानि गृह्णाना एवं स्वतनूरपि आज्येन साधं सम
वदद्दिरे अत इदानीं तनेरपि तानूनप्त्रमेवं समवदानतस्यन्त्यनुमीयते। प्रसं

वे॰ द गात्रकं । विस्तरेण ब्राह्मणार्थमाह । तस्माद्दुह न सर्वेणेति । सर्वेण बहुजनेन स
ह समवगतिं शपथपूर्वकं समयं न कुर्यात् द्वेषमाह । नेन्मे जुष्टा सन्त्वइ
ति मे मम जुष्टा अत्यन्तं प्रिया भूता सन्त्वः प्रियधामभूतास्सर्वैः साकं सममप्य
वायान्तं संगतां न भवेयुरिति नेत्यरिभये आत्मपूर्वादेते ॥ अथापि ने
65 त्ये षड् इति त्यै तेन नमं प्रयुञ्जते परिभयाद् इति निरुक्तं ये नो ह येनापि खलु सह आ
शंक्यत्वाद्भवेयात्तस्मै द्रोहो न कर्तव्य इति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयादिना चतुर्थी
। अथ मानूनमश्रद्धामाज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते । अथातो गृह्णात्येवाप
नये त्वा परिपतयद् इति । अत्र गृह्णामीत्यन्तमेको मन्त्रः तनूनप्त्रे शाक्वराय
निद्विनीय शक्वन अजिष्ठयेति तृतीयः अस्मिन् पक्षे गृह्णामीत्यस्य मुत्त
रयोरपि मन्त्रयोरनुषङ्गस्तेन त्रन्त्रः स्रुवेण सर्वस्य ध्रोवाज्यस्यैकवारं ग्रहणं
त्यात् स्रुवेण हि ग्रहणं अथवा तनूनप्त्रे शाक्वराय शाक्वर न अ
द्रिष्ठायेत्येतोप्यर्थे मन्त्रशेषोत्र यास सप्तक एव मन्त्रः अत्र भासतं अथे
न आज्यात्स्रुवेण गृह्णाना जुष्टात्स परिरिति मन्त्रं कमाज्यग्रहणस्य प्रमुत्त्वात् सर्वे
ग्रहीयुं । तथा च कात्यायन ध्रौवं ब्रजन मदाने गृह्णात्यापतयद्इति हि स्रुव स्त्रुत्वाः
स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्वन अद्रिष्ठायेति गृह्णामीति सर्वत्र साकांक्ष

त्वात्पूर्वेष्वो यो वा नरो प्रतिपुरुषं च गृह्णमाणस्यानि गृह्णानादृतिमृग्नेरिति
मन्त्रस्यायमर्थः। आपतये आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीत्यापतिः परिप
ततीति परिपतिर्वायुः। हे आज्य त्वां तस्मै गृह्णामि तदर्थो तनूनप्त्रे शाक्वरा
ण्वो शक्ने सर्वत्र शक्ताय ओजिष्ठाय अतिशयेन बलवान् यो वा अयं पव
तनूनप्त्रादिनामकं त्वां गृह्णामि। गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते। अथानः
मृशन्त्येवेति स्पर्शकाले देवैः कृतं अन्योन्यसंकेतं दर्शयति। एतद्वै देवा अभ्यस
समामिरद्दति एतद्वक्ष्यमाणं भूयः समामिरे पूर्वोक्तसंगतमन्तरेण पुनःसं
गता अभवन् अगमत्सादिषु यो नोऽस्माकं मध्ये एतद्तिक्रामात् अतिक्रामे
त्। स दुःखं देवभूतः एव सन् असुर्या अन्यथाप्रकारेण सन् दैवभावाद्विनश्येदि
६ त्यर्थः। न केवलं ... वा नामे वायं संकेतः किं त्विदानीं तनानुष्ठातॄणामपि स्यादित्याह यो
एवैतद्विति। अवमर्शनमन्त्रस्यायमर्थः। हे आज्य त्वं पूर्वापरैरनाधृष्टमाधर्ष
मप्राप्यमभवसि तथा अनाधर्षणीयोऽसि देवानामोजो बलरूपोऽसि त्वमनभि
शस्तिर्निन्दकरहितः कर्मविशेषं कं च न केवलं तद्दोषवर्जितः किंतु अभिशस्तिपाः लिंगव्यत्य
यः अभिशस्तेर्विदारयिता सकारान्त्यासि त्रासि अनभिशस्तेन्यम हिंसया कृत्स्ना
र्थे केत्य प्रत्ययः न कारोप जनयं श्चय अथवा अनभिशस्त स्वर्गादेः प्रदा

वेदे त्वेन संबध्यासि यत्। एवं महानुभावं अन्तोजसा प्रगुणे न मुख्यया वृत्त्यास
सा यथार्थस्वरूपं उपगेयं तु पगछेत् प्रगुणेन मुख्यया वृत्त्या यथार्थस्वरूपं उप
गेयं तु पगछेयं गां गत्वा नित्यस्य लिट् अर्थे लेट् छंदसि लुङ्लङ्लिट इति सिप् त्वं चा
नेन मत्स्येन स्थिते सुषुम्नाख्ये व्योमाम्ना अधाः धारयमंत्रं विमृश्य व्याचष्टे। अ
नाधृष्टा हि देवा आसंस्तना धृष्या इति पूर्वके रप्यनाधृष्टाः अपि देवाः परस्प
रापरागेणाधर्षविषया अपि संतः पश्चात्संकेतपूर्वकेणानुग्रहणेन स्वशरी
र एव वेद्युंतः पुनरनाधृष्या आसन् अनत्वसनाधृष्टानां पुनरनाधर्ष हेतु
त्वात् तद्रूपं त्वमसि महसं तदित्यादि पदत्रयमनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टं सह
संतः परस्परैकमत्येन वर्तमानाः तथा समानं वदंतः यदेको ब्रूते तदन्योप्य
नुकुर्वंतः समानमेव कार्यम् अनन्तसिद्ध्या एणो धारयमाणः हि नीयमागस्य
नोऽस्यार्थमाह। देवानामोजः इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्येष्ठापना
त् अनभिशस्त्यादि पदत्रयस्यैकतास्यार्थमाह। सर्वा हि देवा अभिशस्तिं नी
छ्वा इति सत्यमुपगेत मिश्येन स्यात्मा प्राप्नेः प्रति ज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वा
त्सत्यं च दामीत्येवंरूपा सत्यप्रासिरुक्ता। तदेव सत्यमेद मित्यत्रेदं शब्देन नि
र्दिष्टं स्विनेमा धाइत्यत्र स्विनशब्दार्थमाह स्विनेहितदेवाइति सुषुम्नाख्य व्योम्नि

तंतदग्निस्तस्मे ववदामीतिप्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठानमेवेत्यर्थः। तानून
म्प्रमाऽयं सर्वैस्त्वऽष्टमपिसतपजमानायेवदातव्यमितिविधातुमाह। अथया
र्तीदेवाइतिइंद्रशब्दस्यविवक्षितमर्थमाह। एषचाइंद्रोयएषतपतीति इंद्र
पातत्स्मात्सौकोतिक्षयोलब्धइतितत्राह। नहवाएषइतितनयेतयानततापेत्य
र्थः। यथाहेवेदंइदमिदानींपरिदृश्यमानंनहिंकथमासत्कृत्स्नमेवकृत्स्नं इद
पमेवासततस्मात्तेनैवतानूनम्प्राऽपरवीकारजनितेनैवचवीर्येणदुर्द्दर्शः सन्
तपतीत्यर्थः। तस्मायदिवाहवदरस्मादिप्रकृत्यतपुर्यवसानवाक्यंस्पष्टं। अभ्यु
क्षिच्यउपरितदाऽयमाक्षिच्यसहितेपामिंद्रभाजनंभवतीतिइंद्रभाजन
मिंद्रस्थानीयः। फलस्यसाम्येपिगृहेयत्तित्वेनवरणेनप्राधान्यादिंद्रत्वं यद्यु
द्दाक्षिवर्ततेतियदिनुदक्षिणायुते। नैकाहादिनासोमयागेनदीक्षेतेत्यर्थः। स्व
ष्टमन्यतायजमानेनत्विक्। यमाणास्यसोमोपायस्यदेवैःकृतंसाममूलमित्या
ह। अथयात्त्तदेवानुष्ठानतनुरित्यादि नातदवतेसार्धसंजघ्नेतदाऽयनासा
कं प्रक्षिप्तंशरीरकदंबकंसंहतनाएकमभूत्ततत्सामाभवतदेवानांसत्येनो
त्पन्नत्वात्सत्यंदेवयजंचसाम ॥ इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयवे
दार्थप्रकाशेमाध्यंदिनशतपथब्राह्मणान्तनीयकांडे चतुर्थाध्याये द्वितीयं

वेद ६

यैर्ब्रास्यणो ॥६॥ अवांतरदीक्षांविधातुमाह। आतिथ्येनवैदेवाइष्ट्वाता
निति। तएनस्यतानूनप्त्रस्यशपथात्यातकस्यपरिहाराययतानूनप्त्रस्यार्तिं
दित्वमाह। यदन्योन्यंपापमवदन्निति सत्यंवदानिमेदमन्तितो मिथ
मिथ्येवंरूपमित्यर्थः। नाहपुरेत्यस्यनेनदेवपरिहारोपायाभावउक्तः
स्वीकृतनाया अवभृथपर्यन्तानुवर्तितेसतिप्रमादाधागतस्यपापचद्दन
स्यपरिहारोनवतिसाचानुवर्तिन्न्तैःकृतेत्यर्थः। मध्येदीक्षापरित्यागा
दिति। भावयदुत्स्वीकृतायादीक्षायाइदानीमप्यपरित्यागात्तन्मध्येभ्र
तनादीक्षांपुनर्नचाकल्पयन्। किंतुप्रकृतदीक्षायाअविरोधिमवांतर
दीक्षाकल्पनप्रकारउच्यते। अग्निर्वैनेवव्रतचंविपरस्यागयन्नेति अग्नि
नासाधनेनव्रतंविविधंपरिपरि आगयंत अवेव्ययन्। अग्निमेवव्रतचम
कुर्वन्नित्यर्थः। अग्निस्त्वगभावेकः संबध्यइतितन्त्रोच्यतेतपोवाअग्नि
रितितपनसाधनत्वादग्निरित्यर्थः। दीक्षानुलेशात्मकत्वादेवतपः अवांत
रदीक्षानामनिर्वचनेनप्रशंसति। नयदवांतराम इति। संतरामित्यादि सं
तरामांचंतअतिशयेनसंश्लिष्टा अंगुलीरकुर्वनतथामेखलामपिपू
र्वशिथिलांबद्धांपुनःसंलग्नामकुर्वनन्तदेवाहपर्यस्तामेवेतिपर्यस्ता ६७

67

मेवपरितः क्षिप्सामेवम्र नमर्हतीति प्रसस्यं नद्विरोधि अप्रत्स्यं नस्मात्
दवांतरदीक्षारंभके मर्मप्रायश्चित्तं तस्यापावस्यानिर्हरणात्विस्य र्थः। य
दर्थमाख्यामुखेनावांतरदीक्षोक्ता ताभिर्दानी विधत्ते। सोग्निने वेति
स यजमानः शिष्टं पूर्ववत अवांतरदीक्षां प्रजाप्राप्तनत्वेन प्रशंसति।
प्रजामुहेवेत्यादिनावधृवरयो परमीभावस्याग्निसत्वपेक्षचाग्निर्युन
कर्त्ती ग्निरू च्यतेसाप्रसिद्धि वैश्रद्धेनोक्ता अग्निनयोनयोः शुक्ले शोणित
रूपेणपरिणामस्यपुनश्च देहाकारेणपरिणामस्य चाग्न्याधीनत्वात
प्रजनयितो अपयवाक्थम ग्निर्मिथुनस्य कुर्भीयतो। सोमिथुनस्य प्र
जानयिनेतिव्याख्यानव्याख्ये यज्ञावोष्रव्यः। देवानांप्रजार्थत्वमु
६९ क्त्वा मीतनयँमानस्याधिनर्थत्वमाहान यो ह वै षणेन्प्रजा मेवेत्या
दिनाएतदेवतयावांतरदीक्षया अवांतरदी क्षयारूपेणसमिद्धाधा
नविधास्यते तन्मं त्रे या तन्नतनू रिमंसामयी। स्यैतिनेतद्यो द्वा
नत्वेना ख्यायिकामाह। देवानामुहस्मदीक्षितानामित्यादिनासमि
द्धारोवासमिधहरतीति। समिद्धारः हरतेरतु घमतेहि न आनुध्वम
नरातिपर्युदासाद्वोघमनस्या सम्भवात्साम्यानयन्नायः कर्मण्यणि

वे॰द
६८

त्य[illegible]णत्वाद्ध्यायवाविस्तजनेतुश्चारयन्ति कश्चित्तं समिदाहर्त्तारं
वा कृचिजमंत्रो न्स्त्र क्षारगा उपलक्षणमेतत् त्रे लिजामध्ये यं कंचि
न्न त्वा हातं तस्यितरं इतरस्मा रूपेणानरं समिदाहर्तृरूपेणा प्रवचनक
र्त्तारं प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्त्तारमित्यर्थः। एवं असुररक्षसानि अ
सुराश्च रक्षांसि च अत्रिघांसंति हंतुमिच्छंति तथा सति तेनेदेवाः इति खलु
मां त्वमचिकीर्षः कर्तुमिच्छः इति जिघांसीः हंतुमिच्छ इति पापं चेदं तदुप
समेयुरन्योन्यं प्राप्नुवंतीत्यर्थः मग्निरपि ताहृग्विधया पत्न्या नेत्याह। अ
ग्निर्हैवत याना न्यमिति तु वाद उदित्वा नत ते असुरैरभिमतादेवा अ
ग्ने वामपि इच्छं अनेन प्रकारेणास्मानिवर्धिमनादिशुः प्रश्ने शुतः
न स्मो न रं नेवाह मन्यं नमाम न्यावादीदित्यग्निः प्रत्युवाच तेविदूरय
मग्निः सोस्माकमध्ये विरक्षस्तमः विगतो रक्षो यस्मात् विरजा अ
तिशयेन विरजा विरजस्तमः ओं स्येवरूपमस्मामेत्यादिस्य हां। यद्यपि
मेखलाकृस्माजिनधारणादिकमपि दीक्षांगं तथाप्यवांतरदीक्षायां
समिदाधानस्य मुख्यत्वात् समिधमेवाभ्यादधत् अवांतरदीक्षापेतोत्क
तं। अग्ने व्रतपा इत्यादि समिदाधानमंत्रः। हे व्रतपा अग्ने त्वमपि ६८

68

व्रतस्य पातरि सत्यहं व्रतपा व्रतस्य पालयिता भूयासमित्यर्थः । तत्तस्याः श्रे
यादेशः अथवा व्रतपा भवसि वै त्वं अग्निर्हि देवानां व्रतपतिरित्युक्तत्वाहिरु
ध्दे न त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वेत्यादि मन्त्रसंतरमसि हि घोस्य
ते । यातव तेजो मयीतमुरस्ति [illegible] सपंम पि भवतु नथा या ममेत्येतद्याख्येयं हे
व्रतपते अग्ने नो आवां सह व्रतानि चरिष्याव इति शेषः तत्वेन तनू वि निम
ये न मंत्रगतेन अनुमेदीक्षामिति मंत्रभागे दीक्षाशब्दस्य वर्णलोपात्तन्मंत्र
भागे पाठेनावांतरदीक्षां प्राप्तवानभवतिदीक्षाहृत्यनंतरं पुरेगुरित्यादिवच
नस्याभिधानाद्दोदीक्षाहृतिः कर्तव्या पश्यान्नममं चनमिति क्रमो वग
म्यते अथय यद्यजमानस्य तन्मदंतीभिः कर्तव्यमिति विधत्ते । अथैनम
दंतीतिरिति । एनं सोमं यजमानो वातसा आपो मदंत्यः अग्नेर्मदंती नां च सं
तापकत्वात्तपो हृपत्वात् मदंत्यपस्य उष्णत्व पूर्वकं एतप्यायनं विधत्ते । अथै
नं मदंतीरुपस्पृशंस्त्राजानमिति घृतं खलु देवा जंत्रू त्वा सोमममघ्नन्निति श्रुते
राज्यस्य वज्रत्वं सोमस्य सर्वौषध्यनुलवेशात्तरेतस्य ओषधिसारत्वं पत्वाद्ध
नत्वं सोमस्य अभ्याव्याद इति पंचम्या मा हृताविप्पं पुरुषवचसो भवंती ति आहु
तिहृप्यस्य सोमस्य पारेतो रूपेण परिणामाद्धनत्वं अनुष्टेयपदार्थक्र

वेदः ६९

मविषये किंचिद्दुःखं वादिनस्योद्ध मुख्यावयवतिनद्राह्रु यस्मादेतदाप्याय
नं क्रियत इति यस्मै सोमायेतदिति थ्यं क्रियते तमेवाग्ने आप्यायनाभिः
सत्कर्तुं युक्तं सोमसंबंधाभिप्रायेण चोद्धृतुश्चाविनेनागसंबंधेन परिह
रतिय इत्स्य चाएवं कर्मेति । एवंप्रकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यजुस्स्वलु
क्रियत इत्यर्थः । अन्नत्वे लुप्तानात्स्मत्कलहः प्राप्नोत् ते सदेवाः पूर्वं शमम
मे वोपायनं कलहोपशमनरूपं तानूनप्त्रमेव कृतवंतः । अथावांतरदीक्षा
मिति । शपथजनितदोषपरिहाराया नंतरमेवावांतरदीक्षा कार्या अतः
परिशेषदाप्यायनस्यांते निवेश इति आप्यायनं प्रशंसति । देवो वा इति सो
मस्य देवत्वं समर्थयानदि विहामिति । आस्त्वेवं भो मस्य सोमस्याप्यायने किमा
यातमित्यत आह । वृत्रो वा इति । त्वष्टूर्द्धयानकोत्स्य स्वर्थे हतनस्येंद्रंपीत
सोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वतस्येंद्रेण हतस्य शरीरं गिर
योन्नानश्रानवत्सोमाख्यं वस्त्वेवास्नो मशरीरभूते वृत्तिष्पादि वर्तते तेउश
नाख्या ओषधिर्जायत इत्येवं श्वेतकेतुरौद्दालकिराह । अनन्तामेव गिरा
वुत्पन्नामेवाद्दानीं तनायजमाना अभिषुवंति न साक्षात्सोमं अनन्तामो
षधिदीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात्सोमं कुर्वंतिन्त थो एवेनामेवष्ट्याद्गि । ६९

र्त्विग्यजमानकर्तृकमाप्यायनसरघसारघमधुकल्पेनप्रशंसतिमधु
सारघमितिवा आहरित्यादिना एतद्देवाप्यायनंगतसारत्वपरिहारात्म
नाप्रसंशंसति या [illegible]त्त नवैदेवाइमांक्षितिंजिग्युरित्यादिना यादेवासनि
धे तं यद्धि गृध्नन्तदेवैयतत्पुनराप्याययंतीत्येनेनएनदस्यकृष्णप्रत्याख्यानंनेवेन्न
षट्कृत्वइत्यादिस्पष्टं। आप्यायनमंत्रस्यप्रयोगमार्गं व्याचष्टे। अंशु
रंशुष्टेदेवसोमाप्यायतामितितदस्यांशुमंशुमेवाप्याययंती तियद्धप्याप्या
यनेसोमस्यासर्वोंशुर्नाप्याप्यतेतथापिमंत्रे अंशुरंशुरितिवीप्साभिधान
सामर्थ्येनैवप्रसंशुआप्याययंतोभवंतीत्यर्थः। इंद्रायैकधनविदइ
त्यत्रेंद्रशब्दतात्पर्यमाह। इंद्रोवैयज्ञस्येतिएकधनविदइत्यस्येंद्रविशे
षणस्यमंत्रेसंगतत्वमाह। शतंशतेहस्मावाएषदेवानप्रत्येकैकएवांशु
रेकधनानाप्याययतेदशदशचेति एकएवसोमादिरल्पोहविःपदार्थ
एवंधनंएषांतेदेवाएकधनाः नान्विंदतियुद्धेसोमपानायप्रलभंतेइती
द्रएकधनविनत्तस्मादेकैकएवांशुः शतंशो[illegible]शयोवाएकधनान्दे
वानाप्याययतेवर्धयतिशरीरेपर्याप्तंकरोतिअनतउक्तमकारेणसोमा
त्म्येकधनेनदेवानामेकधनत्वान्मंत्रइंद्रायैकधनविदइत्याहेत्यर्थः

वेद ७० ।आ नु प्यायमिंद्रः प्यायतामित्यनेन मंत्रभागस्य तात्पर्यमाह। इंद्रो वै यज्ञस्य दे
वता सा येव यज्ञस्य ते तमेव यज्ञदेवतामेव आ प्याययति आ नु प्यायमिंद्रः
प्यायतामित्यत्र सोम त्वदर्थं [illegible]पातुं स इंद्रः समर्थो भवत्विति यज्ञसाधन
भूतस्य सोमस्येंद्रार्थत्वाच्चगमादिंद्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः।आ
त्वमिंद्राय प्यायस्वेत्यत्र सोमाप्यायनस्येंद्रार्थत्वात्तगतस्मिन्नेवाप्याय
नं द्योतितमुक्तं। आप्यायय मघवान्सखीनां स्यामेधया इत्यनेन मंत्रभागे
७० न धनमेवाविष्याप्यायेनास्मत्सखिभूतानामृत्विजामाशासनं क्रियते अ
त्र सनिमेधाशब्दयोर्दातव्यं धनं अनुवचनीयं मंत्रादिकं चार्थ इत्याह। स
यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यादिना यत्सन्येतिसन्याइत्येतद्रूपेण शब्देन य
दाहार्थजातं तद्यत्सनोति धनयज्ञेन यजमानः तदाहेत्यर्थः।एवमुत्तरवा
क्यमपि योज्यं पूर्वोपरीभूतस्य अनुवचनस्य मेधामंतरेणासंभवान्मे
धाशब्दस्यानुवचनमर्थ इति व्याख्यातं। हे सोम ते त्वत्ति अविनाश
भावः क्षेमोस्त्विति शेषः। अहं त्वदनुग्रहात्तु स्वां सोमाभिषवसमाप्तिपर्य
न्तु मां सुत्या प्राप्ति प्रार्थनायास्तात्पर्यमाह। एषा वा एते [illegible]ना मा शीर्भवति। राम
यो यज्ञस्योहचमिति। यदु परिभाविनी कृगुहृक न यासमाप्तिर्लक्ष्यते आ ७०

प्यायनमभिधानिह्नुत्वमाह। अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति प्रस्तरस्योपरि पा
णी संपुटीकृत्य एषा एवा इति मंत्रजपो निह्नवकर्म निह्नवो प्रस्तरोपे प्र
सिद्धो लोके इहापि देवानां नमस्कारादि नासात्वं विहितं निह्नवं सो
मा प्यायनकाले संभावितस्य अस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति
। उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तरत उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शना
या अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेणाग्नेर्यज्ञत्वकल्पितं द
क्षिणत उपचारेण यज्ञाभ्यागतस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणतः करणं भवतीते
न मिथ्या अमतं कुर्वन्ति अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योपि वर्जितो
भवतीति तर्हि प्रस्तरे निह्नवेन कथं नमाधानमिति तत्राह। यज्ञो वै प्रस्तर इ
ति। इह विधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोप चारः
निह्नवस्य कालं निर्धार्यापि तु अत्र वादिनां विचारं दर्शयति। तदाहुरन्तो नि
ह्नुवीरन्नन्तरतः इति। किमन्तः प्रस्तरे निह्नवकर्तव्यमुतानन्तः इति विचार्य
माणत्वात् प्रस्तुतिः अन्तः स्यात् विलंबनाग्नौ प्रहरणादनन्तः एव कर्तव्यमित्य
र्थः। निह्नवं मन्त्रस्यायमर्थः। हे यज्ञ तज्जं तस्य संबुद्धिः यजमानार्थ
मिह्नुतं ते अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायने शाखिकमस्योक्तं चान्तमएन प्रसा

वेद
७१ घः एयो धनानि प्रयच्छन्तीति शेषः किमर्थं इषेत्वा यजमानाय सौश्रवाय च त
याह्नतवादिभिस्त्यबाभ्योस्मभ्यं न्नं प्रयच्छन्ति यजमानं कर्मयथानमु
धास्यान् तथा कुर्वित्यर्थः। सर्वा देवाया अवया भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां नमो
नमः नमः शब्दस्योदकपर्यायत्वादेरप्यर्थेनादभिमतमर्थमाहास्त्यत्वादिभ्य
द्रुत्येवैनदाहेति द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निद्रुवद्रस्याह। द्यावापृ
थिवीभ्यामेवानिद्रुवत इति अस्मन्नमस्कारेण तयोर्निद्रुवाद्गतेरेषां देवा
नां सकर्यं न्नतः स्यादिति चाह। ययोरिदं सर्वमधीति यस्मात् तयोरन्तरिदं
परिदृश्यमानं सर्वमधिष्ठितमिति शेषः तस्मादित्यर्थः। अथ चा अधि
तसमस्य र्थानुवादी तयोरधीदं सर्वं अध्वर्युकर्तृकं प्रेषं दर्शयति। अथा
ह समुत्सृज्य प्रस्तरमग्नीन्मदं त्वा पाइतीति प्रस्तरं समुत्सृज्य समग्नाहृ
त्येत्यर्थः। हे अग्नीत् आप्यः किंमदं तितसाः किं मासंनित्यर्थः। तानि रो
हीति आहेति शेषः तं प्रस्तरं अग्निमुपर्युपरि अग्नेरूर्ध्वीभावे अतिह
रतिन प्रहरेत्। अनन्तु प्रहरणस्य प्रयोजनमाह। एते न रूर्ध्वेतऊर्ध्वानी
ति एतेनआति प्रार्थप्रस्तरेणउपर्युपरिहरणस्य प्रयोजनमाह। तदे
वस्यानुप्रहृतभाजनं भवतीति। तमध्वर्युणाहृतं प्रस्तरं आग्नीध्रः सुर ७१

रश्मिते दे शो नि दधाति रश्मिरुपयेत ७ ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माध
वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकाण्डे चतुर्था
ध्याये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ ॥ इष्टमातिथ्यमभिधायाथोपसद इत्युक्ता
लं चाह । ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवा
न् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति तेन प्रवर्ग्यस्याप्या
नन्तरं उपसदनुष्ठानेन ग्रीवाः अवपर्वापेक्ष्य पाव इह च तं ग्रीवा
शिरसा सह योजितवान् भवति प्रथमयज्ञे प्रवृङ्ग्यादिति निषेधस्तं भवा
द्यदि प्रवर्ग्यवान् स्यात् तं आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञे नेके धर्ममिति तत
द्याः सू बीह्रे नुवाक्या भवंतिता अपरान्होयास्याः इति अग्निर्वृत्राणि जं
घनदपदुम्नूतवचसूर्प्यहा लंसोमासि सत्यपतिर्गयस्पधनो अमी वहा
इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रीणि पदा वि चक्रमे इति त्रीणि युगल्या निक्रमे
णोति सोमविकृनो याऽस्या पुरोनुवाक्याः तेषां याः प्रातः कालोप
सदि पुरोनुवाक्या भवंति द्वितीया या याऽस्याः सायंकाली नोपसदि तु
द्वितीयापुरोनुवाक्याः प्रथमा याऽस्या इत्यर्थः ग्रीवाणामंगुलिवत्संभ
सिद्धपर्वाभावाद इच्छीनीत्यं तं उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंस

वे॰र त्ति देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि । ना अयस्मयीमित्यत्र अयस्मयादी
७२ मि छंदसीति न संज्ञायां पदसंज्ञायां वा धातुत्वाभावेः हरिणीं दिवी
ति हरितवर्णां पुरीं सुवर्णमयीमित्यर्थः । ते है देवा असृण्वतेति त
त्पुरत्रयम् । अस्पृ एव तस्य हिंसायां स्पृ हिंसितवन्तः ते देवा यस्मादेताभि
रित्तस्य मिरग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । उपासीदनु अ
72 सुरनिर्गमप्रतिबन्धात्रीणि पुराण्याहृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसद
नसाधनत्वादासामुपसन्नाम संपन्नमित्यर्थः । उक्तमुपसदां जयसाध
नत्वं लोकप्रसिद्ध्याद्रढयति । तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयंतीति आहुरभि
ज्ञाः कथयंति उपसदा उपसदनदुर्गवेष्टनेन अभिज्ञानामभिधानं नमवे
त्याह । यदेहेति उपासनेडपेत्यहृ एवं तिनधोणवै परानदिति एतयोपसदा
एवयजमानोऽपि पुरः प्रभिनत्ति जयति चेति शेषः । न केवलं परस्य जयः
अपि तु जेतव्यपुरमेव न नवेदित्याह । न है वास्मा अस्मिन्लोके कश्चन
पुरः कुरुत इति तथोणवै परानदिति य संग्रहणोक्तं न देवस्य हृ पतिता वा आ
घ हविषद्धत्याहि स्वष्टं प्रधानयागत्रयार्थमाज्यग्रहणप्रकारमाह । स राम
वा अष्टौ कल्तोजुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति । अष्टौ कृत्वः अष्टवारान् स्रा ७२

अथाग्रे वक्तव्यो जुहूमित्यत्रैव कारणायो इतिरथ्येति केषांचित्सक्षोति
रस्यतेताहृद्व्जागाति भारं करोतीतितत्रेन जुहू मक्षौ कृत्स्नो ग्रहणेन आ
ज्यस्य पूर्व्वलेखा तस्य च मुखेन तव अष्टवार ग्रहणात् पूर्व्वं मेवं मुखप्र
देश भारं पुनः कृतवान् भवति। प्रकारान्तरेण जुहू मष्टौ कृत्वो ग्रहणं प्रशं
सति। अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ नान्यांसार्धं गृह्णाति विष्णवे एकाकि
न इति गृह्णातीति शेषः। प्रकृतिवत् आघारह्रस्वप्रसक्तौ स्रुच्यं हितीय
मा घारं निषेधति। अन्यतरस्मै घारमिति पलुवेण आघारयतीति मन्त्र
तरमित्यर्थः। अभिजयपसाधनत्वेनात्वनन्तरमाघारं प्रशंसति। प्रतिक्राम
ति चेति। तु जराघारानन्तरं प्रतिक्रमणं संभवात्तस्य चाभि जयहेतुत्वा
त् जेतव्याभिजयायस्वो वमेवा घारमाघारयेदिति लक्षितः। अथाश्राव्य
न होतारं प्रवृणीतरइति। अध्वर्युराह। आश्रावयेत्युक्त्वा अग्निर्देवो होते

वे॰ द॰ ७३ तेस्यादि अ ... सोमा मानुष इत्येतं न ब्रूयादित्यर्थः। किं तु सो इहो
नरित्येव ब्रूयात तथा वाग्धृताय न ईक्षित ः सो इहोन रिति चोक्तउ
त्रि॰ २ पवि शेषदिति हो ... नो होत नव इनतु पवित्र स ... नी निवेदेरु नरा
थो ... तुषदनं घृतवती मध्वर्यो ... चमा स्वयस्य त्वनु जानीयादित्य
र्थः। ... जुहू ... अतिक्रामन् आहवनीयस्य दक्षिणभागं प्राप्तु
७३ गं ... कुर्वन् अग्नये नु ब्रूहीति होतारमाह। अग्नये ...
अनुवचनं ब्रूहित्यर्थः ... अग्निंय
जेत्याह। ... ब्रूयादित्यर्थः ... होत्रो ...
वि ... रनुवचनकारमाह। अथ यदुपभृदित्योऽस्य भवतितत्समानधर्मा
न ... अह विहवे नु ब्रूहीति समानसमानो जुहूपक्षिपन्नूस पन्न
मानानत्रातिष्ठन् एक स्मिन्नेवाहवनी ... यद क्षिणदेशे नयथेनं प्रच
रनस चरन्तीतिय थाह ... मासेष्टाय थेनं ... मार्गेणागत ... नैव
पुनरप्यपि हविर्व दानाय ... तिज ... नव ... सर्थः। तथावि
धाएकत्रैवहोम अभिजित्ये भवति अतोभिजयानीत्ये ॥ श्रीराम ॥ ७२

कचैव त्रिवृन्न गुडु वात प्रहृत्निवन्तप्रतियाग मात्रकमलाय स्यात्क मरोमनकाद्ये अपि तुल्य सकृदेवाति
क्रमपत्री व्यागानकुर्यादिति तात्पर्यार्थः अग्न्यादियागत्रयं प्रशंसति अथ यदेनाद्रसिके यमेना
सांयाभेनवत्रेः संस्कृतो भवतीति तद्धि भूम्नदर्शयति अग्निमनीक मित्यादिना अनीकं वज्रस्य
मुखप्रदेशः शस्यं ततः पूर्वो भागः कुल्मलं ततस्तु पृष्ठभागः उक्तं वज्रत्वं संवत्सरं तयोपपाद्य प्रशंस
ति संवत्सरो हि वज्रः अग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरित्यादिना यदन्तरेण तद्धि स्म इति अहोरा
त्रे मध्यं यान्तरालकालः स विष्णुरित्यर्थः एवं जरो मध्यकालव्यापित्वादिति भावः एकं त्रयं परिप्ला
वमानं पुनः पुनरावर्तमानं संवत्सरं निष्पादयति स संवत्सरो वज्रः वज्ररूपः यत्यादि कयाव ति
रूपत्वात् तस्मादेता देवता यजतीत्युपसंहारः उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति सैवेति सहवृपस
रूपे पात्रयोर्वा वक्तव्यं यदस्या द्वाद्विरेकया प्रचरन्तीति आग्नेयादियागत्रयं पसा आरुको पसत्त
तया सकृत् स्मिन्नहनि द्विः प्रचरति अनुत्तने वेतृणा विधानयज्ञा नस्य इति नत्रयकर्तव्यतावीप्स्या वा मते
रित्रयं येपि द्विरनुष्ठानं प्रशंसति तान्वह संवपदं तरस्यादिना त्रित्वपसद उपसदा दशत्वं प
क्षमपि विकल्पयति येषु द्वादश पसद इति अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनमुपसदो द्विर्द्विरनु
ष्ठानं विधत्ते द्विरेकया प्रचरन्ति द्विरेकयेति वीप्सा पूर्ववत् द्विरेकयेपसत्कं द्विरनुष्ठानाय
नुपशानुजयपसं पस्यानुकूल्यात्मना प्रशंसति तां चतुर्विंशतिरित्यादिना सपत्ना यं प्रानरि
ति संपन्नितत्सामं विप्रमपदर्शयति स यत्सर्वा ह इति पर्वो हूपचारः शत्रुजयमात्ररूपः अथवा हू

दे॰ प्रचारस्तु साकल्येन तत्र पात्मकस्स्यर्थः आत्मेपादि यागत्रयवतस्त्विहोमस्तंवं विदुपस्य होमे वि
७४ धत्ते अपपत्नुहोत्रीति अन्वापर्वा ये त्वाघ छुक्षतिरश्कोरत्ता वि धिरस्व पांतक्य विहितं पुप
सहोमं दर्वे पागैजितस्य स्वाधीनो करराात्मन्नमप्रेसति सदैवैपुरं पु धंतितां जित्वा स्वां
सत्तीमप घंतरंजितं दुहितो के दृश्यते इति शेषः ज्ञेत्तारः मयमपुरं पुथ्वेति यिं इति पश्चात्
चोजयति सु विजितो चउनः स्वामात्मी यां प्रपद्यतं इति लोकप्रकारं प्रकृतक मेशिाविघम
इत्येयति सपत्म्य चरतीति प्रचारः आत्मु यद्यैतास माप्ति पर्वैतो यागत्रयप्रयोगः स एव पुढ
स्थानीयः क्रतस्स मापने तेज्जे पस्थानीयं पोयमपसहोम सजितस्वस्वाधीनत्व संप
त्त्यात्मकः प्रथमदिनो पसहोमे मंत्रं विधातुमाह सजुहोति यथा द्विरकस्मान्नः प्र चरि
ष्यत्भवतीतिरुक्तानुसंकीर्तेनमुपसघागचतुपसहो मो पि एक स्मिन्नहनि द्विः क्रतेम
इति तापनार्थं मंत्रस्या यमर्थः हे अग्ने तेन तवयातनरय आयाअयसिशेनरस्य यः सया
अयोहरा स्यर्थः वाषिष्ठा उरु तरा गह्वरे पतेरनत्रिणम्ये स्थानेवर्ते मानाक्ति सातन्न मेम
उग्रं वचं चवचो अपावधीन रु गुस्त्व यथोर्थे तेति रीयके स्पष्टमाम्नात अणनया विपासे
नयातुग्रंवाचमन्नपा वेरह्स्वंन त्वेषं वचइति मंत्रेया गुपानन त्रिहिपासान प्रसयै स्वाह ए
वं रह्पा हिसा सीदय स्पयीहि सासी इति एवं द्वितीयस्तृतीयोपपत्म्ये त्राच पिवाक्ष्रेयो एव
सुपसत्रयस्य मंत्रान्निर्दिश्य द्वादशोपसत्स्वाम्नायसि द्वामयेष्वाप्रसरां स्वयमेव विस्पष्टं दर्शो स्म॰ ७४

यति यद्युद्वादशोपवासरन्तुपेयाश्चतुरहमेकयाप्रचरेद्बृहद्रहमेकयेति अयःशायेसेनमंत्रसाध्या
नकोपवासततादशोन्वतुर्थमहस्तु आवर्त्तयेत पुनश्च द्वितीयमंत्रसाध्यपापं च तद्दिनमावर्त्ते
येन तृतीयमेवं द्वादशसंख्याद्या कोपवेश्कोमवतिअयःशायारी नीत्रयाणांमंत्राणांमध्ये
एकैकस्य मंत्रस्यैकैकोपवासदिनमावर्त्तनं चतुर्थदिनेषु प्रथमं पानेऽप्ययःशायेतिमंत्रमावर्त्तयेत
पुनः पंचमादि चतुर्थदिनेषु रजःशायेतिमंत्रमावर्त्तयेत नवमादिचतुर्थदिनेषु हविःशाये
तिमंत्रमावर्त्तयेदित्यर्थः अथातोव्रतोपवासस्यैवस्यादिपासउपसत्स्उपयजमानोव्रतयतिय
यस्तावृतोपवसदस्यासांमीमांसायां किंयत्रस्यर्थः पाउवीनिउपद्युवरिएकयादिसनरुत्यावृत
व द्वियोस्त्रिनाः वाउच्चेउपवसदःनाः केवनानुध्यानारोनुतिष्ठनोतिशाबःउनरौवपरीस्त
पुरुषः परोस्त्ररवर्द्धपरिहसीयवस्यस्यर्थः नाः केवनानुतिष्ठतिनहिविधानामपुपस
हं स्वरुपतोविचार्यमारोपयैवसानस्यैकरुप्यान्चवस्तुनोमेदोस्ति अथापिपरोक्षारखो
येयानकस्मादितोरितिनचाह तपसावैलोकंजयंतीतिपरोक्षोवउपर्युपरिस्तनहासे
नपयोहासस्तयोक्दिहपर्युपरिमवतिनथ्योकमप्सुपर्युपरिजयतिनथापराऽर्वीप
हेस्तनयाहुत्सं भवेनशरीरस्यवाभावाविरिकार्स्यतोकेवसीयानेववस्समनरएव
भवतिद्वादशोपवसस्यव्रतप्रकारः कथमितिनचाह यद्युद्वादशेतिप्रथमं चतुरहम
थमेषुचतुर्षुदिनेषुप्रतिदिनंत्रीत्रीस्तनानतेहयेन द्वितीयचतुराहद्वौद्वौनतृतीयेचैकै

वे ७५ ॐ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृ-
तीयकांडे चतुर्थोध्यायः ४ आतिथ्यानन्तरं तानूनप्त्रसोमाप्यायननिह्नवौ उपसदश्चेति च-
त्वारोर्थाः चतुर्थेध्याये निरूपिताः अथ पंचमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते अ-
थ यस्मिन्काले सायणेन औपवसथ्यस्य स्वर्वेहनि पौर्वाह्णिकायामुपसदि चरितायां वेदिं विमिमीत इ-
त्याह इति देवनाह तद्यत्र पूर्वार्धे बच्छिद्रः स्यूगवाजो भवति तस्मात्प्राङ्प्रक्रा-
मति त्रीन्विक्रमान् इति त्रीन्विक्रमांस्तु षट्कुर्विंशतीति पश्चाच्छ्रोणातजः पूर्वार्धे प्र-
वोढुमर्हतीति पूर्वार्धे प्राचीनवंशस्य पश्चात्प्रागे आहवनीयपुरोदेशावर्त्तमानः
पशुस्तम्भोस्ति तस्मात्तस्मात् प्राङ्प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन् तत्र च तृतीयप्रक्रमा-
वसाने शंकुं निहन्यात् स्थापयेत् सोन्तः वेदिक वेदेर्महावेद्यां तत्र संचरः इद-
क्षिणतः श्रोणिं प्रमाणमाह तस्मान्मध्यमाच्छंकोर्दक्षिणतो निमध्यमशंकोर्दक्षि-
णतः पंचदशविक्रमावसाने शंकुं स्थापयेत् सा दक्षिणाश्रोणिर्भवति ए-
वमुत्तरश्रोणिं वाक्यमपि आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदेशो प्राचीनावधिमाह त-
स्मान्मध्यमाच्छंकोः षड्विंशतिं विक्रमान् प्रक्रामतीति अथ दक्षिणोत्तरांसावाद-
र्शयति तस्मान्मध्यमाच्छंकोरिति तस्मात्पुरोदेशस्थान्मध्यमाच्छंकोः श्रोणितः राम
सकाशादंसयोरीषन्न्यूनत्वाद्भयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानं इष्टं सर्वतो मिनायां वे ७५

रिमाष्टमांशं स्थानाधिकत्वे शंकामाशंक्येति स्वयमेव वक्ष्यति नत्विति एवमात्रेवेदे
अथ विहिते तेषु दिमानं क्रमेराप्य भिन्नांशि तु रहिते पश्चात्कालानंशांशसति अथ पंच
शहिक्रमा पश्चाद्भवतीति त्रिंशांशस्य विरामः प्रतिपादं दशांशस्य रकाश्चित्रिंशदंशस्य र
शिस्वरूपम् स्वत पश्चात्कालानेवप्रसंगतस्माह आथाअपि च पश्चि त्रिंशांशस्य रिति अथोश
च्चस्य स्वभावनेयति बालकेना स्वरेणा छंदांसि विपंतीति व्याख्यास्यतिपादमेकैको
धिकोनविराजस्य पंक्तिंशदंशस्य रत्वे अथ प्रागायामरूप्यत्वेनोप्रशंसति अथ पंचव
तुर्विंश — विक्रमा प्राचीभवतीति चतुर्विंशांशस्य रत्नव्याः चतुरंशस्य अधिकोनो
क्तिगादिक्रमेणात्वहस्याः षट् त्रिंशदंशास्य राशिप्यवेति स्वरूपम् स्वत प्राणिमवशि
तयोरंशयोप्रमाणं मितिलितत्वात्प्रशंसति अथ पंच चतुर्विंशति विक्रमापुरस्ताद्बृयः
सीति पुरस्तात्सर्वस्यां दिशि विस्तारेण चतुर्विंशति विक्रमाभवंति सर्वोर्धो वैपरत्व्येति·
— यद्व्यंगस्थवेरिरहवस्यएवबद्गोधे इत्यर्थः गायत्र्याः सर्वोर्धत्वे गायत्रे प्रातस्सवन
मितिष्कनेऽस्तिदं प्रोक्तशिभागस्याहत्वे अस्य भागं भागमूल्वत्वं यदस्तिनत्यशंसति अ
थ पंचप्रश्चाद्वरीयः सीभवतीति प्रोक्तशिभागस्य त्रिंशत्वक्रमोति अंसभागस्य चतु
र्विंशस्य भिन्नात पश्चाद्वरीयसंस्थ पश्चाद्वरीयसंस्थ पश्चाद्योके पञ्चप्रोक्तशिर्योषाप्रशास्ता
नस्माद्वेषाः पश्चाद्भागस्या पिश्रोशित्वात् एवत्वे युक्तिमित्यर्थः प्रोक्तशिमयुत्वेकुत्रोपपु

तत्प्रतिष्ठागाथपुनरग्नेरिति प्रजननं प्रयाजानाग्नेभूतानां
यजनाय धारणार्थे पुर३
वे॥ ७

76

स्मत इति तदुपयोगमाह तस्मात्त्वष्टा द्वरीयं तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते अतः प्रजन
नहेतुत्वात्त्वष्टा द्वरीयस्त्वष्टा सन् सार्वयासमुत्तरवेदिमिमोर्वयां विधत्ते नासिकाद्वा
एवायत्तस्येति नासिकायाः मुखप्रदेशमपिदधातीति तस्यांउत्तरवेदिमद्धोच्छ्रितां कर्तव्या
उच्यतेत्तमुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति यदेनामुत्तरां वेदस्य किरतीति
स्माद्देवः सौमिकाः उत्तरां असन्त्वं तं उपकिरति सदं क्षिपति तस्माद्देवः प्राग्वंश
मतस्य प्रदेशस्य उच्चतरत्वात् उत्तरवेदिरिति नाम संपन्नं अथोत्तरवेदिमाघारणा
विधास्यमानस्तत्प्राधिकामाह देवाश्चासुराश्च यज्ञप्रजा आपुरिति अग्ने सद्यः एवं वेदयाति
विधाएवासुरभवत्कास्ता आदित्याश्चैवांगिरसश्चतेगिरसः पूर्वं आदित्येभ्यः एवं
माविनः संतो यत्तं संभवत्तं वं नः स्वं भवतयत्तास्ते ग्निमिच्छन्तस्तुः हे अग्ने त्वं नोऽस्माकमि
मं यज्ञमुसंपरे घुः क्रियमाणमपि यवमादित्येभ्यः प्रबूहि त्वमप्यनेन सोमयागेनास्मा
न्याजयेति एवमुक्तो ग्निरादित्येभ्यः पूर्वमेभाविन सदक्तां ते प्रोवाच ते आदित्या आङ्गः
ताहृष्टं प्रचारयन् कथं यथा येन प्रकारेण स्मनेवांगिरसोजयान् याजयेयुः एवं
वतान्त्वयाजयामत्त एकारश्चिंस्वतामिति विचार्येरस्य — नवा अन्येन यत्तास्य यज्ञ
मत्तामत्तीति अन्येन वस्त्रमाणानत्ताघस्कानुष्ठानात अन्येन यत्तार्हगि — मिरनु — राम·
क्षीयमानास्माद्यज्ञमत्ताम् अति अत: सुसामं त्रामेव धियामहे त्वगिरसां सुसा ७६

नः सर्वमेवास्माकं सुखं सम्यक्त्वस्यापयिष्याम इति विचारितवन्तः ते यत्तस्सर्वं स्वसत्रं
सेमःस्यादिमत्तुः त्वमस्मभ्यं मनःसुखा यत्सुप्रवोचतः अपरशाक्तल्वत्येवं तु तन्नम्य मेंगिरोभ्यः
-- सुसंस्कृत्य किय मा गगातत्या यच्छत्यातां प्रब्रूमः तेवांन तथा कुर्वंतामस्माकं त्वलो
ता भवत्वेव पुत्रकवंनत्तैगिरसः प्रत्यग्निमये व्यपनदृत्तांताववोधनायाहित प्रतिनिधिम
से---- गतो वृद्धैव प्रेरयंनत्तैगिरसोग्नयेन्वागत्यवृत्तकुधु रितिकृथद्द हर्ष्यादिना
कृपि कुं वियोगे वत्सर्यीकृत्य तु मोहत्वदृति क्रोधप्रकारस्त्कान प्रत्यादयाः आदरस्वप्रत्यादं
नकनवान सिअयोस्तत्तंअ नि घ्रांवैमाठ्यने त्सादि प्रासंगिकं विठ्ठ मंवि विशेषविध
ने तस्माद्द्यानिधस्य वृत्तोनाथकामेदि ति स्वस वयीरेकाहः सोमयागः येनांगिरस आ
दित्यानयाजयन् दीक्षासोमक्रयादीनां सद्यःवत्रि यमा गवान सद्यः क्रीरिति नाम
तेभ्यः साद्यस्त्वयाजकेभ्य वाचमेव दक्षिणात्वेनपादि इति अर्थः वाग्दक्षिणायानिरा
करणस्याभिप्रायमाह हासां मयदि मत्विग्रहीयमहदनिर्वादसीकरिष्याम तर्हि हा
स्यामहेत्वस्यामहे दक्षिरोगात्तः कालमपि वाचो विक्षितत्वात् तथा सनियत्तो दक्षि
णा स्यात् अहस्कोदायरस्यनआह् यद्दक्षिणमासीत दक्षिणासंबंधि दक्षिणं कर्मे
तत्त यतस्यं संबंधि कर्मेतत्समुत्पत्त्नविमुक्तं नासीत् संपूर्णो नाभवदित्यर्थः अथैभ्यः
सर्वेभिस्यादि स्यं तस्मादहस्मादुरिति आहुरेगिरस स्वयंध्रुवत्तेभा स्विना स्मः सप्न

वे० गच्छिकनयोग्या स्वः न यो ह्मिरतीकः इच्छितगतो गया आछिजीनत्वं इच्छितो यत्त्वयोऽहमपो
७७ दधिहेतुहस्थिते भस्मा मिरेव भवन्ति गृहीत इति एतत्पूर्वार्धमाह यत्र स्वतनवनीतिप्रवंता
न सा घसु स्व इच्छितामाह न स्मातस्य घः स्मृत इति भयः सर्व मनिनिधि त्वेन दी यनेत
वेल्या स्तुत्वेनोपासनादि धाम्ना नाद ध्या शान सम्याह्य सर्वेभ्यो सब्यानीय त्वं सोपिव
र्तो साम्याय स्वेनो भवेत नस्य पुरो देशोऽहं को हि वरायकस्य को वर्तुलाकारो भवेत् य
यश्च मित्यादि स्पष्टं तस्मा हवामित्यादि तेषां गिरां य कुपितवेस्यासीत केनम देव
श्वया दं वधुना केना असम यार्थे स्तुतिः स्तन म नः स का शान केन त्वं धुना व भातीति वं धुवि
शेषगुणाकेन विशेषेण लक्ष्यसे यैः स्वयानं अतिशये न प्रशस्यः प्रशस्यत्वे हतुम न त सर्वे
गुणानाम वा मिधानाय पुनः केनेति यहराणय देतं मत्स्य ग्रहीष यतस्वेनातिशय नेतमा
दिसंग्रस्य ग्रहीष नर्मां मध्य विद्यमानः को तिशय स्तत्र द षः सको य त्नी स्पष्टं उभयान्
संप्रत्तान्देवासुरान् परस्पर कलहायोयुक्तान देवान सुरां स्व्यान् तेरणमध्ये संगिरो म्यो
पकांतावाक् सिंहोमत्वा आदशनाज्जिघत्सया समीपस्थं सर्वे कुर्वतीव यार देवा नांत
ताहावा पाप्निरेव हतो भवति असुराणांकानाय सहरसो नामको सुरो हतो भवति स्म
यः उभयोरप्याहता सती पवें देवान प्रत्येयोपावर्त्तमाना आगमनोत्कां च दृष्ट्वा किंचि रम
द्दर्पमामा सते चदेवा अग्नेः यवीभाविनीमाज्ञा हतिमागमनोपाधिनाप्राहुःसादेवाभि ७७

इमुवाच हे देवायां कांचा शिवशक्ति शिष्य ध्वे इच्छथ सा सर्वा व्याशीः युष्माकं समर्थ्य व्यातस
मवाभव—तीति मतः साम सिनि वक्ता सीन रहता नीसु नरवेदिव्याघार रंगा विधत्ते यथ कार्यमपि
------दिव्याघारवतीति अन्यो उत्तरवेदेः उपरिधार्य मारोसानतामुत्तरवेदिमा—दिव
वेः यदेवैनामिसा हित्त माघार रोतव्या आह त्तिरवक्तायैवेदि हवायेवाचोदेवैः कामि
तसा कतामवति अतो व्याघारयेदित्यर्थः उत्तरवेदामाघारलेवाचः किमाघारमित्यत
आह वाघेषामितत्त्वेति अनन्तरवानात्मकत्वात् उत्तरवेदिश्च शेषस्येवा यतता यावाचो
विरोधनहृत्वात् उत्तरवेदि पुष्पवाये नपरतो सकलो भवतीत्यर्थः उत्तरवेदि प्रमानसाधनं इदं
विधत्ते तौ वै युगशम्येनेति युगेन शम्यावेत्यर्थः युगवच्छम्याया अपि साधनत्वमस्तीत्य
साह युगेन यत्र हरंती तियत्र यस्मिन् देशे युगेन हरन्ति यतो यस्मात् तत्र शम्यया विहरंति
अतो युगवच्छम्याया अपि विहरणक्रियासंबंधोऽस्तीत्यर्थः तत्कुत इत्यत आह युगस्य शम्य
स्या इति योगं प्रयोजनमाह मध्यं अद्‌दः विप्रकृष्य काले देवासुरयोर्युद्धकाले सपदेवागान्त्रम
कं यज्ञ हिं सीमत्तासु शांता क्रूरा सती अश्वरतय सर्वं स्वसंबंधी नीत त्तेभ युगेन शम्यायाव
मानेन एतां वाचं एतां दित्तनीं वत्तेयोक्तितवान भवति प्रासंगिकं कंचि नियमं विधत्ते
तस्मान्नित्वज्रहस्मिरतान्व मतिगन्हीयादिति अन्यैव परिस्पकार हश्मिरता निवृत्त हरि
रानो हाग्माकुर्वीतेति अस्मा सह स्वान्मनीत्यर्थः नोहमैव कुर्वीत हरिश्मिरतानिहितन स्त्रि

वे गुहिंसाया नोहान्यस्मात्स्यादित्यर्थः अस्य यजमानस्य समानयं धुरेक विधिनिबंधनः एवं विध
७८ यदृत्यर्थः नादृशोन्यः पापीयान्यस्मात् पापीयदिमवेत तस्मे दृघातारणि धायदानेऽलक्षेत्र ह
परा हि संदृर्शयति सयदृहाति तात्स्मिसाहिनाए खोनिरु तदृमि राणयेप्रतिषा निरूनदृहि
ताया एषाग तिरित्यर्थः अथवा यजमानसमानवं धुरेवनस्या आस्यदृमित्यर्थः अथ रा
78 मां वेत्यादि यत्प्रथमशंकुः पूर्वोध्यः सन्नप्रतरा छेप्सवमितोमि कवेदृस्त्तं स शंकुरित्यर्थः त
स्मात् शंकोः सकाशात् प्रसाद्गु खचीनप्रक्रमात् प्रक्रामति तत्रचापाभाधं परितोत्ते खनंकुर्या
त् साचा चात्स्यमाचायेवोन्तरवेदेऽन्तासैवेत्यर्थः चात्वालखनन्नोत्संनयेव प्रहानरवेदिं
दृणाति तदेवाहृनाचमाचास्तीति उत्तराध्यंशंकोः प्रत्यक्प्रक्रमेचात्वालइति धः पश्चाद्भ्नः तेन
सह विकस्थितं प्रसमाह यत्रेवस्यप्रमनसामन्येनोये राणक्रमितिचात्वालस्य सवेन परि
लेखनप्रकारं तस्मंत्रोप्यदृर्शयति सवेयतादृशीचांशम्पामिति दृसिताग्रेणिरूपवेयंता
दित्यर्थः सपरिखितिशम्पा या अंतः शम्पानुगुणेपनलेखनं कुर्यात् अनेनैव पश्चाद्रवा
धिनिर्देशक्रतोभवति तस्यांमंत्र माया वनीमेसीति हेमृमे त्वंत द्यायन्य सिनप्रा गुमानमसस्मा
मितितमायनो नादृयुषाभवसि मंत्रं व्याचष्ट दृमामेवैतदाहेतिहि यस्मात् दृस्यां तप्तः पुरुषः
हारिण्यां गाङ्खिनः सन् धन्मादित्सा धनेइछ्येतितस्मादित्यर्थः अथ पुरस्तादित्सादित्यर्थः राम
असंहि विचिहतन एती ति वि चिदानो धनमात्विंस छ्वान पुरुषः पुनरस्यामेवखलुयेतिग ७८

छुतिअतो वितायतीति भक्ष्य मि धानं शुक्रमित्यर्थः अनुवेषंतं गर्चीं शस्यं निरधातीत्यनेन चास्या
स्तस्य हविर्भागसीमोच्यते नव्यं वनमंत्रस्यायमर्थः अवतानमानाव्यथिताया व्यथिताद्विरस्ययोरिस्तपा
दृष्योतमसे अवतातरस्पयजनापैतन्मावताद्विनीयत्रयस्मिन विषये नासेयावेधनास्ति कंतत न
स्मात्त्वंमां अवतात्वरसेत्यर्थः वाक्यास्यपात्तरावधिपरिस्येरवनस्यावनात्मामव्यथितादिति मंत्र
तस्य व्याख्यानं यत्र अपैतन्मावतादिति यत्रयस्मिन घनादिविषये अपैत्सभोपायमजाना
नाव्यथितः स्यां तस्मात्मकाशादवतादवरक्षातायाम ऽद्ध्यात्ताताउतानवेदिंप्रतिहारं तं विध
ते अपहरतीति यच्चहरति तत्रोत्तरवेदिंदेवेभ्यो इषसीदस्व परिशस्सासीध अग्नीनांनामा
निवक्ष्यमाणानि गच्छन्ते वहरेतससवग्निषु वाक्यासप्रदेशे तन्नामयहरागुपपद्यते तएवार
अत्रुतरेत्याह यानामयवदेवा अग्ने ग्नीनिति होत्रायहोम नि व्यादक्षायह विवेहना यया
द्रएवततप्रावएव नतेमाधन्वनमयग नाभ्मयवनधन्वे निर्गंति कर्मोरमामहे व आह ति विनि
ग्रहार्थीकि इमांयध्यिवीं वपरि विद्धयाभ मुगरस्यो पिउपासर्यन तेनैव एतदेतेनतिहते न
मस्कारेणो नैवहरणं कृतं वानेभवति सप्रहरतीति समस्तो हव्योध्वर्युः स्योनप्रहरतिस्वनेन
मंत्रस्यायमर्थः हे अंगिरः अंगिरो नामकश्चित्तस्य कविहपाग्ने त्वंयोंगारा आसंस्ते गिरसोभवः
न्निनिम्न निरग्निः आहस्याधारम्यतः नभो नामवित्देत नभाती तिनभः एतत्नामविरद्विस्यर्थः
यद्वा नभानाम गिरिरिति विदः विदज्ञानी यायस्यर्थः त्वं व आयुनाएनदान्मनाअभिधाने न

वे॰ ७९

[illegible]

79

स्य पूर्वमभिहितत्वात्तत्सरित्सनुल्वदेशापदेनदृश्यं प्रशंसति इयत्स्वराडिति सर्वत्र विराजमानत्वा
न्नवाचायद्वापेमाणत्वान्मविराड्रूपं मंत्रादिरूपयानं कानिष्ठा यमानत्वात्ृयन्त अनेनोक्तरेहारिक
यायत्संबंधात्सा संबध्यो युज्यनइति श्रुति मध्येनाभिकामिवकृतेती नि अस्यानाभिर्नाभिका
नस्या निमीतत्मयोजनमाह समानन्त्वेति एकत्र स्थित्वा सर्वे योजनरवेधा व्याख्यानं तास्मा एक
त्वात्तस्मिन्देवे मध्येनाभिकरणमिसर्थः वेधा अभिरक्ष्यणस्य प्रयोजनं न ह्येनं हिंसीमहत
यी अशांतायां शांतिरेकं प्रयोजनं स्निग्धी भावेन रमणीयत्वमपरं तदुभयमुच्यते सायदे
वाद्रस्याद्दि नानामेवेतरे दैवेभ्यो हि न्वती निहि न्वति प्रीणनक्रमेते स्वाभ्यस्य कृशेन प्रीणा
नेदेवेभ्योयोपयमव निषेधात्वेनापि नाद्यो नायाग संस्कारेणन पक्ष प्रीतिर्भवतीति सु
प्रसिद्धं अभ्यसनमत्र घृसीत्वर्यस्मरेदयार्थः सिकताभिनं प्रदेशसेपसंकाम संस्काररूपत्वं
समर्थयते भाजनं तेद्वैहि सिकता इति सिक्ता निषधत्वात्स्वाप्यजमानानाम्भवंति वेद्यलंकारत्वेन
दृशास्याग्निसंयोगभूतेस्तत्तापनिवर्तकत्वेन प्रशंसति अवो एतदेव्याना रस्वयमस्या स्त्रिय
अग्नयवधवभूतानामेव सिकतानां तु तरवेधवयक्तवसंस्कारेनेनभूमेसोगस्वस्था स्मृता
हकत्वाभावाहिंसापरिहारइत्यभिप्रायः सिकतानुविकरणमंत्रार्थे स्तुमस्पष्टएव अयोन्न
रवेदेर्येतिपञ्च शाखयाप्रच्छाद्यनेविधत्ते अवधेयां छादयतीति ॥ इति सायणाचार्य
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्ये ... कांडे पंचमोऽध्यायः

वै॰ प्रथमंब्राह्मणं उत्तरवेदिंनिर्मीमाणमभिध्यायात्पोत्तरवेद्यामग्निप्रणायनप्रयोगाद्रूक्षामेते इत्यधा
८० मध्यादधातीस्मादिनाआहवनीयेऽग्नौप्रणीयमानानामंगाराणांसंपादनायकाष्ठसमर्द
स्याधयेतेपुरीष्यर्थं उपयमन्यरत्नाप्यन्तइत्यूपयमन्यःसिकता अंगाराणांयेमाउपम
ग्नावधिश्रयतिविस्रापयेत्आज्यमुपस्तेकृत्वाहुवेणास्यविपंचवारेभ्यःस्फ्यात्इध्मेप
रिहितस्यप्रशनेनरमेवेध्मांअंगारानाप्रासंऊर्ध्वंधारयेत् इध्मपात्रस्याधनुपयमनी
80 उपयच्छेत्अग्नयेप्रहियमाणायानुब्रूहीतिउत्तरवेदिंप्रतिनीयमानायतरद्यनुतरत्तंसलकंपठतिहो
तारंब्रूयात्एककस्यांयएककस्याधस्यारेखायांसात्पोत्यात्यामागनुगच्छस्येनरेखांकु
वेंननुगच्छेत्तिप्रतिप्रस्थातारंब्रूयात्एकस्याप्रगमनस्यावधिमाह्आपत्तस्मात्प्रथ
मांपुर्कोर्यस्यवेदेर्जघनार्धोभवतीतिवेदेःसौमिकायाजघनार्धेयत्एषशंकुर्भवतिस्थ
णाराजासन्नमग्नितयेयःशंकुस्ततःपातस्याधिनःसएवमध्यमशंकुःतावच्चार्थेनेमि
सर्थःगार्हपत्यस्यवेदेरितियतःप्रणयनित्सगार्हपत्यस्यइतिन्यायादाहवनीयादुत्तर
वेदिंप्रतिप्रणायस्योन्नतादाहवनीयएवगार्हपत्यइत्यन्येरेखाकर्षणेनांतपानरू
पोध्वर्युःपरिहतोभवतिरेखानुगतिविषयेकेषांचिदस्यसमुपन्यस्याध्वर्युस्त्वरि राम
तारूपप्रयोजनाभावाभिप्रायेणानिराकृतंततश्चउत्तरवेदेरनन्तरवंतीतिप्रोक्षणीरध्व ८०
र्युरितस्मादिन्अध्वर्योःप्रोक्षणाद्रतविधानात्अग्निप्रणीतानाग्नीद्धअग्नेउत्तरादिग्भ्यः

यं वै पुरस्तात्स्सर्वे स्वां दिशि प्रोष्य तिष्ठन्ति स्वस्ति वदन्तो वा स्वल मंत्रस्यायमर्थः इंद्र इति पुष्प
ने प्रचेताः शक्र नमो नमो वरुणाः पितरो मित्रस्यात्मानमनु स्वाः मनोजवा मनोजवो यस्य विश्वतिषं
कर्म यस्य स एकात्मकोदेव इति तेन ध्यायादिस्मिन् पर्वे स्थिते स्वंव प्रदत्तो नाम पर्वे दिग्गतः
स्वस्ति दधा यस्यासः तान् प्रो सरसी नीयते तेन अस्य तेनान्ते शे नन्न्यापिवस्वा तेन योसमलीये शेष ति
नयनमस्य ज्ञाता हवि हि वै दीनि नि नमं त्र स्यायमर्थः इदं श्रोत्रसमी शे धंजन्न रावे घासिं हा तपाः
क्रोधी यो अस्यादेतेन स्वस्मिन् संतापयावेः स्वं य वा स्व शिरस्वं मः त्वमेभ वनि तथा विधं वाः अ तेय
ता यज्ञ साधनार्थं इदं शाद्वहि हिंः सता पीति सा यदेवे स्यादिति नयनार्थं वास्य स्व ब॰ अ यं नि
नव नमं त्रो मि वैरता हि त्वा विवयस्या ह यदि ना मि वैरं इति यद्युपय व्य मि वा रं कर्तुं मि घेनन
ता यता द हि वै सम्यग्याने असुम मिति इ जामीति सा व देवे सादि इति नयनार्थं त्वा दस्य ब॰
असुमि स्यचेह्यस्यनामन हीयात सोमिनक्षोत्रं वेने वासुं लोक मे तिः स्वेन प्राणं जुहोती
त्यर्थः इदानीं प्रामाव स स्थान व्या यो रामा ह स प क व मामे न्ना विति आ यो धे राउ ना वे दे
ह यदि देवे ने ना धार्यमाणो सति अ ध्व र्युर्या घा र य नि यदे वै ना म द स्या दि क मु त्रा वे दि वि ध्य
र्यो क्वा पि कामसंगे व्याख्याने यस्माद पकों ना या वा चः प्र नि नि वनयेदेवै मा घा र तां दने न
स्मा द वा स्य मे नः कर्मणि अमिस्यर्थः यस्माद् व्याघार यावदि नु ष पा वा चा सर्वासीः सम द्वि ह
यस्य देवे भ्यो दत्ता यजमाना ये म स्विधि र ता श्या स्य मा ना ना शि षा स म ह यं वोत्ता रं वे दि व्या

वे॰ घारसंकर्तव्यमित्यर्थः एवमुत्तरवेदिमाघारसंकुर्वन्न हृदयं करोति आघारसंयजमानाशीर्वाशासनं वे
८१ त्यर्थः उत्तरवेदिमध्यान्नाभ्यावृत्तुत्तरोत्तरनाभेर्दक्षिणया आघारमकारस्यन्ते अत्यथैवा मध्ये
नाभिर्वेदेवमवती स्याद्दिन्नाथेदूर्वे स्वनाभेरस्तान्नाग्नेयदिग्गामेनेन यो मध्ये दक्षिणगास्विति तस्मै पदिग
नान्तसंस्थाभिश्चममित्याहेति आघारयति अत्यापरयोरुत्तरस्थामिति नाभेः पश्चाद्दिग्गान्तयोर्मध्ये
उत्तरस्याश्चायव्यदिग्गदक्षिणानां ह्यन्ताभित्यर्थः आहृत्या यजमानार्थं चनतिसंभजंतेरस्यादि
स्वविदिः नारशीर्षि त्विष्विनुभ्यस्तानुनमस्तुभ्यपरार्थे वारं क्षिप्रासंस्थानैऋतकोणकोणरस्यर्थः अत्र
81 वृहन्नस्त्रोमयणासन्नाम्नाभिप्रायमाह वहोवैयजु या शीरिति यजुःषु आशीःपरे पुण्यावरा
वद्धाः आशीर्वहुविधानाशास्तनानुपसम्यत्ते अतो पुनमित्यर्थः पूर्वयोरुत्तरसंस्थाः स्थानत्स्ता
तां स्तु प्रजावनिः शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासंभवादायस्मा याधनस्तु धिःनाभिमध्यघारण
मंत्रः सिद्धास्यावहहेवाभिस्यादित्यर्थः अत्यत्कचसुघघतितकुर्ध्वं धारयेत् एगुघमनमं
त्रं गण्यमनशाव्रह्मम्तनकार्यमयोरस्याह मनारैम नानीतिहपरिवेस्ययस्मामुवोमिअनःपं
थिवीं दृंहहदृंतां कुरु अनेन मध्यमपरिधिं परिदधाति ध्रुवमसि चलक्षिपतिनिचसनीति ध्रुवसि
त् अयकृतक्षिप्त इत्यकृतं परेदध्याविति तयथानं च सनितया क्षिपतिस्कृत्य नक्षिपत उत्तरवेदिना
भिदेशे गुग्गुलु सुगंधितेजनादिसंभावप्रस्वपंसमंत्रकं विधत्ते अग्नेः पुरीषमसीति संभारं राम॰
निवपतीति सच संभारनिर्वापोग्नेः सर्वस्वायकृत्तन्त चापसंपद्यते गुग्गुल्वादीनाम्मन्त्रवयव ८१

त्वं स्वयमेव वक्ष्यति अनन्तरे षामग्निनाशं यो जनेन ससर्वः संपर्को भवति शरीरं हैवास्य पीत दाधि
तिपीत दाहः हं स्वरविशेषसंयोवनस्यति षव सत्तो ए तु द्रा विविति सम्यान्यस्यान्यशान यतनस्तु रुह द
जवहिति चैते तिरीयके ब्राह्मणे त्यातु दाहः हेऽग्ने शरीरं त्वं यन्मा समु पमनेन तद्गृणत्ति ति श्रुते
गुग्गुलारण्ये यौं स त्वं या मोषधी युतां सुगंधिते जन इति श्रुते सुगंधितेजनाख्यौषधिविशेषे ज
न्यैरकार्त्रे निवासादन्ये गंधः सुगंधिते जने संक्रांत तत उपवापेनास्मे गंधायं त्वशास्य पुनर्बीजना
त्कं न स्त्वमग्ने अपवदत्मे सुकामवतीति उष्मिमेव तस्य पुनर्बीजनात्कं न स्त्वमग्नेः अप
यद्वस्मे सुकामवतीतिरश्मिमेव तस्य साद्गुकारोमन्तु का या अन्यवपत्त्वमुपवापयति वस्मै दे
वैविवाराजं जनरोराति सर्वा पशुधुतां यत्र स्यान्तराम्रं गोइति तैत्तिरीयकं पाशीष्मेने दिश्व स्याः
त्वा मघि घाहरेदिति वक्ष्मरसामेक धामिस्य तत्र माह जविषामेवकांचाहरेदिति नद्वान रज्जा
ति संवन्धामपीस्पर्धः परीधीनां परिधानं नन्दनुविशेष वंचेवानं दानीं नराव रूपकत्त्वमाह
नपसरीध यो मवंतिगुसा एव उरस्य स्येन मुत्तरे परिधय आगच्छेति यस्माद् नरे उपरि स्थि
यमाणाः परिधयो हे विप्रकृष्टकाले हाम्यकाल आगच्छन्ति अनोऽग्ने रग्रे विस्तावसर्पं नं भये सिता
तस्मादिद्रानेमिव प्रंपकनेकमिस्पर्धः इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यंदिनशाखापत्रब्राह्मणे तृतीयकांडे पंचमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् उक्तस्य संस्कृतस्याग्ने विधौ
नाहि किं विधास्यति तद्योगात्त्वे नतेवायुस्वाकारसन्निवेशनामाह पुरुषमात्रेन यत्त इति ने

वे॰ नकारेणानयतः पुरुषरूपस्त्वर्थः हेतुं विवृणोति यदेनं पुरुषस्तनुतेऽग्निं यस्मात्पुरुषं एनं यजमानस्तायते
८२ नेनेनयतः पुरुषरूपस्त्वर्थः नखिः पुरुषे तायमानं सर्वा विपुरुषानेस्यात् एवं वेतायमानो
यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयत इति पुरुषाकारेण तायमानत्वात् पुरुषरूपस्त्वर्थः शिरएवा
स्येतिह विधानस्य यत्शिरस्तद्धारमा इ वै सर्वं देवतायेति विष्णुदेवता केंमं त्रैः मिर्मानव्यत्वादे
सर्वत्वं वेष्णोः सर्वदेवतानामुन्नरत्वाच्छिरसोऽङ्गानामुत्तमत्वाच्चोक्तं हविर्धानस्य शिरस्त्वं हवि
र्धानं नाम निर्वचनेन पणिसति अथ यदास्मिन्निति आहवनीयस्य मुखत्वेसाम्याद्दर्शयति ।
स यदाहवनीये जुहोतीति अन्नप्रक्षेपसाम्यान्मुखमित्यर्थः पुच्छ एवास्य पत्नीस्थानं कैशान
वयाः वैधी साम्याद्विर्द्धानस्यान्तस्याप्यग्नीध्रीय इति तस्मात् जीत्रीयं अनौवाहुन्न मय
तः समान्तत्वा चौ वाहुस्थानीयावितिः सिमश्रणासंभवाज्जमस्तस्मात्साम्यात्सद्गुदरं सदः शा
क्वा यैर्गीवाः साह अथ यदस्मिन्निम्त्रदेवा असीदन्निति सीदंतस्यचेति सदः विश्वेदेवा वस्वादि
रूपेणागानां जातीयाः श्रात्रेणास्तु कथं विश्वेदेवत्वमिति नयाहृ ब्राह्मणा विश्वगोत्रा सीदंति
इति जघनेनाग्नीध्र इति सोमिक वेदेः पश्चाद्भागगतो आहवनीयगार्हपत्यौ जघनदेशावति
त्वात्पादौ यपादिन [illegible] निगमयति एवं वेतायमानः इति हविर्धानं सदश्चाग्नीध्रं तथा पत्नीशाला
प्राक्पश्चाद्यस्मात् पुरुषरूपो यत्सभयतो द्वारकस्तस्मात् पुरुषो मनुष्यः अन्तं तेनं तयद्येतं सं ग्य॰
तः पुरुषस्थिरत्वान्न भवति अन्नसाम्यान्मपुरुषाकारत्वं यत्तस्य सिद्धं हविर्धानप्रवर्तनेनायतयोनि ८२

82

नित्यस्याप्यर्वं विधत्ते प्रतिमान्ते हविर्धानेऽप्युपतिष्ठते इति भट्ट कात्यायनः अथ च निवपनान्ते हुत्वा
हविर्धाने स्थापयति पश्चात्प्रमयनोद्धृत्य अन्तरे मम आसीते प्राचीरिति तेन हविर्धाने समवर्त्तयन्ति
हविर्धानं मण्डपं प्रतिसमवगाम्यन्ति दक्षिणोत्तरव्यवस्थया मध्यरन्ध्रे दक्षिणादेशेन दक्षिणां हवि
र्धानं तयोरुत्तरेणोत्तरं समवर्त्तयन्ति तयोर्मध्ये यद्दर्वीयान्तिशयेन दक्षिणं हविर्धानेक
नैकं समवर्त्तनयोस्तयोर्धुर्य विच्छिद्य तदग्रं मयूखं ... स्थापयेत तस्माद्वेति लिङ्गात्
स्थानस्य तत्र यावकात्यायनः वर्षीयो दक्षिणं तयो छदिरध्यस्यति मितिवा भावरश्मिर राधां ह
विर्धानयोर्मुखप्रदेशे उच्छ्रापीयं प्राचीनोरराकाश ... परिश्रये पश्चात्सदसो ... विच्छि
रधि निदध्यात तस्माद्वा मिति - एवं च उक्तं तथाह विर्धानं तच्च उत्तरेणोत्तरं समवर्त्तयन्ति तयोर्म
ध्ये यद्दर्वीयो निश्चयेन दक्षिणं हविर्धानं कर्त्तव्यं समवर्त्तनयोस्तयोर्धुर्य विच्छिद्य तद
ग्रं मयूखं ... स्थापयेत तस्माद्वेति लिङ्गात् ... तथा च कात्यायन वर्षीयो दक्षि
णं तयोः छदिरध्यस्यति मितिवा भावरश्मिर राधां हविर्धानयोर्मुखप्रदेशे उच्छ्रायीयं प्राचीनोरराका
श ... पश्चात्सदसो विभागो विच्छदिरधि निदध्यात तस्माद्वा मिति: एवं च उक्तं
त्वा हविर्धान मवर्त्तनामनुज्ञापनाच्चित्रे होमं विधत्ते अथ पुनः अप्य यच्च गृहीत्वा आज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति श्रुत्याधारस्यायाघं गृहीत्वा पूर्वमाह ... प्रतिगमनत्वात्पुनः प्रप
द्येत ... सत्य ... देव ... सवितुः प्रसवे ... आह सविता वै देवानामिति देवानां मध्ये

वे॰ ...स्य सवितारनुज्ञाकर्ता होमे मंत्रमाह युंजते मन इति मंत्रस्यायमर्थः विप्रा मेधाविनो ध्वर्युप्रमुखा ऋ
८३ त्विजो विप्रस्य शेषस्याभिमतफलप्रदस्य यजमानस्य बृहतो महतो विपश्चितो मेधाविनो
यजमानस्य हविरविपश्चितो ऽपविपश्चितः असौ उपस्तोऽयं हन विपश्चितस्तस्य पर्हस्य समर्थो
भिन्नत एवमिमतः तं निर्वोढयमं सवितारं यस्तान्मनो धियो बुद्धीश्च युंजते अंतःकरणान्यवन
स्थाप्य बुद्धिं इंद्रियाणि च तेन तत्सविकाशाग्नये ते तथा होत्राः वषट्कर्तारः सप्तहोत्रकाश्च यत्र वि
दधे स विद्यानुज्ञात एवमनो धियश्च विदधे विदधते कुर्वते सो वयुनं आत्मने पदः स्थितिनस्तो
कः कुत इत्याह तस्मात्सवितुरिति तत्राह यस्मात् स विजेत्य एक एव वयुनाविद्वयुनमिति
प्रज्ञानाम प्रज्ञावानित्यर्थः यद्वा दीयते गम्यते इति वयुनं पदमार्गः वयुनं वेत्तीति तिस्तं
तस्य देवस्य एकस्य तस्य सवितुर्देवस्य परिष्टुतिः महामहतो स्वाहा इदं स्वाहा हुतमतु
मंत्रे व्याख्येयमनसा चैव वाचा चैवा दिनाचीशान्वस्य विदुषिनमर्थमाह उत्तरयुंजते धियइति
तदिदं पुनर्भीतिर्धियाधिपायस्य यस्य बुद्धिर्जायते तदा तत्र खलेत यावावानुरुध्यतिजीवि
तुमिच्छेत् निभृतः के कस्य बुद्धिर्जीवनसाधनलाभावेनवागेयेक्षिनत्वादीशादेननस्य विकावा
गुजनरतिर्जीवनसाधनस्यैवविशदयति अनन्तरेणैव अनुक्रमनुवचनमध्ययनादिकं राम
प्रकामोऽमीष्टि कस्यै किकमाचरणं गायागघपघादिकाः मंत्रेगनसाप्रथममभिप्रशावस्याभि
मतमर्थमाह येयेवाहरणहृतिर्कस्वितरस्यार्थः एतद्धियाहृतिपरंतानेवब्रासरणानेवागा ८३

तद्लर्थः ब्रह्मन्दिपश्चिमब्राह्मण्यां पत्नोतिवद्दिनद्व्मोरूपलोहमैवब्रह्मन्निषदः

हब्रूं स्थित्वेतिहोत्राग्नाहेनयजतकर्मीतेयिमता॰ इध्यदहेतदध्यतद्दतिरुद्रवचनस्मात्दतिष्ठाचये वि
होत्राइध्यनेयतेतेन्वानाइतितमाविधेयमसवायजुहोतीतियस्मात्केसमरुतईक्षस्येतिसवितादेवः
ध्रुपनेतत्तस्मादेवतंमंत्रसाधंसावित्रंहोमंमसवायजुहुयात अग्नापरमिसादिद्दक्षिणतहवि
र्धानंशकटंवर्त्मनिहोमार्थंमन्यचेतर्गहोतमाज्यंगृहीत्वा प्राचीनवंशाद्यवनिष्क्रामेत्प
त्नीवाग्नीध्रात्तनायद्दक्षिणायाद्वारानिष्क्रामयेत् सोध्वर्युर्दक्षिणात्यहविर्धानशकटस्यदक्षि
णावर्त्मन्यादक्षिणावक्रेरवायांहिरण्यंनिधायाध्वर्युर्जुहुयात् होममंत्रस्यायसंग्रहीतो
र्थः इदंविष्णुर्विचक्रमावतारधारीविष्णुक्रमेविक्रान्तवानविक्रमेणप्रकारत्रमा
इ त्रेधात्रिप्रकारेणत्रिषुस्थानेषुक्षित्यादिषुपदंनिदधेस्थापितवान अस्यविष्णोःपां
सुरेरजोयुक्तेपदेलोकत्रयंसमूढंगृहीतंसंमितमासीदित्यर्थः स्वाहाइदंकृतमसुसं
स्थितंजुहूमितिवस्यापत्नीसंस्थेवेलायांतासस्पृसंतापसंतप्यतेचक्रेसघर्षेणतिसंतापः
चक्रवत्सपसंस्पृर्शमहेलाचक्रदध्वमुपानतिःअनुलोममंजंकुर्यान्तनयतिसोमं
पुनःप्राणिमावर्तयेत तथाचकात्यायनःपत्नीपाणिभ्यांशोषप्रतिगत्यासधुराधुरा
वनक्तिपरापधितिअंजनमंत्रस्यायमर्थःहेदेवश्रुतौदेवानभ्यावपतमितिदेवश्रुतोअ
स्यपोराधारमरेशौसुवांदेवेषुमध्येसमानायांषतेसम्यगप्रजेतीतिशाखकृरतंयपोणां
तिपत्नीमुभौजघनेनाग्नीध्रमितिदक्षिणाहविर्धानंजनानंतरंमार्गक्षिणक्रमेणाग्नीजघ

॥

वे० तेन आहवनीयगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागे न वर्त्मा पर्यायेण यं तिर्यक्तो गमयंति प्रतिप्रस्थाता नरह
८४ विर्धानस्य दक्षिणां वर्तिन्यां हिरण्यं निधाय वेरा वर्तीरति मंत्रे रा च त्वं गं ही नमाउवं चरु यात मंत्र
स्यायमर्थः हे द्यावापृथिव्यौ पृथुवामनजे मनुष्याय पद्यजमाना येण वर्तीअन्नवसौ धे
नुमती वृद्धधेनुसंते च मं यंभवंतंन पार्यं पवसित्री गोपन घासपुष्टे दश स्याहस्थ स्ये अभिम
नपूत तस्यै भवतं नव माहानुभावेण नेरोदक्षे हविष्मोत्वं व्यस्कम्भाः दिवि विधर्तं मित्रवान
सितया विशेषिता पृथिवीम पितः सर्वतो मयूखैः मयूखवतं सत्तावन्त्री तैसते जोभिर्व्यदाध
र्थधारय शिलिनाहणायत्तुम्भ मित्रं नरहविर्धाने दक्षिणाच्चकमार्थे हूयमानमन्त्रे स्याहार
ममहा संत्स्वर्विमिसाश्रिय वेवत् नघरे वेत्रहोतीतिपघरा एवं वर्त्मे हुयेत्र हेतितत्तरा
संत्सं वर्त्मीवायणावितिपूर्वे च यंवं धः विहितं मार्गे हो मरत्ससं मार्गो तेगमनपरि हरसा
धनत्वेन प्रशंसति रेवाहवे यत्तं मन्त्रावारुण्याशिनामा स्यस्ववज्रे एव मस कृत्स्न मिया स वे
ति नियान्नो मार्गः स्यात् मंत्र यो विष्णुदेवताकत्वे हविर्धाने यास्यांचितमिसा तय
दैत्मवी व्याप्तिति हविर्धानस्य वै ममवत्वं शिरत्वात्स्य हविर्धानमित्यत्रा तं अथ यस त्व स्ये
स्या हिंसं ताप्यमानस्यास्य स्योपांजनमेव प्रजनने नोसाद्य न यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः संभोग एव०
काले संतापेनोत सरस्वा स्नेहारा प्रजननसंभवान् संतापो पांजनकरणं तु पांजनस्य प ८४
रागमत्ता विधाय प्रशंसति यत्तगुपानन्ती ति प्रैषा ने नरं हविर्धानयोः प्रवर्त्तनकाले

णीकस्यामंत्रस्यायमर्थः हे हविर्धाने प्राचीप्रागंयमने प्रगच्छतं अध्वरं सोमयागं कल्पय
न्तौ कल्पजनन्तसमर्थं कर्तुं शक्ते यज्ञं सोमयागं ऊर्द्ध्व गे लोकं नयंतं प्रापयंतं मा विह्वर
तं चलसं न संग्रंथमाकुरुतं अत्र ध्वरो वैय स्थ इति ध्रुवाः तिष्ठतं हि साकर्मो हि सानास्त्री स्वध्वरः स
यज्ञं नयत मिस्थते किमिति कर्मायेष्टा यांतदर्शय ति उच्चे भिमं यज्ञं देवलोकं नयति कु
सावृत्तमेतत्प्राचेह्ता तयोः मवर्तनकाले समुफस्ले वस मुखं तं गहीत्वे वतस्य वारचा
नेय बानो भ्रजेतामिति इदंष्व निविसर्गः यथास्तं नकश्रे रोम वध्नीतं नौ स्थपतेन तश्रेसर्च
भक्षध्वेने श्ववरात्कुङ्लो रसुर्येल भमात्मध्वनुसते ताख गोष्ठा मिस्र संवाव्येपत हे देवि ह
विधान्य हे हवी गहेवुसाधुमतेपुवासे यजमानस्यस्वभं तं गोष्ठगतास्थानेभावर्ततं स
वे नः शवयतः पशवः सम्हृतासृष्टि तिव्रतमिस्यर्थः आसुरस्मदाप्रुषं समानी हाधिं षम
जांपुत्रा हिरूपं तत्त्वमा बाधिं षं तस्य ध्वनेरसर्वेस्य पर्वामे गोश्वारस्त्वाह यात्रायच्छि निः हवि
र्धानयोः स्थापनप्रदेशो यस्त्रानरमनिधारं के यां चिस्य सृमाह तस्तृरितितु नरावेदः
पश्चात्संचरा यथियमत्र यंचपरिस्यस्य पत्र देशे तयोः स्थापनं भव ति साह विहविर्धानयो
मीत्रास्थापनप्रदेशाय मारंगं स्वयप्रमाह नात्रे ति तत्र स्थापयेदिति शेषः मनसायत्र
मन्येनेसेन दिशिनाभि माहवे तिअत्रापि मनेदेशे भ्यन्ति हर- मनिसमी पं च दिसंज्ञम
ध्ये स्थापयेदित्यर्थः तथावकात्यायनः पश्चाद् नरवेदेः स्त्रिपुत्रकमेषुमसा वेति स्थाप

वे नान्नंतरं हविर्धाने अग्निं मंत्रयेनात्ररमे चामित्ति पृथिव्यै पृथिव्या वर्णो लोमानि अत्र चेरेणे

८५ हविर्धाने रमे पारतिं कुरुते हि विराये रोतद्ध विर्धानस्य पृथिवी लोहेतुः यस्मा दुपरि मा

वीरतर वेदिहृदयमाहुर्मनी यो घुलो वृष्णानी यः अनन्त रधाव निर्वेरिदेशास्य पृथिवी लो

रोरत्वं युअते नस्य स्यकरोति यथा ना न्याधार फलके भ मियेभवत तथा कुर्यात नामि

नमंत्रेति पदमसय योशोननमोरेश: उत्तरत्व प्रेश स्यभस्य र्शो भ्रंशः कत विम्रावेत अ

न्तरत्तनेश्चमस्य रूपं भवति अनेरेणाय र्यैसति दक्षिणा हविर्धानस्यान्तरतः परीत्य उ

त्तरे देशं गत्वा दक्षिणा हविर्धानमुपस्तन्वाति यथा धेनपते र यथा कश्चिच्छ्रित्वा के

स्यापयेरन न्नेत्रो विस्तोर्तुकमिति विस्त्रो विचक्रमाव ना रस्य वीर्याणि प्रवोचं प्र

ब्रवी मि कानि तानि उच्यते यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवी विकारान रजांसि लोका

रजांस्यन्यत्र रजिविन्दकं लोकान्वि षिद्ध परिच्छिन्नवान पश्चात्तर मुपरितनं सं

धस्य सह स्थानं घुलोकं अस्तम्नायन्नस्तं भितवान किं कुर्वन त्रेधं त्रिप्रकारेणा विभंवि

वक्रमाणो विविधं क्रममाणः स्त उरुगायः उरुभिर्म हात्मभिः बहुविधं वाग्भिस्तादि

गुंरुकगीयमानो यो विष्णुरेवः मकरोत्तस्य वीर्याणि प्रवोचमिति विष्णुवेत्वे तिमेथी

मुपवहन्नी निहेमथिसंमत्वं विस्य वेह विर्धानशाकशायत्वामपहन्निसर्वः कस्मिंश्च एम:

दरे विरध्यादिति नमाह रतारश्वहेयननमानवड्तिमानघेशाकःधारशोपतस्यानेरे ८५

गुणे

यस्मात्तस्मात् गम्यतेऽनेन नामधेयं निरुक्तमिदं सर्वः ॥ तथा च सत्यकारं उभयोरपि दर्शितमेतेनेति
सनत्सुजाते ब्राह्मणवाक्ये च माता पिता माता मेधा दर्शितमेवं तत्त्वतो यद्ब्रह्म तदेवेति श्रुते
रिति दर्शितमहर्षिदेवतेनैव मन्त्रस्यापि मर्थः ॥ हरि विष्णोर्दिवोधु लोकानामस्याः पृथिव्याः
सकाशात् हरिविष्णो महोमहतो गुणात्तिविस्तीर्णो रवीन्द्रेणा हरिं मोहसौता वको वसुनाथ
नेन तत्त्वात् रूपं स्थात् तेजोरश्मिजातस्यादपि वासनारूपे सर्वतः ॥ पश्च पर्णो वसुयजमाना
र्थे विष्णवे त्वेति ऋग्वेदहविर्दानस्य मे पोपतिप्रस्थातो वहन्मानस्त्वर्तजस्तन इति वर्ततः
अथ मन्त्रस्य छन्दो रिस्ता दित्या स्तमवक्त्र पोऽयं दृग्धि मिदं धीति छन्दः ॥ यागसंते तदुपस्थ
यत्र प्रत्तर्हि स्य तिवाच्य पेरन् तस्यार्थः ॥ विष्णुवीर्येणावीरस्य कर्मेवीर्यं तेनत्वि मितेनस्य
स्तवते प्रवृद्धं यन्ते वीर्ये ताद्व्ययमानत्वे हर्षितः कुर्वरः कृस्तिं तदिह स्थ संवत्सरेणी मः सर्व
पाणी मीतिजनक गिरिष्ठा गीरिस्था वी मगो नदीमतु व यस्य विष्णोरहद्वुतो कव्रप
व्यापकं त्वन् तिविस्तं सूक्ष्मिषु विक्रमणेषु भुवि भ्वाः सर्वो लिभुवना नि लोका अधिसयं
त्यधि वसन्ति अथवा ग्रस्तरता तस्मारेतात् यं मंत्रोऽधि यज्ञपात पाठाख्येयः ॥ विष्णुर्हवि
र्धीनाख्यः तस्य यत्तत्र परितिर्वर्तमानं मध्यं छदिः स्थितं तस्य कल्पते तत्र स्थेयं तत्स्येरं ॥ प्रसक्
त्रिषु विक्रमणेषु वर्तितेषु निधीयमानस्य पत्न्या वा परिशीर्षे कपालस्यानीयं मध्यमं छदिः
स्थितं स्याधि उपरि सर्वतो विश्वानि भुवनानि उपरि शीर्षं कपालस्थानानि अन्यानि छं ।

पे. ८६ होविषिसिद्धंतिनिवर्तसंतिमधिषिद्धिवंतीसेतत्नंमपमागंक्रमाबुधे इदंहैवाहृषेनपछीर्षेकपासीम
सर्पिदेनाअवरणघाभुपस्थस्येनिरणघांतेनदीमित्यर्थः अस्यहविर्धानस्येनदूरणघात्मे
मंगलेलाइंखलुअत्तोघापोदारद्वारखेद्वारस्योभयपाश्चेवर्तिनीतरणादिति निमितप्राव
रेणबान्तावुपस्थस्यपत्त्वयत्निविस्यादितिविस्यात्है विर्धानस्यमध्येस्यद्विकिणीदृंसंस्था
86 भवतः—यथाश्वार्थमाह हुक्केहैवेतिपश्चाछदिकस्यानंप्रपंसनि अथवाहिदंपश्चाछ
दितिइदंपश्चाछदिति विर्धानाख्यस्यपश्चसिरसःपश्चान्नकपालस्थानीयमित्यर्थः १
अत्रमध्यमछदिवरपरिगतानि विरावपिछर्दो विउद्गगुणिकर्तव्यानिवयाणम
पिप्रागग्नीकरणेपश्चाछदिति निष्पमारणपश्चासत्वेनपुज्यनेतथाचकात्यायनः
उत्तराणिछर्दींषिमवंतिपश्चाछादनदिति अथास्यजन्यास्यघयाभ्रसीचनीतिनस्य:
मीनामसाधनसाधनस्याहिः नत्रसवध्यास्त्वेत्यर्थः दारशालादमैतिषस्वरज्या वि
स्वास्कृतती निमंत्रणसीक्षेनहेधार्येपदेहरन्वोत्वंविस्याहै विर्धानस्यस्वःस्कृतेदेशा
सिहेयअमानपदेशात्वं विस्याहै विर्धानस्यधूवोपस्थनावयवोसिमननस्लांगस्लामी
स्वर्थः पंधिकरणप्रयोजनमाह मघवपघातादिति अत्रागिविधंनेवपतेदिस्थेकमर्थे
मित्यर्थः तंग्रंथिग्रहकृतेकर्मनकर्मणिपक्वेराक्रनेपरिसमाप्तेविध्यतिविमुंचेत राम.
ततऊर्ध्वमपिविधनेस्तीतिनदपराधेनाधर्मयजमानोग्रहोगल्लातिविश्वेदेवस्तिसन ८६

यतोऽस्यापो निश्छिन्नमपि मन्त्रीत्याशीर्वचनेन स्तुतिरूपत्वं स्पष्टमभवत् ॥ इति स्नायतनाद्युपदे-
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनसंहिताभाष्ये लोकस्ते तोयवर्णे वर्गवर्णधना
येन तोयं व्याख्यातं ॥ सोमाभिषवाकोपरवारां त्वष्टनं विवस्वत्स्वनन स्याम यार्थता
माह यद्देवा इति प्रयोजनद्वयमभिलक्ष्य स्त्रावं न स्वर्णं प्रथमप्रयोजनमाह शि
रोवैयत्तस्यैतियस्माच्छिरसि वर्त्तमानं पाकं कराच्छिद्रं द्वे नासिकाच्छिद्रे द्वे इति वर्त्मानां
कृपाकूपववन्त्रिसप्तमहेशाः इमा विलसमितयोनि हेविधो नस्यापि यजशिर सह वर्त्मान नः
नवनुरीयवानस्त्वनेनतद्वितीयंप्रयोजनमाह देवा प्रयुग्मपुरात्र्युनि हेधायं यमोक्ष्या
चिता कृत्वा विशेषावसगाः तानि स्वाननं तेन सुनेव चितमरणवमपिपुदेनाश कुवन्नस
नेनस्य वायनेदेवा नभिभवेमेति तेषामपि प्रायः तस्मरे अतेरवन नास्यअस्मरणवतेऽ
तस्वनेनेन हिंसितं वतः हिंसा प्रकारमाह तस्यैतेरिति एतेस्वपरावैः अयमहृसोनस्वनना
नेनस्मैवसाहृत्वाऽस्य सास्व्यापारेहननं कर्तुमनुत्सहमाना अनत्यवमोघायप्री
मवतिय्यथा देवे पुरुषेमनुष्ये च यं कृत्स्नापरिहारोपायमाह नपा संवेवस्तदिति स्व
ननप्रदेशमाह सहस्त्रिलास्यद्विधीनस्येति हि षाढय संयोजनं प्रदेशप्रदेशनतत्त्वा ६४
धोधः संनिहिता धः प्रदेशोऽधोधः स्थावयोगात् प्रनुगमिति द्वितीयास्वननापा
प्याह तं समंत्रकं विधत्ते सोऽभिमाहस्तेदेवस्यत्वे तिनायसीतिमन्त्रोऽसः तस्यापत्यं

वे॰ प्र स्त्रीनारीहेत्वंनार्यसीत्यत्रिरुक्तिः यत्प्राक्देवस्यत्वेत्यस्यप्रलतामुक्तंतत्राविशतिस
८७ मानहननस्यवज्रोवैधुरिति एतस्यवज्रेषःदृथस्त्वेत्यस्यवज्रोमेत्रेत्यस्यर्थः आरीय
मानायाअभ्यासीत्वान्मेत्रेनारीशब्देनाभ्रिरभिहितेत्याह योबोवालबापदभित
स्मादहंनार्यसीतितान्यदेशमात्रेविनापरिलिखतीतिमध्यमध्येप्रादेशमात्रान्तरा
लेधिहायसममवततंरेखननमपदेशोवत्नुरोवारस्याहेशमात्रामपरिलिखेद्विसर्थः इद
87 महमितिरेखनमंत्रःअवरखननेद्वौप्रकारोअहत्यायासम्यक्त्वेतिअहत्यायापिह
थापपघनेतत्रैवंप्रकारमाह तथावेत्तोपवीतयोर्द्विरेखामेवायरेखवमादिनाअये
यवीयधनेतैशानक्रमेणसकृःप्रकारः द्वितीयंप्रकारमाह अथोत्तरयाआहुअ
परयोरेवाग्रसरभिस्यादिनांवायव्याग्नेयनैतैनैऋतक्रमेणलेखः स्वकीयंसम्यकूप
रिलेखनपक्षमाह अथोअविसर्पीत्येवेतिआग्नेयादिप्राक्लिखितक्रमेणस्वकी
यएवपश्चादेयोत्तरतस्तंरेखुर्यादित्यभिधानात खननमपिपरिलेखनक्रमेणकर्त
व्यमित्याह नान्यथापरिलिखितमितितत्रमंत्रः वदहन्तसीतिहेअवटत्वंवदहनसदृप
नोमाहानमेनवमहान्नसितथावदृहवाःप्रमत्तधनिरस्मिअतोवहन्तींमहतीवाचमि
त्यर्थःइतसोमस्येत्यर्थेत्यानरवेत्यादिपरखननस्यअन्तस्थनिकरोवाववदशब्द प्र॰
पुनर्वीत्यिशेष्यन्तेरसाहराममितिवदतसंछत्सीतिक्षिप्रसामिवाहत्तितानाहर्षोवसगव्ह ८७

वसगान हंती निवसग महान्नोवस्नन हन्नेषैस्प वींविस्त्देवसांवाचेवर निसंवेधवंयेचतुर्थो
विमस्यचावचे। वहन्व सिद्ध हद्वाद्स्यवस्नो खेचैनानिस्यादि नामस्यसनोक्त हत्वेव
हद्ववयोः मनीननेहयत्स्नु सविधानमित्यर्थः सावकिमर्थे स्वनआह मह्य स्येवेति।
इत्रोवाद्स्यादि इत्रायेत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविषो नस्योपरवाधारमत्त स्वसे
इहूत वान्मभवतीत्यर्थः रक्षोहणं मित्यादिस्वाहा त्वामत्तायामिंद्रतु हवने पिवननक
मदवेत्याह नान्यथा खान मवेति चतुरंगो खानानां चत्वारो मंत्राः पथमं निध्यायमानासो
निवखानेति प्रथम मगनेयंमेसनानोयमसमानइति द्वितीयंयंमेसवंधुर्यमसवंधुरि
ति तृतीयंयंमेसजातो यमसजातइति चतुर्थं इत्यमहंतेवलगमुत्किरामीति निचखाने
ति वलंवैशेषः इत्यमहत्करणामक्रियेणाहंनिहन्तामितेनवाखानेकृत्यंकृत्यावि
केवंमखाखनोत्किरामिइत्येपृस्विपामिनेमिसकनंकमित्याह यंवलगंनिध्यासमनो
निरसमानोवधनिध्यादित्यादि येनवर्णो नीवार्थेतानिवशवस्य अमात्यं अपया
सवृत्यकगरवासीत्यर्थः तयोरेवकतहस्यसंभावितत्वात्वीरःसहोसन्नोवाभिरवा
नवान मुत्किरामीतिसंवेधवइन निध्यावेसादित्यथमस्योत्करणानि ध्यामासयोर्वे
लगोत्करणारूपमित्यर्थः समानःसदृशःसवंधुःसमानवंधनःएकस्मिन्नेववंशेष
वेभ्यापरवानित्यर्थःसजातःसहोत्पन्नःभ्रातृमन्यत खननस्यप्रमाणमाह नान्वाह

वे॰ मात्राणि निमिअं तृतीयप्रदेशाय वेस्पया वाङ्प्रमाणलस्यो नत्वात् ततो धिकात प्रदेशात्
८८ प्रदेशस्य प्राकालीनत्वात् वाङ्मात्रस्यांत स्वे छिद्रत्वं मंतरप्रदेशासं तरं दर्भेन तस्य कारं च वि
धत्ते नानसपासं दंतौ पूर्वयोर्द्विरास्यापनयो नुत्तरस्यचां तरालेरेखां अनेना
वशिष्टयोरसुक्तं भवति अपि समीचइति क्रमस्यां कल्पेत समीचोवाभिन्नं पातसमा
द्विश्वयेवाः पक्षद्वय साधारणः यस्मादेतेनं संतरस्मात्तस्मादिमे प्राणा सुखछिद्र
88 णवतसंतरणानि भवमर्शयन्ति अंतःप्रदेशान्ति मेनान्तरत्वेपरिहाराय समक्षेत्र स्वय
मेव राजन्तरंजिनात्स्वकीयमेवराज्य मस्येति वास्त्वणः हेतुउपरवनाद्कृत्वमसिसपत्न
हाभवअस्मानपिसपत्नस्य भ्रातृव्यो हेतेनेन स्वराज्ये कुर्विति भावः संचास्तएकधार
कयोगेनराजतरं जिसत्वराः भविनोहि सकोपि मात्रिः तस्मात्त्ता सर्वे सुराजत र
जिसर्वराः स भिन्नेः सकाशासाना मित्रअनत्याम तो अमित्रे सकाशात्साता मित्र
अनत्यामतो अमित्रः तत्र कात्यायनः स्वराड्सिसपत्नहा पति यथारुवायरत्वेमति
मंत्रमिति अध्वर्युर्यजमानस्य संप्रशने परस्पराहतं संस्पर्शं कुर्वीतामिस्पर्धः
तयो दिशं अवस्थापयति पूर्वयोरुत्तरे यजमानइति सोध्वर्युणा किमत्र विधत्तइति
पृष्टोयजमानो भद्रमिति प्रतिब्रूयात् तत्रो सहस्रपाभुवरतो ध्वर्यो यमभिप्रायः। राम
यत्नसंस्थं यघनफलं तस्य सर्वस्य यजमानस्तानिकृत्वाइ ध्वैरभिधानं अ कुरुक्षि ८८

त्ति । अथापरयोर्द्दिश्यमानस्यादिपदेस्मिन् रसंमर्शनेगाबोध्यर्थः एत्थेर अत्र तु यस्यमानस्य
निर्विशेषः यज्ञमानस्य स्वामित्वेन स्थाने श्यादः धर्थः एव स्थापि मद्रस्य सद्यमत्वात्तन्न
इति व्रूयात् समर्थनेमारण संयोगेहत्वेन प्रशंसति नपुरेवमिति सहपुत्रेणेत्यनिस
पुत्रः अनेरेकैश्यतानकृत्नवेनोभवतः अत इदानीं तमामनुष्यभिरस्याः प्राणाः सं
विष्टेन संगतामवेत्ति सोपस्त आत्मनेवरे श्रुतिनस्तोपः वेत्ते विधापेति हृवमनुष्यावाचः
कस्मात्तनयामदु मिसधिवद्ने वरसितं स्तम्नसंस्पर्शेनकारणात्तम द्रवेवनमितावेक
मित्यर्थः तस्माच्छ्रो विश्वेचनेधुमद्रव्यापानवयमद्रवेथवेकरेव्ये अथ प्रोक्षिती ति
मति गते प्रोक्षणं प्रोक्षणस्य मध्यतस्तृणोर्थे वाः सर्वत्रैक एवेत्याहरकोवे पोक्षणा
स्यवं धुरितिसमत्रकं प्रोक्षणं विधत्ते संप्रोक्षतिरिस्तोहरणाद् निवद्धवनानिदं शास्तत्प्रोक्ष
णं प्रथकृथा क्षणापती पंचायतिः तथावेका स्थायनः प्रोक्षस्येनानरस्तोहरणाद् इतिमेदेम चा
तृणितं सोतिपानत्वात् मंत्रागां चिकित्सा अत्र पत्नेना प्रभिधानाहिन्यर्थः सहत्वपस्य वह्वदच
नमौपचारिकस्यैषोमत्रार्थः अथ देवप्रोक्षणतौ तेयावत नयनेप्रशंसति ताः इमाः प्राणा स्वाप
इति प्राणोवुक्रमीनासादिविवरेषु याः आपः संतित्ताएव एतद्देने नावनयनेन यत्तविर स्या
नर्तरसप्राणोपस्थापितवान्भवति तस्माद्देवमनुष्यप्राणोवुस्य ह्लो अवतयनमेतः भव
देवंनवोहि रवस्तरणा हिधित द्यवार तन्मेत्राः सर्वैव आख्येयाः अवनयनावस्तरणाणो

वे॰ ध्येय प्रोक्षणोवनस्पतेवनस्पतेवाव लाशोन्वावस्ववदितिहि सवं दृष्टावदेवग्रनपत्नावस्तरणे कार्ये
८९ इत्यर्थः अवतानां गुर्वर्थक्रियः स्याणो वर्हिषा माक्षादंन विद्यते अथ बर्हिषि तन्नीतिके शा
हैवास्येन इति तरति परा श्व त्रियधार्षिवर्हिषि तथा विप्रतिमिति इत्युक्तमानके शावत्स्वै
त इति पुरोडाशं अध्या धिवृक्षलोपस्वके इति अधि उपरि स्थिते सोमोत केनेत्य धिवृक्षणे
के इति इक्षिणायोत्तृवर्ये काउत्तर योत्तृवर्ये वपितिं द्रियतके उपदध्यात ररसो हक्षोगाव
त्तगहना विस्तृपधानमं चक्षुस्व व्यक्तर्क नेता स्वाहा विर्धोनस्वक्षिर सोहतुष्यातीयमत्र
कास्तायनअधिवृक्षणेलोपस्वके प्रगुल्तानरे मणाहिते प्राची अरभिमात्येसंतत्त्रोवोपह
ध्यातेति अथ पर्षु हनीति कस्वे परि इ इति परित्रोमहादही कुर्यात एतस्त्र स्तयर्णो
योऽजि हृयास्थाने भवति नवैवेस्न वमसीति मंत्रेणा निरध्यात अधिवृक्षणेलोपस्वक
योत्तृपरिस्थापयेत अथयाह्ररस्मादि अभिवृक्षणे वर्म्मे शिाअभिवृक्षसा श्वनान्याख्या
नपंचाहरंतितस्वदंतस्थानीयान्तरे वोपपाद्यतितघन्नावमितिरिति दृभिरेष्वायोस्वत
दितियथा दंते भैस्यतिएवंततस्माभस्त्रताइति धातुः एतत् यत्तस्वेतिपुरस्ताद्वैपत्तरइति
प्रतिज्ञायशिरएवास्यहविर्धोनमिति यद्विर्धोनस्यशिरस्त्वं मिति छंनरिदं यत्तस्यशिर
संस्कृतेमध्यमं छदिरानदिसोमाभिषवग्रावांतानायत्तागानाशिरो तस्तादादिदंज्ञातत्रस्य एप
त्रयाहविर्धानस्यशिरस्त्वं साधितमित्यर्थः केवलंमयमेभजातमात्रपवैर्योत्तानमभिधायत ८९

नरचयचयस्वस्वरूपनयाभिधीतिन ततं रंगजातं नतत्स्वयचव ध्यानेनानुध्येयात् यत्नमानस्य
ममहत्ते फलावाप्ति भवती स्फुटं भवती ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रका
शे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे पंचमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ यत्र शिरस्त्वं ह
विधीनस्योक्तानस्मर्थे रत्नीं सहमोपनोहात्ते भवति पारविनुं पूर्वोक्तमनुवदति उरावै
वास्य सदस्तस्मात्सदसि भक्षयंती सादिना ऐंद्रदेवतायेति यथा हविर्धानं विष्णुदेवत्यं ए
वं सद इंद्रदेवत्यमित्यर्थः तृतीयाविधाने मक्कसादिस्वउपसंख्यासंख्यानमिति नृतीयान
मध्यत औदुंबरीमिसादिन मध्यतस्तस्य सदसो मध्यदेशे औदुंबरीं सनोमिनुयात्
औदुंबरयो मध्यदेशस्थापनं योगनादर्शयति अन्नं वा ऊर्गीत्यादिना ऊर्ग्वा उदुंबर इति
रेवाचाकर्मेव मत्तं ततनु उदुंबर उदतिष्ठदिति मृतेन यवत्वमुदुंबरस्य मध्यत न शेषस्य
मध्याणनस्य सदस उदात्त्वे भव सदोमध्ये औदुंबरीमाने वा दमध्ये नस्थापितेभवति म
ध्यदेशं विनक्ति अथ यत्र षमधमपात्रुदित्यादिना सौमिकवेद्यां जघनार्धस्य मध्यदेश
यं शंकु विहितं ततः प्राक् षट्त्रिंशत्प्रक्रमान्विक्रमात्सदसः पूर्वं दक्षिणाभिमुखविक्रमपरत्वा
वट परिलिखेत् अथ यवनेनार्थमभ्याहानस्य मत्वं विधत्ते सोभिमाद मेदवस्यवेति
माख्यातमेतत् अवट परिलेखनमंत्र स्थापनमर्थः इदमेनेन परिलेखनेन राजसां यी
वा कंडव यथा नाषि कं ना मिछिनत्ति वंज्रवती सताधारयाद भिर्वज्रत्वेन स्वयते नाग्वा

वे· णां नक्षत्राणां सन्मथमग्न्यर, अथ एव नक्षी शिखा नोम भिन्नयं यं प्रांत अव दः स्य समीपे प्राग्देशे दर
८० क्षिरति यजमानेन संमाय यजमान प्रमाणां कृत्वा परिवासयति अथ शि घमं सं छिनत्ति
नाभी इंद्र वर शाखं अग्ने रणाव दस्य प्राग्देशे पावी प्राग्गः स्थापयेत् एतावन्मात्राति ओडुंवरी
प्रमाणा निवर्हि छिंदद्यात ओडुंवर्याद्य परि विद्धाति प्राच्छादयेदिवर्थ ओडुंवरीं प्रकृत
साधनानाम पापवसाहिंसं विधाय प्रशंसति यव मस्य प्रोक्तरोक भवसा पोहवा ओषधी
नार सइत्यादिना रूम यां सरत्व पुत्रा सम वर्षपते तस्मादेव ष या वे वसाः इति तस्मात्तर स
लातन धिन्वंति नग्नीरां यं निकेवलं तदुत्तम क्षणोत्स्हरदर्शनात् धि निः प्राप्ता रवेस्यर
सपा न संनि ध्यागेन वकारस्य अकार आदेशः ओषधीनां प्रतिज्ञातम व सत्वमुप पादय
ति तस्माद्यः पीताः केव स्यइति यतो यनाद्भय ओषध्य माप्यसंसरता स्यः अथ
तथा स्यास ति धिन्वे नित हि तया स तिसा सा भवत्तिभवेयुः केनाभिप्राये णासरसा
मिः प्रोक्षणीति अथ यथा रत्नुस्यति यदर्शन मुखेन यवान् प्रशंसति देवा ष्ट्वा अत्र
राष्ट्रेसादिना सर्वा ओषध यस्य ईयुः देवेभ्यः सकाशं सत्यानिनाः अ एष तस्सर्वा ओ
षधीर्वा धिन्वंत नैवविविध नैतएते सर्ग्गसवला मामोषधीरयुव तेति एते
अगतैर्यवे अयुवतभि मयच्च तस्माद्यवनसाधनत्वाद्यवाइति तन्नाम भिर्वेयवत्वं गता राम·
नामोषधीनां पवनसाधनाः संपन्नाइति यवस्तु तिः सर्वौषधिरसानां यवे कुस्याप ८०

90

वे.
९१

मन इविरओ इंवरीमानमं क घ्नतानोईष्य मानएतन्मामकौरा वृ इंवः माहन्नेम हन्तां देवान्
वा घ्नतां सवं धीसमिन्नोत्वं वदे वर्त्ति पत तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेणाः क्षित्रसितेन
धर्मणा धारणेन मित्रतां यो याः इति स्यद्यैमन्यत मित्रावरुणा शध्द्यार्षमाह प्रशो
ण सैंधं मित्रावरुणा विति म धि देयम होरात्रा मिमानै देवौ म ध्या त्वां प्राणा तानो सम्
नं पर्यग्नं विधत्ते पर्युहति वृ सव नित्रेति हेणास्वाइ अब्रह्मवनिब्रह्म णः सैमवक्
लो पर्युहति मिवरि क्षिणा मिएव मुत्त वाका म्यपि योज्या निमं त्रो व्याख्ये वर्दो वा इ
ति प्रायेणाय त्रु मेवे षु आशी वेदी परिदृश्यन्ते भ नोव ब्रह्म सत्रो मयहं यक्नमाथा
स्वेनम मौ वाय स्वोषः स्वाय सक्हते अपपर्युषणी विधि न सर्वत्रैव कर्षीगना
इति धानु ब्रह्म इदे स्वा रिदं हरतो मन्त्रो पजमाना पेक्षित नस्य कर्मफस स्य प्रति पादक
त्वा इ आशीरेव नस्य कर्मणा इति एतस्य शाखा इहणा कर्मणा फल त्त्ता शीः प्रति
पादन स्यर्थः परि धत्ते पर्यग्नं करणा मन्त्र मि प्रमाणा न्त दुक्तं य मिसाह सर्मपरि
पर्यग्नंषीणा मिति मप्पास मंस मंप्रभि पर्येषणां मनसमकत्ति अतिरेक माह गर्तस्य
वा इति अर्थेवं देवत्रा म पणा ऋ कैवेत्स पाप श्रोत नार्थः एवं सामं सति देवत्रा दे
वैषु युक्तानि नोम वनि सर्वः तथा हा गत्ते मिम वतीत पात था ह तथा सत्तिम्र धि सोम   एष
सत्ति अगत्ते मिता मवत्ति मिनोतेः कर्मणि प्रा द्रु पस आयाय इति उपनि नय ति महतः मा   ९१

91

लनां संसेवाय अस्यैवनतः अस्मात्पमाभागो विहारंयंनः नामेयम मिस्मकृतं कृतीकुर्वं
नित्मा पशुना मनहे तुल्वा छंदोभिः अननस्तेन माभिः पं सायं नैरकालादेववयं न कौर्येश
मन महत्व प्रयोजनं मभिः संधानं तु संहनि हेतुर्देव प्रयोजनं अथैव मभिपयघवान्वयाति प्र
वासीति अभिप घरता रवोमा संम्य एवं चायति एवं प्रवासी सैवं प्रकारेण हेशारवेत्वमि
घनीकृत प्रकारेण प्रवास्यविवसिता सिमतो यजमानो प्यस्मिन्नस्वकीय एषग हेप्रजं
पापशुभिः सह विहितः सन प्रवेशमवतुं केवलं प्रजेयाप शुभिरित्येवमभिधाय नन्तरं वंश
ममहते किं न हि प्रजेयापशु भवति सिंकं अन्वबुध नादिकं पर्यंका प्रकारा येमस सर्वौ घुमप
कामनये वस मध्यते अत्र पशुभिरिति वेति वा शाके न प्रजेपस्य नेनं मत्रेव पदेन पशुभिरित्यस्य
विवक्ष्यः ओइं चरीश्वारवाग्येहोमं विधत्ते अथेति त्रिपृष्ठं विशारवमभि विद्यस्या ग्रभा
म नस्याभिर्निर्मितः यथा शारवा या अग्नम स्यभागो मध्यरेण श्वीत्नाय वंति एवमात्संजुहोति
तन्मन्त्रस्यायमर्थः हे धावापृथिवी धावापृथिव्यौ शारवायमस्यभागवति न्योपुवाघते
महूयमानेन स्रवैर्यदरतीमवतं अत्रचसत्वं स्तवेत्यादि विशारवेजुहोति एतेन धावापृथिवीरते
मभिमाप्तः स्वाहाकरोतीति धावापृथिवीमस्याभिधानस्य प्रयोजनमाह तदिमे धावापृ
थिवीप वैन्येसेन व धावापृथिवी प्रापयंतां कृतेमवतितेनतयोः किं कृतेमवति अनयो
स्तेरसंदधानिस्यप्रमग्नतम मयमछोरभिधानं विधत्ते अथ छ दिरधिनिदधातीदस्य

वे. छदिरसीतिं दर्देवत्सत्वान सर्वेषैः तस्माच्छादयन्ति सनया विष्णुत्तनस्य छायामिविन्वे थांस
८२ र्त्सिष्विताना त्मानां छायाकार्यं सिस्त्तेयो मे चभागयो त्रा सेतो स्याद्वरभयन्तः छदिर्वीर
परधाती निमध्यमस्य छदिरवरभयतो दक्षिणो त्तरयो मध्यमं छदींषि त्रीणि विमान
यत्र निते था पुनर्न नह्येति छदींषि उपरध्यात् अथ परस्तादधिदक्षिणोत्तो त्रीणि प
रधानि छदींषा नत्वं प्रकर्णासति न त्रिनवप्रमर्क्त्यादिचिवृत स्तोमसाध्यत्वात्परस्य
92 त्रिवृत्त्वेमवत्रिवृत स्तोमो नववै नववै नव स्कोत्रियात्मकः खलु निरु म्हो हि करोतिसर
कयस्मादिहमत्र्यान्तको कारेणात्रिवृतस्तोमो तिरराणां त्रिवान्ति शायत्वा नाम चांत
रंवसपार्श्वनात् छदिर्धान वर्कयुक्त संदसद्वंगायतस्ये विधत्ते उदीचीनवंशं हेम
वतीति सरसदेशीची नवंशं त्वे प्रशंसितु हविर्धानसम्य हैवैतत्स्वरायरेश्वयति मा
चीनवंशं हविर्धानमित्याहि नामक्षेमे धानेश्वानं निदधेवसंमत ध्यस्य सस्वर्गा
भावेन निः श्रेयसोत्वदेवानां केवसंयवंमध्य छदिरसीतियत्रे तस्मान्नये नाभ्यंत्ति नम
त्सयत्ती त्रिनाभ्यन्तिपुरोडाशादिकं नमस्यंयतिसोमं प्रमादाय स रो हो बनाह म
योहास्य क्रियततेदिति उक्तं वै परीसत्त्वाग्नीध्रसदसो दर्शयति अथैतेमिश्रोर्ति
शतमिश्रो स्तावन्ति स्त्यादिकातव्यरत्वा हैवं भवेत्सरा संभवान्मा नुबंधे ति मि रामः
श्रे भवतः उदीचीवेमत्तु प्यातं दिशितिप्राय रोहोंवा दिशिमनु व्यवहरदिति ८२

नान्यन्तुष्कसंबंधस्य पदेशः सहेत्यत्र मोराणप्रकारेणसूत्रकार आह नाभिदघ्नेप
हेमस्तावो हम्थस्मष्ठारत्यैक विंशतिम्हतु विपातिर्दानदत्तिर्यगर्धयामौ वैडुंबरी
मध्येवष्ठामेकेडिस्वच्छ दिरितिमध्यमं छदिरातेष्यावरवृद्धैच त्रिवर्गीरोजतारादिति
अष्टारत्स्यारत्वत्नुपःपसादरनायामविधिबवेविकल्पिताः तिर्यक्प्रमाणविधिबवेनवा
रत्नित्वमायामार्धप्रमाणत्वंबविकल्पितं उक्तपरिमाणेसदस्ययथावष्ठारत्नो
द्दोहिराणतस्थिता अेडंबरी मध्यापवतियथावावष्ठारत्नुर्मध्यामयेतितयान्यत
रपक्षकुर्यात्सर्वेः सदसः परिश्रयणं मध्येक विधत्ते नसदरिश्रयंति परिस्त्राणवि
णाइतिमंत्रेस्यायमर्थः हेगिर्वणोगीर्भिर्वेवनीयेंडस्वात्वांडमाअस्मामिः प्रयुञ्ज
मानागिरस्तुतिरूपावाचो विश्वतः सर्वतः परिभवंतु किंवत्वदायुं कन्वासायवोमत
ष्याः त्विग्वत्वमानं त्वष्टारणायत्वसंतयोनेतः नाहशामनुवद्धा सन्नतिमस्याभवेत्
तथानुवद्धः श्रीराणवैतो वावेमन्नुवाः प्रीताप्रवंतुतवगिरोवत्रिंब्दुता दावरपद्युपरि
वर्द्धतामित्यर्थः प्रथमप्रायस्मावपदे इंद्रोविगीर्वाद्विशोमिनरस्यारिनाइंद्रस्प्रदेवेछम
धेस्थविपजाति नाणिरांवसुतौ वाहदंरुत्वाबु विशांस्पवत्वं भेनागीर्भिरिंद्रस्वपरिग्र
हाभिधानात्सविपसोभवनस्ततसमाप्येप्रतः कश्चिनवानप्यवंतिसदसोद
रशाखाप्रमतीनाहविर्धानवदप्यैराच्छादयसीवनादिकंविधत्ते अथनम्रजेन्मसे

वे॰ यमादित्यासीद्वनस्पतिष्कृपाणाभिमर्शनवाक्यानि विधानवक्ष्यमाणानिमंत्रैश्छिंद्यत्वेविशे
८९२ षः अग्नीध्रस्य स्थानमाह अथह विधानयोरित्यादिना ॥ विधानशाकट्ययोः पश्चात्
गस्य सामीप्येन अनेरोदेशः तत्राग्नीध्रीयं ध्रुवेदेवमसीति मंत्रेणाभिमृशेत् मंडपं कुर्यान्त
त्रादित्रयः पदार्थाः तत्रासीध्रायस्य पावसदिमार्गान्तस्याध सौमिकवेद्या उत्तरभागेधी
कुर्यादित्येकः पदार्थः अर्धादधिकमर्शवेद्यास्तीकुर्यादिति द्वितीयः सर्वमपि सौमिकवे
द्यामेवेति तृतीयः तदेतत्सर्वं तस्याग्नीध्रं तत्रैवेत्यादिनोक्तं सिद्धिं तन्नि ष्यन्नमाग्नी
ध्रीयं वैश्वदेवमसीति मंत्रेणाभिमृशेत् अस्य वैश्वदेवत्वकारणद्वयेन तत्र प्रथमप्र
कारमाह यदस्मिन्नवेद्गुरितिवसतो वर्षः सौमपि ववार्धो आपः नामृ विश्वेदेवाः
मुत्यादिनाएवं पुराधिवसंति अतो वैश्वदेवत्वं तथा रेवगिदातस्मात्सवेता अग्नीधे
साह यत्तिविशेषोदेवानोमागावयीष्यतितत्राणु विश्वान्देवानसंवेशयतीतिअ
तो विश्वदेवानामाश्रयभूतानामयामाधारमतत्वाद्वैश्वदेवत्वं द्वितीयं प्रकारमाह ।
देवाह वाइत्यादिनातानसरणोऽग्निपरितितानसहोमिविश्वान्देवानसहस्रः सर्वकाशा
न्नितवंतः ततो निष्कासितवन्तः इत्यर्थः नकेवलंतेनावाह्वअपितु अंतः सरस्रसले
मध्येवक्षितानाराधिष्ण्या नग्नीन्नाशयेत् तेषामग्नीनांतत्प्रदावएवनास्तिसंस्तिये राम
तर्पयन्नेतेनीत्यांशकमाह सर्वेहस्मवाएतइतितानाग्नीध्रमभिसंस्रृत्य इति सद ८९३

सोऽपि स्कावित्ता आग्नीध्रं प्रविश्यातः तत्राप्यसुरैः संरुद्धास्ते देवा आग्नीध्रीयाग्नतस्मा
न्नरधेसमी वेपाच्च नानद्रुतान् जिग्युः अतएवाग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्यात् हि सर्वे देवा अमृतत्वमगु
रतः हि सात हि तत्रैव प्रापुः स्वर्गं तस्माद्धि सर्वे यद्देवानामाग्नेयत्वाद्धि सर्वे देवास्तेनाग्नेर्वा
हितानधिष्ण्यान् देवाः प्रतिसामेधं चतुर्भिर्द्वीपवन्ने व पापे न प्रकारेणासत्यवसेद् स प्र
तितिष्ठेत् स वदापस्ववसाननेभोजनेन यथा आहुत्या धारेण ते तथा सामेधतेन तस्माद्देवा निति
ष्ठं तस्माद् आग्नीध्रस्य विशेषं देवानां जयहेतुत्वात् स महः स आग्नीध्रस्य कर्माग्नीध्रं
तत्स्वर्गीयं यो वै तातः अथैवं सदा शरीरीति विदितं अत एतस्मात् स्वर्गप्रवचना ध्यायी सस
महः आग्नीध्रस्यैवैषः शिरापाय स्यात् तत्समर्थं यतेत तस्माद् आग्नीध्रमय माये ति
प्रसंगाव जमाना यांकश्चित् सर्वं यम माह तस्माद्धरी हि तानाम वस्थ विदहितिदीप्र
तानामच्छेयदीप्तिं तयदां तेषां संबंधितेयं कश्चित् चिते अवे स्पृहार्थं संचितेस्त्वभेत
तमाग्नीध्रं हेवेऽस्य परिहाराय तत्पतेनिवृत्यात् एवं वक्तुमभिप्रायमाह यदहतानां
तेनारिष्यतीलोके यम्भका स्वर्ग हितं तस्मात् नारिष्यति आनिवेतसभेत अतएतस्याग्नी
ध्रस्य देवानामाग्निपरिहारस्याथ तत्वाद्दसावपनाशीमवेद्दिस्यथिमापेरागनवत्प्रेति
वृयाद्दित्यर्थः तयहत्वदस्याथ तत्राय संहारः चंच मंथाल रतां इतिसायत्रा तार्थे विरभि
तमाधवी यवेहार्थमप्रकाशोमाध्यं दिनयात पथश्रात्र रोभाच्चतत्त्वी यकांडे चतुर्थः प्रपा

वै॰ रुकः समाप्तः पंचमोध्यायः ॥ चित्तोपशान्तावविद्यानाशं मात्काविकमाह चित्रो
९५ मानोहं वास्वरिस्वा दिना यथि क्षान्तेऽस्य पदे स्वविज्ञा मानः व्यानेरोवं पदः कुत
इत्यत आह इमेसमं कामसमानचित्रा पत एव मनो विज्ञामानः स्वर्णः समानचित्ता
नाख्यानतेव्याहिंदर्शयति येवे समं कालेन विज्ञामान इति एतदुक्तं वल्लयपत्
स्यात्मनः अनेविज्ञामानः सेनइवपञ्चं तस्मात्सो मपागेधिम्याः कर्ते ख्याः स्वर्णः
सुख्यसते नोक्तं चित्र इत्यनुमाह हिविद्वेवसोमआसीदथेहदेवा इसादिना इहमत्तो
केनेत्येते मायेव वसुतोभन्तपामतेसुपर्णी कद्रूधेनयोः किंनामस्वरूपमितितद्
यति काने वसुपर्णी इत्येकदुरितिसमदंवकं तयोः परस्परं कलहमुपपादयन्न कलौ
यमानेपि च कतिः सौनोयातः कुवतुः कथनो आवायोर्मध्ये य नरादवीयोसंतेहरपत
पश्यानपश्येत सा हइदर्शिनी अवयोर्मध्ये आत्मानं हर दर्शनरहितावा शरीरं जय
तजयोरिति तयेसगोकृस्य कद्रूः सुपर्णी हरसमीप्से स्ववाचसा हरं पश्यन्ती सपर्णी
वाचकिमितिरअने भस्यस्तित्वस्य पारेमध्ये नस्वातीसपने तमहं पश्यामीति अस्या
वंशुतिरेवाविष्करिष्यतीति मेवमयाहं मेनाश्वमेवाह कद्रूः तमपि पश्यसि न तन्नतो
निरिक्तं साकद्रूरहं विलोकानहीस्कवावश्यतुत्वं यथपसीत्यर्थः ततोधिकमविदृष्ट्वा राम॰
कद्रूः पुनब्रूते किमितिरअनेनस्पवातोन्यं स्वजितमसंवातोः पुनोनितनमहं पश्यामी ९५

त्विवासः पुंडं यषं जिस्थानौ निषिध्यमभन तं वा यं वानो वायुर्धनोति कं पचति सुपर्णो
भिहितस्यास्य सलिलस्यास्यादेस्ता सर्पं श्रुतिरेवाह सा पतस्य पक्षं वा चस्य सलिलस्य
सागरसलिलस्य सागरादिं सवं यथा भनति सलं भवति एवं वेरिरपीति सलिलस्य नोनि कृष्ण
ते अग्नेः पुत्रः श्वेताश्वात्तात सर्वोशान तावश्वेनाह यत्वं पश्यस्यश्वारत्नं तु सा श्यादेव कद्रू
पद्नेनस्य वासरसादि कें नरमि प्रायं दर्शयति अथ पत्न कद्रू रित्यादिना शतानाहैवस्ते
स्विवासवदति देव्या कृष्णवे विनाशः श्या वालं दृस कव्यते सा कद्रू रित्यादि सुपर्णां श्वना
रश्मो देर्दर्शनार्थं माहूयाकद्रूः सुपर्णांस्यद पस्यावालस्य सुसिद्धस्याश्वमेव गछाव
यो कस्याजयपदिनिबुद्धी सर्पं एव मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रू कं वालत्व मवगरध पुनरा
गतं तो सुपर्णी कद्रू त्वयाद्व माजेषीरहामि तिपक्षे सुत्त ‥ न वा पवमान सुपर्णोत्व मजै
षी रित्य कवाच विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाद्वि क्रयणमकरोति एतद्याख्यानमि
तिएतदि विवेसोमआसी दित्याधि नेदंतमि सर्पः परात्वित यासुपर्णो गायत्र्या दि
छं दसि सिद्धा गायत्र्यादि विहिनं सोममाहृत्यदेवेभ्यः सकाशात्यनिष्क्रयणा कृत
मित्यर्थः सा ह कद्रू त्वाचा त्वं नैवेत्याजेषमित्यादिनोक्तः सा गायत्र्यादिवः सोममाहृ
तिरित्यर्थः संयहरणाकृतं नछि सप्त पतिहिरण्ययो र्हैत्कु शयोरित्या दिनाहि शण्ययोः कुशा
वाधवा तंत्तरएव हिरंनआछन्नासोमोभत भावपरेत्यादिनायो विकारयोः कुशाक्राते

वेद॰ श्रीषते कुत्सो लुशश्चवी लुशधारे चती ह्यागत्र्य निमेवनि मेवं सर्वे देवर्षयः अभिसंधनयाः
९१ यान्यो नोपहारे देवाः स्तनर सर्वः कुत्सेनावीत्तत्वं श्वयमाह दीक्षेत्तिनमेते गंधर्वी इति
सोमः भ्राल्लोमर क्षेत्रका एतेनेगंधर्वी संलसोमंत्रं गुपुः ते केये इमेसर सिवर्जेन्मा नाधिलव्याः
इमे हे त्राका हो तमै चाव सराएयः तयो रन्यतरां कुशीपा विच्छेदगायत्री छिलावदे
वेभ्यः माहरन् तया देवा अदीक्षन्तगायत्र्या छिन्नाछिन्नी र्वा कुशी देवेभ्याः इत्तासानयो
95 नामोपसदस्याः तयोस्वपसद इति सा सोमा हरणास मंपरछदिरस्याति सारत्वाते
साधने कृत्वा सोमं मथ्नितवती अतः ग्वाद नमारने त्यान छदिर इति नामसंपन्ने अ
न्तः छदिरस्य सा माहरणाय यो मा सोमयागेषु वसद्म्ब्वरादिरोकनेवो अच्छावा
कस्यगोपनायां होत्रेका त्वामेव सोमरजेकं गंधर्वेह पत्नाः छावाका त्वाहोत्व को
यत्सोमरत्सके शुम क्षेर क्षितवान्त हायत्रीजहार अतो छावाको हीयत ही
नाग्निकत्सोमरन् अत एवेन रह्नोवक वस्य यमत एव सद्म वेशमविसमा लम्मतं ही
ममछावाके इन्द्राग्नी हेतयस्तु पाठेन सं नुष्वो अतस्म तनुतं सेनानं अनु मवेशमकु
ह्तो अतो छावाकं इन्द्र इन्द्राग्नि देव ताकं कथा वेनरत्या छावाक चमसहोमकाले एम॰
आम्नास्यते अहीयतवाज छावाक त मिं इन्द्रानी इंद्राग्नी साद्दिना तस्मा दीक्षितराज्ञा ९५
नमिसाधो यो होतिकवाकं स्यंचं अयहरानवह रेवः सोमाहरणस संगा तुपरीहृद्वा

नमुखेन मखस्य भयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्तव्यतामाह ऋतं ह वै एष घोतावमा
नएव मखे सोऽग्निना जायते रक्षांसि नाजायमाना एव मखो ऽग्निनाभावे जनेन मावा याधि रिसर्वे:
१६ मखं प्राणि भावयवरमते आयाते नभवति किं तु खण्डवायान प्रिस्ववेमर्थमाह आत्मनेति
तेनदेवा अयजंतेत्यादि तेनगायत्र्याह तेन अनुमोयन्तभागमजनेतिनो स्यान्नवक्षिप्रनय
नेअन्याभजनेअन्याभाजयन्तद् विर्भागधुक्तान्स्युक्ष्मान्नल्वस्मान्नेपिभागिनः कुत्रतस्क
वै परीक्ष्यप्रतिषेधामनो यत्राहिति अंतर्मेत अंतरिनान्माकर्थं रक्षोगास्तुत्रुतिमाहेति
गानिस्येति सिवोलुकसोमक्रयणाय इतीतिसोमः क्रीयते येर्गवादिभि तेसोमक्रयणा·
तेवोयुष्माकं भागस्तानेत क्रिमे सोमक्रयकालेए भ्यागंधर्वेभ्यो धिस्मा ह वैरतावक्षि
नेष्वअसुरिषेन एतेषु प्रप्यति क्रयानर्ष तेष्ववाव स्वाघ नसाधा सानतोयस्य एवतेयुष्मा
नयाप्यनित्या सोम्या अपहतोहि सो मयीपरिलिगानक्षः सोमः सोमपीकः सोमस्यास्य
रथीमेवापहतेवा रिसर्वे: यज्ञालोके धिष्ण्यान्नमाधारयतीतिपद्याह सोपरलोके तत्
ग्रासयमेहि विहताना धिष्ण्यानष्ठतेन माधारयन्तिसेवाहतेति अमुष्मीयनानंतरं अग्नेप्रदी
क्षेपमिषिविसर्वे होष्यतितनरासंवोयुष्माकं भविष्यतीतिदेवताकं तनास्यर्थं सूत्रितिस्वपमेव
रक्षोयतिसय्यन्नोरुप्रतीतिनहि सोमाहुतिः कथं सम्पन्नरतिनवाह अपपदसोमविप्र
ननउपर्युपरि धारियंतितदोविष्णीति स्वरुमन्यत सोमधारकस्याध्वर्योरित्तिकमेव स

वे· त्येनि वे धनिनस्माद् ध्वर्युः समया धिष्ण्यान्या नीयादिति तस्मेनेयाधेन मस्यसानन मध्वर्युरे
९६ नैसोमरसस्यकाधिष्ण्यासयः माधवेन निवृत्तेना स्येऽपलक्षिता संतः प्रतीक्ष्यनिवसंतिसो
विधिष्ण्यानतिक्रामन्नेतेषां स्यान्नेमुखप्रविशेत सर्वेशेकहेतिरिस्यतेआह नमस्थितोविरहे
धावायंदेवः यस्तामिति सर्वाहे नमभिमान्यते तिअभिमानो हिं सेघ्ना तर्हिं संचारेरोक्षिते
कउ पावर तित स्मा घध्वर्योः शालायामिति पघर्थे स्यात शालायां प्रागंवशे प्रयोजनं भवे

96

त्धिष्ण्यानां सोमरसस्यकत्वमभिधातुं सर्वेषां नद्रष्टकत्वमाह तेवा एते सोमस्यैवेति सर्वे
षां सोमरसस्यकत्वेसत्यानेसरोगतानां धिष्ण्यानामिचरकथमितरेषांमुपचयवनं नास्तीत्या
ह तेषांवा अर्थोनुपविरस्यधोत्मनुरिसोती स्यास्मिातु स्वत्तु दृष्ट्वोनाम विद्यमानं पदार्थमेव
पदार्थमनुचमेवं भवन्तीति भवतीति निर्दिशः अतएव आहवनीयादेतत्वं द्धर्व
त्मनां संस्थाद सिर्वत्थानुरिता घत्तुरेशः क्रियतेअर्थाधिष्ण्याः कर्तीमाः केचन निर्दिशा
इति विधिरुन्नीयते देशकारणमाह तथा यस्मादिति तथा सति धिष्ण्यानि वायाम्या
वेसतिलोके सर्वमेव क्षियंत्वयःसोवे प्रतिप्रना स्यामजानीमहति तथाने त्रिसमाए एषामरति
घ्नलोके सर्वेषां पारिस्थमेमे हृतनिवासानां स्वनघ्नगमनेसतिजिस्तना स्यात् सर्वेषां र
केवलमनुदेशने मल्लोकेमस्यस्तानस्यानअतउभयार्थमुभय पाकरणांपत्याख्यान एम·
देशिधिं एवं नामदेविधमपित्संवे न सर्वेक मिसाह तेवेद्विनामानो भवासेत्तउपवेत ९६

द्विधेत्यामांसरधारणाविषयेमति चक्रुरित्यर्थः । एवैषांनाम्ना परित्तोषेकारणमाह नवाप
भिर्नोमभिरयाह्नेति अरण्यस्सनमहनभवेमयेषामिसाहित्यदं विमुरक्षिग्रगाहरणरसा
घस्य पश्वानमंत्रेषु एतिपाद्दितिनिर्दिष्टामानिद्वितीयनाम्नाप्रांसांसमहुं दर्शयति या
नयहत्तसोमघीध्यानसनोचयत्तआभृप्रित्तियत्तभ्यामन्नुतीयसवनोवाद्दस्याह तिग्मासे
नीस्कन्दस्यर्थः अथप्रसंगात्सोमयागमध्यागेदेवमनुष्यपितृहरेणांसर्वजत्तरक्षितिहेत
रिनिपथंशसति एषवद्गौतुहोसितस्माद्देवाः सन्तीत्यादिना अग्नौनत्तद्देवोद्देशेनमाद्गौ
होमएवसर्वदेवेषुहोमोभवतितस्मात्तस्सभागत्वात्मात देवाः सन्तिआत्मानंतस्मैतेह्त
नीमध्यपराभृताअवभिनय्यावर्तन्तइत्यर्थः एवमनुष्यपितृवाक्येअपियोज्यम् अथयच
विर्धीनयोर्न्याराशंसाः सीदन्तीतिपितृषुनुहोतीत्याद्ये विधीनशकटस्य दक्षिणाभागेच
मसेषुयोसोमाहत्तावशिष्टमपितातुनराशांसितोपुवर्णेतेनेनाराशंसाः तेनपितरे
वसाः तत्रस्थापनेषुपितृवृहोतीति यद्वेमजादेवमनुष्यापितृस्यानितिरिक्तमुरसः प्रम्टतिका
स्ताः पराभृताविनष्टा अभवन्यथैवं प्रमासीत्परामवैतरिदानीमपिपजमानोपरार
भृताः सन्ति देवादयस्तायत्तेभाजेयन्तिअस्य तेषांयत्तभागः नदित्तरेषांपशुपरि
प्रम्टतीनां कथंयत्तेप्रवेशइतितत्स्कारमाह मनुष्यानन्तपशवइत्यादिनावसामंत
रिक्षसंचारसामेन्तेवानुप्रवेशाभिधानेदेवध्यादीनांरस्यकाभावेनदेवाधीनत्रि

वे निवर्त्तेउभये देवमनुष्याः पितरः इति देव मनुष्य लक्षणाः शिः पितरः स्वे वः देश एषमा पन्नाउ
८७ भयेषि संपिवते सुमि स्कंधिंभावेसहपानं कुर्वीतिमे बासंपा सहपीतिः आतस्थ्रोप सर्वइति
भावेभरः प्रथमं देवैः स्त्रिमुखेनपाने पश्चान्मनुष्यैः सहपिशेषपानं पश्चान्नराणे से नपिन
रात्रिखितेवंहपानुसंधेयमर्थः ते खामा नमनमेव हश्यणेनेकुः सहपान मिति तत्राह एम
दृश्यमानएवेति ॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशत
पथब्राह्मणेरोतती यकांडे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥ वैसर्जनीयानि विधातुमाह ।
सर्ववाएषो भि दीक्षीनः इतियो दीक्षते सएषः इति सर्वेषः कथं सर्वमभिमिति तत्राह यद्दे हमि
दीक्षितः इतिपदस्य कथं सर्वत्वमिति तत्राह यत्तस्येवं सर्वेमन्निति इदं सर्वं यतमनु
सत्कोपन्नकर्मफलत्वात् सर्वेषामगतः यमिमं सर्वं भूतेयत्त मपि तस्य दीक्षितेनतंय
ज्ञं संभृत्य वैसर्जनहोमांते प्राचीनवंशगता नेकाः तेषां सर्वेः कृत्स्ना जितमेवसा दीनात
हिंर् सर्वेस जनते भूतमिसर्वैः वैसर्जनानि जुहोतीति यत्तदेवसर्वेस्य परित्यागः वैसर्जन
होमानंतरं वतलविस्पाणं संभवान सर्जनसाधनत्वाद्वैसर्जनानीति यं नाम संपन्नात स्मा
द्विसर्जनसंबंधितत्वा योपिब्रत स्यानंतरं भोजनं यजमानेन सहपाण भोजनं स्वाहंधुवर्ये
स्वाहिसर्वं समपि वमानं हृदयस्थमिति संपेपनी मायसं वैनीत्वात सयजमानम एम
त्वारभते यघविलविहारस्य देशं नरेषु जनेन नाहि यत्तसर्वेषां दानकारस्थितेष्वहिंनकु ८७

यो न नयान्वकास्यापन अपिक्षमा श्चान्नारभंते यजमानं वा समाश्छादयसे नांश्च रस्तु ना
दुधेनेति तद्वै यदेवञ्च होति वैसर्वे नाति तन्नदेवे दं सर्वं ध्रुवं विसृजेयेत वैसर्जेन हो यथ॰
कालं तेरगा प्रशंसन्ति यद्वै यवैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरेसा हिना विक्रांतिं विधि
नष्टि रघामि यं विक्रांतिरित्ति वैय मितानीपरि दृश्यमानप्रकाशसाधिनसो कथं यद्रूपा
विक्रांतिरिदमलय यजमानाव्यो विष्णुरेतस्मै यजमानाय विक्रमते वि क्रमाविक्रमणं ध्रुतोस्य
तरिति तद्दर्शयति तस्माज्जुहोतीति आहवनीयाग्नीध्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषुस्थानेषु होमाए
वाच यस्त्वेषु विक्रमो यजमानार्थे भवति तिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः तस्माद्वसतेन हो
मा॰ करोत्यास्मर्थः इत्थं वै सर्जनानि विधाय तद्देषकालं मंत्रं च विधापनर्जं तरास
वतीत्तमस्नीधामीय प्रयोगमाह सो यराहृ वे दिक्षितो लैसाहिना अपराह्णे नतीयोपस
दिनस्यापराह्णकाले सौमिके वै दिक्षितो ऽर्धव्रतं प्रदायेति तस्मिन् दिने एककस्तनव्रता
र्धस्य प्रातव्रतार्थे सुपगुनत्वार्धव्रतप्रदायेस कर्मस्य च मन्यते अथ यसोमक्रयणीय
दिनं यथेन गार्हपत्यं परिकिरतीति सोमक्रयकालेयः एकहायना सन्तमवदपाम श्चे
तस्तं प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः यत्सेषं प्रशंसन्ति य
द्वैप्रतीति घृतिप्रतिपि साएवेति पदं संवधायांसो यतिच्चारूपामाहवनीयजघनार्थे
प्रदेशात सरगावच्चिध्यांस्थापनेयजमानस्ययत्र मति षिद्धिर्भवति अतः स सेयम

२५

पे. त्रिष्टुभेसे पवने परयो शो म्रूलधीषिपञ्चविनियोगः केशांवित्स ह्लमुराहस्वनिशबेष्टने
१९८ है केचतुर्धाकुर्वेतिपचा हवनीयमुहूर्तं जितासप्रपमनी भुवनत्र्यंगष्फिस्वाहिनाएतासप्तप
मनीषिविनिमन्त्री घोमप्रगा यनवसानांकुम्रस्मियर्थे अनेनैवाभिमायेत्राग्नं जघनसमये
पिपासो विनियोगेगानोक्तम् अग्नीषोमीयवेदेस्तरणाम गृहलेप्रस्तरस्यापरातू र्धवृतेग्न
तस्त्वादि पात्राधो यमपरे राक्षोमयपत्नीयपटं प्राकिरन्तिचतुर्थैक इत्येतेन्द्व हृ
चै अग्नीषोमीयार्थं माज्य प्रक्षाज्यपोर्ग्यहणांविधत्ते अथोस्रवाघं चतुर्थ्येत्येतीसम
98 ति पचताज्य गृहीतोमंत्रमाह ज्योतिरसीति हे प्रवताज्य त्वं घोतिष्ठोस्मिमानो घातको
वामवसिज्योतिविशेष्वते विश्वरूपमिति वै विश्वाहिन्रूपत्वेआज्यस्यसाधारणत्व
नेतरत्कत्व व न्निनियमाभावात्सर्वत्र ज्यपधिविमेषांदेवानां सर्पिरित्यत्रनेम
नेकद्व्यान्नकतावावैष्णवदेवत्वंदरानीं समंत्रकमाह वनीयेवैसतज्जेनहोमं विधत्ते अ
यज्जुहोतित्वंसोमतनूकृद्भ्यः तनुशरीरंविधुंहतीतितनुकृतिरक्षांसिहि वनीते हवा
सिअन्येरस्म द्विते धिषिरः शिवरक्षिः कृताविप्रेरिताचितादशोभ्यो नियंतासि यथा
नारहशामिभ स्मानवाधं नेतथाय त्वयसिनस्मात्त्वमेवास्माकमुरुष्यमन्तं चतुर्थ्यंतव
त्वमं सितस्यो नुमप्प मिदंकृतमसस्तेदेनेनैवेतिवैसर्जनानंतोकत्र यजयहप्रत्वास्मा एम
त्कृत्वातरगार्हपत्यहोमः पश्चिमांपत्निष्वार्हपः अस्मावाकस्यजयेसमेसेयप्रतिष्ठापय १९८

घृतः इति तदर्थमाह एतेनेमं सोमं कलशे गृह्णन्ति आह ततं तं समं च कं विधत्ते अपा
वेहितीयमाह इति क्षितिभ्यः सप्तस्य सोमस्य आज्यस्य गुह्यातः प्रीयमाणाः वरुर्धं
यत्नाजस्य एतत्तमथु मेचनात्वर्थमाह एष वा इति एव मंत्रे एवैतत् समारभ्य वाचे
सतच्छन्दार्थमाह रक्षोभिर्नायथाभोतत्तिग्म कालेमध्ये मार्गेशाला
मुखायह विर्धानयोरन्तरालस्यार्थः कनीयांसमेवबधीकल्पेतिरसः कृतेद्धः
कनीयांसं कृत्वा कनीयः शब्दार्थमाह सोमभेवे इति लोको ह्यपरिस्तादिमं अं उप
छतीस मुपयमन्वीति तिरश्चा धानोपयमन्नुपकल्पनेउक्तं तं प्रदीक्षयागतः म
मिमं पृष्ठं सर्वे धारये तत्र धारत्वे नोपयमनाः सिकताः अपि नुपयच्छतिधारय
तिम यो यो मप्रणाय न प्रेष विषयेवि केल्प संनिरात्रु सामयेप्रक्रियमाणः
येतिय सर्मिन्नयति अथाहव पदरसादिना आदद्धते ग्रावाभिः सोमाभिषवार्थीन
द्रोणकलशः सोमाधारः प्रभतः पात्रविशेषः धायकाणिग्रहाः मदे वृसान्येव चपात्राणि
स्तनाः रस्ताद्विरक्ते पात्राणां वायव्यानं ग्रहका र्थं पविधायायम पर्याः तेदक्षिणस्य
द्धं भवतीति आनि व्याया मास्तीर्णमिदमर्थः यतानि व्याहि इत्युपसंतन्त्राणीबाम्
ति अतेः चबाधप्रराणासाधनेका स्मर्थेशाखेरणेरुपक्षपर्वे देअरत्नीद्धअधिमंथ
नका कल्पजनारास्थाप्यार धस्थानस्थाप्य वृषरोऽव बराणाम्नीयेदर्भो इता सोमापीन

२१

वे. मीषो मीयपषम्ब र्णोम्वस मा ता यबोंच आ वं त्रिगछे पुरुष्टयं पुप्रपुस्वैये तोगानां प्राहयमत्राध
८८ त्रहवोर्दृगतोभव तित ते बुसर्वै बु भावछस अयेमये तिवाचय सष्टयुः तस्मायमर्थः हेभ
मेहेवनयपायया स्मात रायेधना यें सुयथा शो भने नमार्गे तात्व चविष्मा निवपु नानिया
गोन घि ज्ञानं जानन किं तु हृतणं क्षो दिला त्माचरतृणन पायं कुरिरं चेसभ यंवास्र दस्मा
सो पुषो धियष्य व कुरु तेनुभ्यं भविष्यं अतिप्रभक्तां नमनुजिवि धेमकरवाम अयिमे
99 वैतद्दिस्वाहिस्वधं नभा पं नीतेप्रो वोगन्ता आयं तिगछे युक्कुच गछेयु अस्मीधुमाग
धं निसो मिकु वेदे स्तेरे गामा यें तान मायीधु निरधानी तितयगातमग्निं सं निहितेन
होतीतिसा ध्वर्युर्हि हिते मो ष्याविते ने चाहमभंत्रोयं अयनो अग्निरिति अयमग्निरा
ध्रीयो नोस्माकं चरिबोधनक्रगो तुतथा यमेवम व घः संयामात य प्रमि र नज्ञ यन स्पुरग
तद्भन पातुभ यमेव वाजे अज्ञानिज्ञ यतवाज सातो भेन्त्वेस भज्ञ नेमेयने निभिन्न भ
नेम यमेव चेशक्नेयज र्हपा गाहवस्तुवाहव्य नतु ष्यनस्वाहुतमस्तिर माज्यंत दैते नेस्वा
दिगनार्धे या ला मान्नी ध्रीयो नाये दनां क्रमे राभस्मा दिलोक त्रेयात्म कत्वा दस्मा तरि
सत्वस्य गुत्लेवलयति देव सि र धानी तिस्मा यये गुवा दिकं इज्ञ रधाव हि रा दिकमी षो
मी यार्यं भजरे गाा हवनी ययुपसा द यंती तिरज्ञ रवे रिस्य स्येवा हवनी यला तद्धरद् एम.
सर्पः प्रोक्ष णीरा दायाध्वर्यु रिध्ममेव पूर्वं प्रोक्षेत्प्रोक्षणी र ध्वर्युरादत्ते सर्द्ध्ममेवर ८८

वैष्णवीत्यादिनाप्याकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते तत्र तत्र विशेषविधानार्थं प्रसङ्गं च यथाग्र
हीत्वा बर्हिःकाण्डस्यैव समूलं तीर्थान्स्वरेतनरुद्रएकदण्डं तपस्तारोपयञ्चाद्धोमस्वेदरतिहिस
त्रेभ्यश्चाघारसमिद्व्याख्यातं यथं तेषु पञ्चर्च्यमग्न्याजातं कृत्वा पश्चाद्धेयजनीयं होमं तुरीयं जुहो
ति उरुविष्णुर्विक्रमस्वेत्याहेति विष्णोः यज्ञात्मकत्वं रक्षसां च पञ्चसोकपर्यन्तं विक्रमस्व विक्रमं गे
कुरु विक्रमणमप्ययाज्ञेनमा ... जपाय भस्माकं निवासाय उरुस्थितीः लोकं धि कुरुते घृतयो
नेभग्नेघृतं हुतं पिबयत्तप्रतिं यजमानं प्रति तावधे यच्चश्वेत्थ्रिरत्निं वेधीनेवर्तते साहहुतमर
हुतं रेहेनेनेत्यादिप्रवैवतन्मंत्रस्य पदं स्मवल्लेप्राकृपति पादितात्यत्वपरिहारेत्यास्यामावि
कल्पपश्चाक्षिरुपत्वेन प्रपंचसत्तिपदं वैवैस्त्ववैस्मत्यर्घाजुहोतीत्यादिनातमेतद्भयं प्राप
यत्येवं नेकुरोतीतिसंतरेनेनवैस्मवत्वकारोगानश्चमपं नाशकारि रक्षोमयरहितं जुहुत्वा
एवसोमं पूर्वेयत्त्वयाहृगणरूपत्तं नाहुमस्पंकरोतीति विस्मत्वं प्रापरोगनकपचव्याभाविकरू
पश्चाक्षिरिति नेत्याह यत्तो विष्णुरिति अथास्या घस्त्वावरुपस्यश्वराज्ञानं प्रतिपादयं
तीति आसाद्य उत्तरवेद्यां पश्चाद्धवर्हिषि स्तृव आसादयत्यानेसोमं प्रति पादयति हवि
र्धानं प्रवेशयति उरुकोपस्थं गंगं प्रशंसति नघरासाद्यस्यादि वत्नोगाइत्यादि प्रति
व्याख्यानं दक्षिणास्यहविर्धानस्यनीडे परित्वेतमध्यप्रदेशे कृष्णाजिनं परिसाप्यनिर
धाते दक्षिणोनसिद्धकृष्णाजिनमासीर्यतस्मिन्सोमं निरधातीति सम्यं देवसवितरेष

२

वे रस्मात्मात्स्व मंत्रस्य च्छार्थः हे सोम त्वं मा स्मन्नमा हिंसिषुः अथान सज्जो पनिषुनरं त्रिअनुग
१०० ज्यविस्रं त्वे सर्वः न याचेकास्या यतः एतत्त्वमिनि विरस्यो पनिषुत्तं हे सोम देव त्वं एतं हित
नीं देवानुयागः प्राप्त स्मिन्न् इत्यविमत्वं अतः स न एतत्कृतानीं अनवध्यान स्मादीयानुयागं प्रा
प्तो ऽस्मिन केवलम हमेव किंतु एतयस्यो षेत्तं स हु धर्मो य सहिरण्यो यागं य ज्ञमानस्या
ग्नीषोमयोर्ज्ञभागे प्रवेशो न तरीय धनस्य अनुप्रवेशात् इत्यनीं त्रिमीत्सोम विसा हिंस
मयोक्षितं एतन्मंत्रव्याख्यातम ग्नीषोमी वा एतन्मंत्रं जंभ इत्यादिक मथ प्रतिश्रुत्या ता
100 ये तावता साम ग्नीषोमीयेन पशुनेस त्रव्याख्यातं तेन सर्वं देवानुयागात् अहमनुष्य निस
मिधाम्नन्नस्य स्मेव सोमा द्विमुच्यते इह विधी नास्य मंत्रकं मिषु मतं विधत्ते अथो य
नि कामय त्विस्वाहा निधेहि तामेव त्विस्वाहा निधि रिति निषुम्य त्रिसत्यं मंत्रेव ह स्वाहा
भुवंस्पृशेयति वस्य [illegible] पाशो वा एषो नर्धं व तीति अथ स्वाहा वनी ये स मिधमस्य वृत
या इति मंत्रे तास मिधमाद्ध्यात् सर्वे स मिधमेवास्माद् धन्वान्तरा दीक्षामुच्येत्त्रिसस
मिधमस्मात् धात्यमेवृत याः स्मात्रस्व शरीरमग्नावेव स्यायो भिशरी रस्य स्वस्मिन्नधा
रत्तमुक्तं हन्तनतैव परीसेन य थाय थं शरीरस्वीकार इति विशेषकस्सखेन स्वजात्मनाय
जेतरं त्रिसर्वे मग्नात्मना नासनार इत्यनीं स्वेन यजमानात्मना सनाय जते स्वशरीरस्य पुनः राम
प्राप्तत्वान् हे दीक्षितानां न निषिद्धभावा भावयोरन्यय मे वाभिप्राय इत्याह तस्मादस्यात्र्यान्न १००

नीति तस्मादिति हेतुर्विवरणोग्निमानुषोहीति नामग्रहणस्याभिमानुषमावलम्बनतो यो
देवसर्जनहोमपर्यंते दीक्षितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधिरग्नीषोमीयपशौ वपाहविष्कृत नाम्नो
पारेववंतरिति मनुते यथारेवार्थेस्त्वेनमनुष्या नाम्नो यारणवंतः संभवति धनस्याः
पियजमानेनसह जंर्पणं न प्रवेशादिस्तिथिप्रायः नामग्रहणमोजनेअस्मात्संकुवेंती
तिसद्वे ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्म
णांतर्गतीयकांडस्य षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणं ॥ अथ एव प्रयोगतश्चाने दर्पणस्स नि
सादिनात्रयस्तरेखा स्पन वैसृज्य चीआहवनीये जुहुयात् स्वाहा देवते स्वाहा देवमा
तेरखारंतरीक्षमा हिंसीः ऐष्टिमासमेव लतेस्य चेरोणमंत्राहे लोकत्रयपात्र मनसो
तल्लेवीगस्तु साम्याहैस्य त्वंअतत्तररुपेपाअप्र देवैस्य वतं युतं ऋचोवेस्म
यत्त्वप्रणं सति वदैस्य सच्चैति यत्ते नैवतध्रपमैछतीति यज्ञैनैवत घ्रुयमेछतो
त्रियते नैवप्रपममभिलस्यगतवानभवतिस्यपरिस्तुवेसादिस्यषं उरुविस्य वि
त्रिपंचः सचवैसर्जनी व्याख्यातम् अतएवेद्धा स्तोनेब्याख्यातः अत्र स्त्रंपयाहुति
जुहोति चेतगेहीतेस्वेवेणात् विष्णु विनीति जवशिष्ठमा ज्यमध्वर्युः लतेतस
कस्तश्रस्तुवा सीतत्र नक्षाशिष्यात्तेजो पदंतेयं दवायौ त्वमिति तमाषतीति सं
वधः तमेधम मिमहश्च जयंतीति तत्र पं पर्णवे जयतिअन्यमानमि सेवं हपेणा

वे. सर्थः । अथवा अभिमर्शनेन कर्त्तव्यं पञ्चम्या इति । एवाभिमन्त्रयेत अनेन पवमानेन शाल
१०१ मस्मानिति प्राक् ... नाभिमन्त्रयतेवा पञ्चाशा वहुतस्य पर्णाभिसर्गा दिसर्गे पुरतं मे
मस्मायमर्थः हे पुरोवर्त्तिपञ्चाशाद्दिरूपवत्सतव प्राशे दर्भे अन्यान् पूर्वान्याने
जातीयान् स्थानस्थान् अतिक्रम्य प्राप्तोसि एवं मम्मानत्वन्नोति दिशाविन्नः पर
मपिनो यागं मोपगच्छामि ता त्वां परेभ्यः वर्त्तापुरवर्त्तमानानापेसंगिते भ्यो वर्त्ता
कृ अवसानस्थ मं वर्त्तमानमपि इदं तथा अवरेभ्यः पूर्वभाविन सकाशात्वां परः
परस्मा द्वर्त्तमानमपि इ आ ह्वं न यो वर्त्तमाना नां वा नानस्या दिक्रमत्संभवा इति मध्ये
निहत्य अनन्तरं तेषांमध्ये वर्त्तमानमपि इदमिस्यर्थः हे देवं वनस्पते तेन आदेशं म
ध्ये वर्त्तमानं प्रणाहात्वा त्वां देवयज्याये पागार्थे जुषामहे स्म च मन्यत् अस्म
स्मानवीते मितमंत्र भागयो रितिस्थ न्यानवी ध्येन मिस्वते प्रातः रोसकमने ना
जुषामह इति मंत्रभागस्पष्टार्थमाह तर्षयेति यथा बहून्नायत्रबाणामध्या
देकमव कृत्ये कंसा ध्वेवशोभनाय कर्मरो जुषेत सेवते स जुष्टो एतेमना इत्त वि
नः कर्मार्थं मंगीकृतमनस्कः सन्नत्सैककर्मणातत्क र्मकर्तृभवेन अथवा कर्मणो
रातमना स्मात्कर्मकर्तृबुद्धिं मपपछतीत्यर्थः एवमेवैतदिति हार्थीतिकाभिधा रुम
नमुक्तार्थं देवानांजोषणाभिधानस्यार्थेनायाः प्रयोजनमाह तदेहसमदुस १०१

देवा सा यज्ञे कर्मसु शोजुषाणा रक्षांसि जुषन्ते जुषेरन् विष्णवे वेति मन्त्रेण स्व वै रक्षो व-
स्य शतहेद्र्महरीत्वा विष्णवे पत्नायेत्यर्थः स्वधामीति शेषः कथं पशव विष्णुत्व-
मिति नखाह ये सर्वो हि पयहति पशवै वै स्व वोपि विष्णुदेवस्य खत्सुतदेव ब्रुवत रक्षितनया
९ यज्ञो वै विष्णुरिति यस्य स्व विष्णुत्वे रूपस्य कि मायान्त विश्वतत आह यज्ञाय स्येन
रुद्रवती तिष्ठेष्वधेचा यस्वेति कुशातरंगान रूपं व्यथहितं कुर्वीत हस्ते व धेनुयत्ताः
यथासो दाध्येनवस्य वायव्ये ढेरकर्त्तोसा शोडैर्वेचनत्वं स्वधिते मैनमिति तिष्ठेदनमं
त्रसथ एवं प्रथमावर्छिन्नं शकलं पशावे वह यसेन पार्श्वे मादरीन तेवा अनद्गत्ता
मिस्यादिनेविधतेभ्र ह्यसात्कं तं गस्यस्तभे यस्मिन वेष्णुनवे मे लितानं दनसत्तं
त्रेभज्ञ सस्पर्शो यथानस्यादेवं लिवेव छे द्विरित्यर्थः नत्सयोजनमाह उत्तरेणम
मेसि तिपशेअनेना एवं नये उत्तरा अन्हमावाधिष्ठेति ९ यस्माधयवाननविशेषया
गादिरन्धे पवि वेत्स्यपनि तेमांच पातयेदिस्यादिनात स्यादिदिपातन्नमिषेधति ९
क्षिरगार्येव नहि शापरि विवाधि बेतेति एवं नयथं दक्षिरा स्यादिशः परिवाधकं
कारयितुं नेष्टदिरयर्थः तस्मा विवरदेवसत्वात तेप्रख्याव मानमनुमंत्रयतरक्षि अथ
उपनंतरसणी तत्सयोजनमाह वज्रो वा एष यवतीति वध स्तनीयं रघ स्तनीयं र
यस्तनीय मिति विष्ठ त्वे वैजावयवत्वाघ पस्य वज्रत्वं अनो वज्रपातरूवरूपार्थे स्व

२म

वे. वानः सोकारेजानेचर्यतेस्वसनेरेजन इति भयवेपनयोरिति यास्कः । अयं आसंपावस
१०२ स्यतासर्वसंजानीषेवैत हाहेति संमतिमिकमस्यथा गृहीतस्यर्थः अयंहिस्वेस्येन सः
त्रकारः सर्वमंत्रशेषत्वेन स्यात्तेऽप्यलत्वविकल्पेनोक्तवान् अयं पहित्वेति कोधमम
पिमंत्रणशेषोवेति भयंपावल्लत्वधिति कोदर्शसाधनः परम्गुणेत्तमानानि पी
नोभवन्महितिसोभगायतस्मभगत्वात् अष्टासाधाकारश्चयता हि गुणभवेत्
अषवास्मभगापते सप्वसौभगः तत्र यज्ञवाप्रतिनायकत्वयंत सकृतवान् वः
छवानिसर्थः छेदाभावेप्रतायनासंभवात्सर्वशेषत्वपक्षेपरमगुणायत्तात् वृष्टि
न्नं वसोकेत्रयम पीडयन्तधः पतेत्सर्थः एषामिति योगयन्ते कल्लस्यसातांत्वाशा
धयामीत्सर्थः आज्यश्रेनहोमविधायमशंसति अथाज्येनमभिजुहोतिनोहः
तोनाधुसाहिनाभावस्तस्यसाधयामिस्यात्स्यसंनेन इतिनस्मिन्जुहोतिउक्तहोम
विषयस्यप्रकारविकल्पयामास अतस्त्वभिस्यात्सनेजुहोति एपवानसंस्कारा
दस्याराणौ चक्रेनेनिहोमसाधनस्याज्यस्य विहितसामर्थ्यवजत्वेतारक्षोघा
नवकत्वरेनोहयेरागस्याकत्वंचभनवेदपदेशोहयेनतस्मात्स्यानाकृस्पसाधुस्यः
न्नं नभवेतत्ततनेश्चनकाधायरिहनामवतितत्कारेतस्यापनाहाव अश्चनपरेशेषास्याः राम
वहुधाजायंतेवश्चनहोममंत्रस्यायमर्थः हेवनस्पतेअतोस्मादेशाच्छतवर्षोअ १०२

परिमितो ऽकुरुः सर्वविरोधः प्राक्ष्येव वर्यं च सह रूत्व व्याः संतोषिते हेम विविधं प्राप्ते वेम तेषरि कास नीतिते प्रयंच स्व मा लाप रिमारोतेन कृत्वा परिवास यति प्रच्छिनत्ति परिवा सतेविशेषमाह सर्वावंतमेवाय इति प्रयोगपद्यमं प्रथम मछेद्कास्येयावंते पावन्वमा तं परीवासयेन मावनैव प्रविनत्वेसा वेहितरप्रमा रात्वायन पुनछि थारिस्यथे पूर्वोन्मान विषयेपंचारत्तिप्रम तिवंच दण रत्तिपर्यैतां न च हून्प्रजा न विकृ स्विता नरद यो यत्ति पं चरत्तिपरिवासयेनप्रक्षीयते रत्वा हिता योवै यंत्रह विच्छ द्रुवे देरव्याः इनापते स्व हवि राहियंच संत्यायोगात्मद्भुत्व मेन ह्यस्तराप्रति पाहिते त्वयोगा हि यं च संस्थापो गास शो पछे त्वं संच सरोवज्र इति संयत्सर वत्रेप हरा राका होपन स्युनरावर्तेनसाम्पाद संवत्सरा निवर्तते कस्मा दित्यस्मा गुरुघानकल्वा दासा प्र नत्वा ह वज्रूत्वे प्रयस्य वज्र त्वं सा स्तावज्ञा वयवत्वे न गा पर्त्री यतः सवन संबंधा घत्त स्त्र पूर्वा धीक्ष्व: सपो विषु रत्ता न मी यमान त्वा पूर्वो धे त्रिद्वय त इति त्रिवृ हाद्दिता मसाध्य त्वात् सवनमे द विश्वि राव त्ताद य त्वा त्रिवृ वत्र स व त्रिवृ तस्तो मा न च ये स्तात्रियान व का रत्प त्वात् वज्र त्रिवृ भि नि त्रिवृ भास ह प्रजापते: सकाशा द त्पन्न त्वात सर्वो स्य जितिं द्वारं वेदित व्यादन्तं स व त्सारस्य वज्र त्वे पंच दशो वै वज्र इत्येतदु पपा सो वा ह भ्यां पंच दश निरोपमीत तमि द्रो देव न त्व स्मृत्वेन ति प्रानेव ज्र स्पस्तं सं व धा इ पछंका सम दशा रत्ति

वे० बीजमेवमस्य पशुः अतोऽत्र समनन्तरं वेदे ष्ठेवद्रूपस्वस्तानुपतस्येनोऽप्यधिकमिथ्यन्मानयज्ञो
१०३ नातिभ्य परिमितमेव स्यादिति तत्र कारणमाह अपरिमितेनेति यजुष्यावि स्पम हि
मत्वा हेवानां तेन स्यपर्येन नानुसारेण तस्य मारणं स्वीकारस्पके वपरिमितो भवेदि
त्यर्थः सदावाअधाश्वी भवतीत्यादि स्वं कात्यायनो विधं चारभ्याहिष सान्निकृत्त
यामास पंचाशति पंचदशाध्ये तस्मो मोहणास प्रचतुर्देशवन्मे मपरिमितोविति ॥३
तितलीयं ब्राह्मणं इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्रीवी
रहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माध्यंदिनशतपथभाष्ये
तृतीयकांडे षष्ठोध्यायः ॥ अभ्रिमादत्ते देवस्य त्वेत्यादि कंसस्य यानि पाते अं
बधीबुमिन स्पा वधीबुमितो भवतीत्यंत यज्ञकातान मोहं वर्षेषु विदेनिर्माणविधा
नेनैव व्याख्यानप्रायं उपरेणास समायेति पूर्वस्वन वोमस्तभागउपरः तावसरोपि
ते सूपावं कुर्यात् एतावन्मात्राणी तिमुष्टि परिमितानि स्पाय निरधात् एवं
शाकलेन वपवशाकलस्याग्नौ स्थापनं माध्येवारं विधत्ते अथ यूपशकलं प्राप्य
तितेजो हवा एतदित्यादिनाच त्रंतोनं संवरणीत न प्रसिध्या समर्थयतेन स्याय हिता एम०
तं यशकलमिश्याहिना अयतन्त्स्वं वेतितन्त्रणे ननन कुर्वे मितन्करणे तस्मादितिमुः
एवमेव भवतीतिपदत्वगात्मक एव भवेत्तत्वान्व शाकलः नियमेकारणमाह स १०३

बर्हिष्यनुच्छता मेधा रतिपशुपा स्वधितेमेनमिति मंत्रेणाभिव्याहितः अत एवमेध्यः पाक
तस्मात्स्वमंत्रकं विधत्ते अग्ने गौरसौ निश्छित्य मानस्य पूर्वस्य पूर्वमम मन्त्रेणो यत्न इत्यग्ने गौः
शूकावयवभ्रमतेऽस्य वर्धेः यदा अग्ने वर्ष्मिन्नो पूर्वावंदं प्रसिति नि पत्ते स्वग्ने गौः पूरः स्वारस्य वर्धेः
यत्स्वमग्ने गौरसौ सौस्व त्वमुन्वेतगां स्वावेशः स्वर्धे मुन्वेतगाम मध्ये वेगां स्वावेशः पूर्वावंदेश्च
रेव वैतेरवेश्यन्तः स्वावेशाः संत्वांहे पूपशाकस्य रनस्य कमंगो विनात विद्दतो वेकमेलिख
छि विहिविदितात्वोभवति कर्मैकनवान्यभवति अधित्वातस्या स्वति अधीस्कपरिभ्मा
वेहे पूपशाकसेत्वामधितवोवरि पपस्वा स्य तित स्यवस्या नेधिनाम अग्ने गौर स्वना
स्य थेमाह पुरस्ता द्दुअस्मा त्रिहिति यस्मा देवशकस्य अस्मा घृपा सुरस्तान अपिछि
घतेअस्य सपपशाकस्तेत्वा तपूपाम्य पभ्मेती यमानेत्वा दृगशी स्त्वावेशः स्वर्धे एतः
स्वसस्मकवंधन क्षितादिस्वादिस्व [illegible] अपयस्य वेगोपद हस्येति भाज्य मुघ स्वस्के वेगा
स्पअवरच्छमिभ्मटेतस्मीन्तुहोति नस्मीभ्विनि संकेभावेष्म नहे मार्ग्येवारवन्नेद धे
स्तादिस्यादिकं व्याख्येय अपयुरस्तासरीसे त्रिअव दस्य पुरस्तासरीस परिक्रमाउ
दक्षुरवभासीनोप पमनन्ताभ्व वुयेजमानोपूप मनर्जा। ति सचकास्वभ्मात स्पर्व
वीपूपंतन नैप्रैषःदेवस्यत्वां जनमंत्रे स्पनासर्यमाह सवितावैदेवानामिस्तादित्वा य
जमानं निष्याघस्य पूपेना विनिष्या घत्वात सिद्धिमाये नयजमानरावपूपस्वेनो पवर्धतेः
दयंपथिवीसर्वे धांभतानामधिसाधनप्रकारे णसर्वे मिरं मधुतदेनंपपमेवप्रपद्यते॥

वे १०४

104

अनेन सर्वं सामयुग्मेनेन चरणचेरनां आज्यधारेणां हेऽस्वश्री इति मयध वा समुभयतः प्रत्य
स्वेति रत्नीय स्नोपरि प्रतिमोऽन्मो प्राक्षि मध्ये स्थ्यनेन वसयज्ञ समुभयतः आज्येन
प्रत्यस्य प्रतिष्ठं वनितु परिव प्राक्षिहे वषासं तां सुप्रिया सा अम्भः ओमनप ताम्भः
ओषधीप्यत्तासा मर्वायमति सुं वा भीति शेब्रः नस्य एप स्यै न तद्वषासं विकालं
खलु न तद्वषासं मध्ये समयः तमुभयतः आज्येन यस्य स्य प्रति सुं च नितु परिव धार
ति स्रुग हीतमिव कुर्यात् उत्कं रएफल स्यवं लौकिक कस्य हर्षं तस्ये न हवयति ति
थेग्वा हर्मिति आह तं संवक्ष्य परे वेदं संवे धनेन सम्यक् वेधनं साँमारां विघ्नेन देवै ने
नेच वा सस्या वनेन स्कन्धा नभवति तस्मा न्मध्य रस्क पसं हरन्तुमरां जनं विधत्ते आंतमे
गमनस्त्री ति मन्त्रि सभा मेरभि मस्त्वाश्रि तां भांतं उपरि प्रदेशं पर्यन्तम भनक्ति सोपरम
ग्निष्ठा हेतामलेति स्वं सो परम्परासहितं अग्निनिधिसाप्यार ग्निष्ठोच जमानेभ
अथ परिस्त्र पराभिसारिणी भ्रपरप्रा भ्रि निवति परिभ्र परलोरश्ना नावेदन प्रदेशान्ते
प्रतिसमंतं आज्येन परिभ्र शत्तेउक्षी यमारता यानुबेहीति स्वं प्रैष लका वामयेरो
ति मंत्रेण जुहुयात् कुर्यात् इह एव या मंत्र रिक्तमय भागेना स्वः स्वः स्रुच वाना
सित यावमध्य भागेनांत रिक्षमयाः आ परिनवा नसि पृथिवीमुपरेणाअंतर
क्षमस्मोस्या यो भाग ऊपर- तेन मल्लोकमस्हीः इदमकरो वज्रो वैपएरस्याहिवि

१०४

शतायेस्तत इति मंत्रेण स्तुवंति अनुयात् हे विष्णो ते यानि यानि धामानि स्थानानि गमध्यै
गमनाय प्राप्तये इच्छामसि कामयामहे यत्र येषु धामसु गावो रश्मयो भूरिशृंगा प्रभू-
तोर्द्ध्वप्रदेशा अयासो गन्तारो रश्मयः परितो बभूवन् हे विष्णो अत्र येषु स्थानेषु उरु-
गायस्य स्तुत्यस्य तेनैव गीयमानस्य विष्णोः वृषस्य ननु त्रिपुसि स्थितिप्रसिद्धं
परमनुत्कृष्टं पदं भूरि प्रभूतं अवभाति सर्वं हि प्रकाशनेन स्थानं एवं आमे इति शेषः अथ
मध्यदेवं संयद्धोगतिकोऽर्थः अथ वा प्रकृतान्वयि पक्षे परत्व वाक्यार्थः तस्मिन्धा-
म्नि हे विष्णो सर्वजनैस्त्वया सह ते धामानीसा दिपर्वतवत् अत्र ब्रह्म उरुगायस्य वि-
ष्णोः तत्परं पदं परार्ध्यं स्थानं पदं पद्यते यत्र क्रममव भाती ति मंत्रस्य त्रिपुरस्थे पद्यमानस्या
मितम्भितिप्रशंसति एतयात्रिष्टुभा तिमाने विशेषमाह स प्रत्यग्निमिति अ
विष्णामग्निः सप्रसर्पिं अन्यस्य मानेऽस्य अभिमुखं अभिनोति इत्ययमर्थः विपक्षे
बप्रदर्शनेन इत्यपि पन्नमानो वाक्याविति सोऽध्वर्युर्यद्विष्णुः अग्निः सकाशात् हे सोय
ब्रालयेत पघनमानो विहलेन तस्मात्संप्रसर्पिंति अनुयात् अथ पर्वहितिगतें मत्प
रथेत् पर्वुषितिपरितोघहयेत् मत्यमेकाभावाया योवमपेतपर्वहस्तादिमंत्राणामौ
इंदवर्णोमुक्तत्वोत्स्वाहुतोऽपेक्षितः अपेन नमिति पाठेवं कर्मकत्वापं कृत्वाष्पम
न्ता अध्वयवायपतिविष्णोः कर्माणि इत्यृचैमंत्रे विष्णोः कर्माणीतिवाचयति एवमन्वा
रब्धमितिसत्रेऽयमर्थः विष्णोर्यजनस्थानः कर्माणि पश्यत एहिनरो यतोऽयं व्रतानि

वे. कर्मीनयद्यावास्मिय स्यशोस्य ष्ठ वास्येयोवि सु रिंद्रस्यपत्ताभि मानिनोदेवस्य पुत्र्योयोऽग्वः
१०५ सखासगिभनः पृपोष्ठुवणायेववज्ञोघ मंते नदेव विजितं विजयदृ तिमंत्रं व्याचष्टे. वज्रेणा ए
वदसाहिनादृ दृशिक्ष्विपोदृतिक्षि. सेवायाभिसस्य स्तुरितिदिक् पंचकर्मलोंावहुत्वे पिद्विजित्वे
कल्वोदेवकवचनेन निर्दिष्टं. चतुर्थपादे दृष्ट इत्रव रां सगन्नमित्याह् इंद्रोवे पत्न स्यदेवत्ते तितदि
स्मोरितिवचासमर्दंमी स्मेन विश्मार्यत स्यतस्य रथंपदंप पर्ततस्यहाप श्रंपतिसर यो विद्वासः
105 कोहृद्यं दिविश्राकाशे निरावरणो आनंदमय संवत्सुरिवंमंत्रस्यतात्पर्यमाह परमपद
स्यद्वपस्ययात्रु वधार्थमुघ नवज्रूहूप चा दृशीने च पक्त वि घते जानाम स्तुत रत्नं यस्ताय नाड
छिन्नपूपलवावि स्मो विज्ञिति स्त्व पश्यती ति मंत्र आहेत्यर्थः रथनापरिस्वापं विधा यम शं
सति अथवा वीरवायवतीति परव्याणप्रदेशं विशेष तस्य योजनमाह अनन्ततायेत्व
वेति तस्मादुदेवेति अत्रवेति मध्यदेशं नित्रपानिदिशति अवेनाभिप्रदेशंहृत्यर्थः।
नाभिस्थ्रेपरिवयतीतिनेनिरीयकं उत्तार्थं लोकस्थितिहृ तत्कारोति अत्र नहीतिलोके हि
मध्यदेशो वरिष्ठं सर्वनंभवति तस्मादित्यर्थः अन्नाद्यमेवेसाद् रथनायामः संवं धि
विकारत्वेनान्नरूपत्वाद्नमेवास्मिन्नूपे स्थापितवान्भवति रशनायाश्चगुणमाह
त्रिवृतेति अंतस्थित्रिरत्वंधे चरद्व मितितदृशो यति पशनोरुतमिति कथं ते सु विव एम
तमितितत्रपचारवति. दृधिपयो रूपस्मान्न स्यत्रयाणामपि कारणात्वात्तेषामप्यन्न १०५
लोपचारः परिम्रपशो मंत्रमाह परिवीरसीति हे हृपत्वं परिवीरसि परितोरसयाविष्टितो

मित्यविद्धि यो देवसंबंधिन्यः प्रजास्तां परिभ्रष्टो वेष्टयंतु तच्चैनं यजमानमेवमनुष्या
णामितरेषां मध्ये रायो धनानि परिभ्रंशं नु भ्रंशयत् पशोः कलेवरं सुरूपैः मत्वा ग्रहेदं हरणा मर्
ध्येतस्मात्तस्त्वो यं यज्ञाद्रूपत्वात् एवं सर्वं याचायहनीयत्वाद्वहे कारणात्त्वयदेपि स्वर
पार्श्विकमेरो गावतरदेत अविपर्यास विपर्यासयोः क्रमेण गगहरणादेशाभिधाने नाभि
ययोः संप्रशंसति तस्माद्धेयमनुष्याः यजेतास्मादित्यादिना अवगम्यते आह यच्चानुप्रत्ता यजमान
स्यापारादतुकृत्वा विपर्यास यजेत सकृवै परिसंख्याख्येयं पशोः कलेवरं शानावबालानां च
मेरोगाद्धामाविद्धं स्वर्गाय हरणा सोमयानस्त्वेन प्रशंसति स्वर्गस्य हैष लोकस्य समारोह
णाइत्यादिना यूपाय यजत्वेन सरोः सर्वं याचग्रहंनं प्रशंसितं तन्नामनिर्वक्ति अथय
स्मात्स्वरुर्नामेति एतस्मात्स्वरुत्वे यूपशकलस्य यच्छिद्यते नतेन छिन्नं द्युमत्स्य यूपसं
बंधिपुनः स्वमेवस्वकीयमेव भहर्गतो भवति तस्मात्स्वमिपर्ती तिस्वरुर्नोमसंपन्नं यू
पंलोकत्वयजयान्मनाप्रशंसति तस्य यत्किद्वानतमिति निरुक्तनारनितिरवा नोग
तोनरालवर्ति भागः स्वष्टमप्यतः अथयदहं वषालाग्रं गुलं वा साध्यइति देवास्तेन
तेषां लोकं नयंतीति बाला इव परि यूपाग्रभागो द्व्यंगुलस्थानस्तस्य ते न भागे न
वै साध्याइति एवंप्रसिद्धादेवा संतितेषां लोकं नयतीति वेदितु फलमाह स लोको हवा इति
यूपस्य पूर्वार्धे अस्मै यजमानं नो हदसा मेयत्रैनं तत्रैव वार्धे मिनोतीति कस्य यहरणात्सा
ध्यजाबलेः अंदरः हंदस्य पूर्वार्धे मलिमि यघगहीत्वा महरतिपशस्यापि अयपदः पूर्वार्धं

वे· होमासस्वेमनुष्येषु त्वाततेस्मात्सर्वेभागेभिनो निष्कासंन्तेरता वर्वो धेमभिस्तानुमुयो ह्यानयति
१०६ यज्ञेनवैदेवाः स्वादिनाएतत्स्यस्वरुजनोदेवेभिरेसभाविनस्य पृषस्य यत्स्य पृषस्य इत्तेरेषाम
नुष्याः स्वर्गं प्रसापकत्वात् प्रजापत्यस्य प्रजापत्यमश्नोः पुरस्ताभाविवत्वरप्रोजाघृषो पिप्र
त्वादेशस्या व्याख्यायते ॥ मनोजवोपमेनसोवेगः पृषस्य देवैर्वाच्छादितः यत्स्य प्रजापत्यं
तैत्तिरीयके युक्तं यज्ञेन वै देवाः स्वर्गं लोकमायान्ते नमन्वतमनुष्या नान्नमभविष्यन्नीति प्र
कृष्यतमनव्ययोपवेनेवानुप्राज्ञानन्निति सर्वाश्वकाश्चिरिस्यादिमन्त्रं पृषेमिगरस्य
106 स्वरोरुतस्य प्रमिवसिंकमीत्वनपृपयतिनिधानमनाहोमभिधानुयाहः नहस्मैन
भिस्वादिनायेषरस्यमध्येतस्यैकाइति अध्येनहीतनीमध्येके अनुष्यानास्यः इष्टमिस्य
प्रहस्ताल्कियाविशेषसंदेवायध्यानयानुमहत्नोस्यर्थः इत्तनीयस्य नुमहरस्ता
मेवमभिमायस्देवा अकुर्वन्निति ततोवनुस्यानीयस्य राध त्वेनवाधकाभावाष
जसोमपुरः पिबनसोध्वर्युर्देयः ततेनेवरत्वेषपनः स्वगाकृतः संस्थाने प्रानेरुक्त
तमनि यनिकस्मासीत् स्वयमन्यत ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयवेदा
र्थप्रकाशे माधवदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे सप्तमाध्यायस्य पंचमं ब्राह्मणं ॥ अ एम·
थाष्टमोध्याये पृषमसंगाय्यैकादशिनीविधानुयुपाहानयति यावतीवैवेदिस्तावती १०६
मात्रा परमं तत्पृथिव्याः इत्यादिश्रुतेः इमां पृथिवीमेनेर्यापवज्रेः सम्मृणुते वेस्त ।

वर्तीकरोतीति अतोऽत्यन्तह्रासीयस्य यूपैकादशिनीकर्तव्या अत्र यूपैकादशिनीविधानं यूपैका
दशिनी चेद्यथाक्रमं आग्नेयां तत्र शालामित्यादि स्रुवता दक्षिणं तस्मिन्यष्टेः उपशयाय यूपानां समीपे
देशे तत्र उपशयो नाम यूपः सद्वादशो भवति स च विततः विशेषा परप्रदेशे विनष्टः तं यूपानां
दक्षिणदेशे भूमौ निखननं कुर्यात् हंसीस्थापयेत् उपशयं परस्तोनानाक स्वेनप्रशंसति दे
वाह वै चेत्र एवं यूपोपि स्थापितस्त्वद्वपशंकाया अपगतत्वा दक्षुः सायूपविषयं भयं नादि
यात् अतो यूपस्योपशयने सति अमुत्रक्षुद्रक दोपशयाः पात्वं वज्रमुपगच्छतीति भयमु
त्पद्यते तस्मात् उपशयः कर्तव्य इत्यर्थः निधानमन्त्रमाह तन्निदधात्येषते पृथिव्यां लोक
आरण्यस्ते पशुरिति इह उपशयस्य यूपस्य सर्वयूपानां दक्षिणतोऽवस्थानाः पृथिव्यां तव लोकस्थ
नं अतो न न्यामं तमिनोमीत्यर्थः तस्यैकः पशुरित्याकांक्षायां तद्दर्शयति आ
रण्यस्ते पशुरिति अरण्ये भव आरण्यो व्याघ्रादिरिति निर्दिशति पृथिव्यां स्थापयेत् त
थास्य त्वं विनष्टहार्दं शंनिदधात्येषतदेतीति यूपस्य सर्वथा पशुसंबंधोपदिष्टत्वा
ह पशुश्च वै यूपश्चेति अविनाशनतार्थिनार्थः वै शब्द इतरयूपानां पशुसंबंधनि
यमप्रसिद्धि द्योतनार्थः तत्तस्मात् व्यभिचारात्तं तदुपमितितत्र यूपैकादशिन्या समय
नं द्वयं द्विविधमित्यर्थः आहुर्भवत अभिहृता तत्रके वां चित्पक्षमाह श्वः सुत्यार्थे हवे
वैके समिन्वंतीति श्वा परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन्नहनि अग्निषु दमुखा

वे० नसर्वान्दर्पान्निखनेत्तितं पक्षान्निराचष्टेत्तद्युक्तमेत्तितस्मिन्काले अग्निष्टमेकमेव
१०७ उत्तरवेद्यां पुरोहेशस्थमेवाग्नीध्रामीयपश्चार्थमुपस्थापयेत्तद्दतरेषामपि पूर्ववेद्यूर्ध्वमुपस्थापने
दोषमाह इष्टंवाद्युत्पादिना दर्दं वक्ष्यमाणां भवतीत्यर्थः अपरिव्याणात्तरौ ह्याना
पपरिव्याणापर्यन्तमध्वर्युर्नान्वजेत्तिनैव हस्तस्पर्शं परित्यजेत अतोग्निव्यतिरिक्ता
नांपरिव्याणास्यपरेष्वपशुपकरणाकालेकर्त्तव्यत्वात्तदूर्ध्वांरात्रिमपरिवीतानग्नीव
संतिसान्वेवसैव उक्तलक्षणेपरिचक्षा पूर्वेघूर्ध्वमुपस्थापमाणापक्षस्यनिरासस्यपक्षोः यु
क्तिमाह पक्षावेवैर्पमुपस्थापयंतीत्तित स्यात्तत्तरेवपरे घूर्ध्वमुपस्थापयणांकुर्याद्दित्तिनिगमनं
एकादशिनांपक्षेकेनक्रमेणोपस्थापणमित्तितमाह सप्दुत्तरोग्निष्टा द्दित्ति अग्निष्टम
ध्यममवधिकृत्वात्ततनुत्तरतस्प्रथमं ततो दक्षिणात्तोद्वितीयं ततउत्तरतस्तृतीयंततो
दक्षिणातश्चतुर्थमित्येवमुभयोः पार्श्वयोरन्तरनाणाम्येन पंचपंचयूपानुपस्थापयेत्तएवं
क्रमेणोद्दक्षिणार्धेभवमुत्तरकुर्यात्त तथासत्युदीची भवति उत्तरोपक्रमा भवतीत्य
र्थः अथोद्दत्तरथाप्राहुर्द्दक्षिणामेवाग्रदत्यादिकं एवंवाक्यवैपरीत्येनव्याख्येयन्
तथाहास्मैवंकुर्वतः ऊर्ममुद्गवानुपूर्वेणा- - - - - - - - - - - - - - - - - - पूर्वस्मिन्पक्षे
उदमुपक्रमः द्वितीयेउदगपवर्गोद्दत्ति भेदः तेषामुत्तरोत्तरद्दसिष्टुत्वमाहा स्यावसि राम०
ष्टः सद्दक्षिणार्धस्याद्दप्यदस्तीयानित्यादिनाद्दक्षिणोपक्रममुदगपवर्गेप्रथमंवर्षिष्ट १०७

107

मत्यग्निष्ठितेसमनेतमपीषउच्छ्रितमित्येवंक्रमेणोच्छ्रयेत् तथासतिसर्वेषामुत्तरस्तु
ह्रसिष्ठः अतिशयेनह्रस्वोभवतिप्रसंगात्पात्नीवतपशुप्रयोगमाह अथपत्नीभ्यः प
त्नीरूपमुपाकुर्वंतीत्यादिनापात्नीरूपमितिपात्नीवतरूपस्यसंज्ञातंपत्नीभ्योयोयोपाकुर्य
त् एतन्मंत्रोसति सर्वेत्वाष्ट्रमित्ततत्रपत्नीवत्त्वाष्ट्रत्वष्टृदेवताकंपशुमालभेततदेव
तांप्रशंसतित्वष्टावैसिक्तंरेतइतिवैशब्देनयावच्छ्रावैरेतसःसिक्तस्यत्वष्टाचारूपा
णिविकरोतितावच्छावैतत्प्रजापतइत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धिर्द्योत्यतेपशोर्विशेषमा
ह मुष्करोभवतीति मुष्करःऊषमुपीत्यादिनारम्यत्वपःइतरपशुवत्संज्ञपनप्रसक्तौ
वाह तन्नसंस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति संस्थापशुसमापनं एवशब्देभि
न्नक्रमःउत्सृजेदेवनसंस्थापयेत् संस्थापनपक्षेदोषमाह सयत्संस्थापयेदितिप्र
जायैप्रजायाःपुत्रपौत्रादिरूपायाअंतमवसानमियात्प्राप्नुयात्मुष्करस्यप्रजननपि
ततवोपन्यासावतत्रहेतुरुक्तिः ॥ इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशे
माध्यंदिनशतपथब्राह्मणेतृतीयकांडेसप्तमाध्यायेद्वितीयंब्राह्मणं ॥ पशुर्नियो
जनायसर्वेश्वापरूपेनैवमभवित्तव्यमित्यमुमर्थंसाक्ष्यामुखेनोपपादयति पशुश्च
वैरूपश्चेत्यादिना अविनाभूतावित्यर्थः व्याप्तिंदर्शयति नचेत्तिपत्तयोरूपत्वावे
पश्चासंज्ञाभावोस्तिसर्वेकेनप्रकारेणानतथास्यात्पशुर्यदित्यादिनानुतस्यात्तत्तद्रूपपा

दे. घृत इत्यर्थः तत्प्रहर्षेण तेन हवा इत्याहि नाएतस्मैव रूपमालोय देवानामन्नभावापन्न
१०८ वह्यमिरं पश्यमानाभवत् अन्नमभविष्यन्निति यदस्ति तस्मान्नित्यर्थः यथेदमिदानीं
यूपेन नियुक्तो अन्नम् ता अन्नमभवन्न तथा यूपात्प्राग्‌ व ज्ञो घनिनो पापरहितेकाल इत्य
र्थः अन्नभावाभावेकारणमाह यथाहैवापेद्दिवा सुहृवदतितं यूपमुच्छ्रियुः ऊर्ध्व
यताम कुर्वन् तस्माद्धेतोर्मयान्नत्वाञ्जीयंतपकबैताञ्जीना अवन्नता अभव तत्ततो मनु
ष्यचद्विपाद्‌ः सं ततः पश्वाबतुष्पादा अभवन् प्रासंगिकं यूपैकादशिनीपक्षं परिस
माप्य प्रकृतमग्नीषोमीय पशुप्रयोगमाह अथोपाकृत्य पशुमिति पशूपाकरणा
नंतरमग्निमथनात् तरमेव पशुं यूपे नियुञ्जीत पशुनियोजनस्याग्निमथनोत्त
रकालं प्रशंसति न घृतथानहूवाएतस्मा अग्नेः पशवइत्यादिना पूर्वार्थेवाद वाक्य
वद्व्याख्येयं नोपावेयुः नोपगताः पशवः नवाइमपशवः यदग्नौ जहुति अग्नौ जुह्व
तीतियत एतमस्य नियोजनस्य पापाः प्राहि अग्नौ होमलक्षणेन विहुनें ज्ञातवंतः त
हेवविशिनष्टि नेतां प्रतिष्ठामिति एता होमलक्षणां प्रतिष्ठां अग्नावस्य परम पदस्थि
तिं अग्नौ होम उत्तरवेदिस्थि अग्निमंथनजन्यं एषवै किंस्विदित्येतद्बार्थमाह अ
ग्नौ वै किस्विह विजुह्वतीति अभवे कंति अवगतिंप्राप्स्यंति आसेभापरानमनसोहा तन्त रामं
मनस्काभविष्यतीति शिष्टं स्पष्टार्थं केवलनियोजनपक्षमुदाहृत्य निराचष्टे नहाहु नोप १०८

कुर्यादिति उपाकरणं घृतं कृत्वा प्रथमत एव रशनामादाय तां मुख्येन पशुं समीपं गत्वा
अभिधाय पशुं बंधाति युंज्यात नियुंजीत क्रमः मुख्याद् इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं वि
धत्ते अथ तृणमादाय तृणाह्वानस्य प्रयोजनमाह द्वितीयवानिति निरस्य चेय
शानि राधं रवाणि तावत्किमायातमित्यत आह द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति अ
कृ५ सहायस्य व्यापाराक्षमत्वं बोधितं तृणाह्वानमंत्रस्यायमर्थः हे तृण त्वमुपावीरसि समीपे
स्थित्वा रक्षकोसि एककार्यकरोसीत्यर्थः अविर्हसस इतिकारप्रत्यये दैवी विशः पशुलक्ष
णा देवसंबंधिन्यः प्रजाः देवानुपप्रागुः प्राप्ता देवसमीपमुपास्थिषतेत्यर्थः देवान्विशिनष्टि उशि
नः मेधाविना मे तत्त्वविद्वांस इत्यर्थः वह्नितमान वोढृतमान् हे त्वष्टर्देव पशुस्वामिन् च
सुपश्वाख्यं धनं रमरमय जियोजयेत्यर्थः हे पशो ते हव्या हवींषि स्वदंतां रेवती रेवत्यो गा
वः पशवः रमध्वं संक्रीडध्वं हे बृहस्पते बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामिन त्वं वसूनि पशु
लक्षणानि धारय अत्रस्थापय मंत्रं व्याचष्टे उपहि द्वितीयावतीत्याहि नाहि शब्दो लोकप्रसिद्धि
द्योतनार्थः लोक एवककर्म कर्तुमशक्तः स्वद्वितीयस्य साहाय्यकरणेन तमावतीति प्रसिद्धं दैवी
विशः इत्यस्य तात्पर्यमाह देव्यो वा एता विशो यत्पशव इति यथा विशस्वः स्वामिनं पुष्यंति ए
वं पशवो हविषा पुष्यंतीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः अछिरयतदेवेभ्य इति तेषां समर्थाया मानं प्र
काशितवंत इत्यर्थः प्रकाशस्थेयाख्यायोग्यत्वात्मनेपदं उशिक शब्दार्थमाह विद्वांसो हि देवा

वे० इति त्वष्टुः प्रार्थनायाः कारणमाह अध्वानं वै पशूनामित्यादिना वेशब्दस्त्वष्टा वै पशूनां मि
१०९ थुनानां तु प्रजनयितेत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः देवत्वष्टर्वसुरण्वेति मंत्रभागो यदाहा अति
षमाना त्पशून् अतित्वष्टारं देवा उपनिनदेति वहब्रुवन् एतद्देवा हेत्यर्थः उपनिनादं अस्मात्स
-मीपे नितरां माह येति तस्यार्थः अथवा पदद्वयं पृथगादेवत्वत्वष्टरित्यभिधानं तस्य रूपं द्दैवेर
तं लक्ष्यवात्त्वष्टुः प्रार्थनमुक्तं ततस्यानीयमित्यर्थः एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव व्याख्येवं द्र
ष्टव्यातेष्वकृतमित्यस्याभिप्रायमाह यदाहा एतदिति यद्यप्यव्याकरणोक्तकालेह विधाननिष्प
त्तेः स्वाहनंनोपपद्यते तथापि पशापनमकृत्वाय हापतेता अभवन् तदेव हविर्भवन्तीत्यर्थः
109 अत एवमभिधानमुपपद्यतरेवं नोहि पशव इत्यादिब्राह्मणस्यार्थं ब्राह्मणेव परस्तात्परोदृशे
पर्यवद्युः परितो अधारयन नियोजनस्यैवेति विधानमभिधीयत इति शेषः इति सप्त
मे तृतीये ब्राह्मणे इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्म
णे तृतीयकांडे पंचमः प्रपाठकः सम्मंत्रकं बंधनमाह पाशं कृत्वेति पाशाकारं रज्ज्वाः सुषिरं
कृत्वा तस्मिन्नितरमग्रं बहिः प्रसार्य बहिर्गतं पाशमाकृष्य यथा शरीरेण लगति तथा कृत्वा बध्नीय
न्नाहूदेव हविर्भेत्यपशो मातरं कृत्वा तस्य पाशेन प्रतिमुंचामि मानुषाहं केवलघर्मो धर्षेण धाष्ट्य
न बहूतेषत्यादि बंधयामीति बंधनकर्मणो चरणाभिमानि कर्तारं कृसाधनभूतायावरणासं राम
बंधोरक्षोस्तनस्तमपिहारायमंत्रेणाबंधेसति कृतं पाशेन बंधो भवेत् धर्षा मानुष इति मंत्र १०९

भागस्यतात्पर्यमाह नवाएतम्रियसइत्यादिना यस्मात्पशुर्देवेभ्यस्तासामर्थ्यमनुष्यस्यादेवसत
पाशप्रतिमोकायत्तं अतोमंत्रोयथार्थानुवादइतिब्रूतेत्यर्थः अथनियुनक्तीत्यादिस्यवंश्च देवता
निर्देशस्यप्रयोजनमाह यथैवाहइतियथैवाहोमुष्मिन्दर्शपूर्णमासयागेहविर्निर्वपेदेवतादेश
नएवमिदानीमपि प्रोक्षतीत्येकोनामइत्याशङ्क्यतंप्रोक्षणमंत्रमाह सप्रोक्षतीति अ
ग्रस्त्वोषधीभ्यश्चसंभूतं त्वांप्रोक्षामिमेध्यंकरोमिसंज्ञपनार्थंप्रोक्ष्यमाणंत्वांमाताद्यैरनुम
न्यतांसगर्भ्यःसमानउदरेभवःसभ्रातासमानात्यानःसयूथ्यसमानयूथेभवःसर्वैरनुमतं
त्वांअग्नीषोमाभ्यामर्थायप्रोक्षामिमंत्रस्यपरमप्रयोजनमाह तथैतएवेत्यादिनाकथंता
भ्यःसकाशात्पशोःसंज्ञपनइतितदुपपादयति इदंहिसर्वंयदावर्ततीत्यादिनाआपश्चौष
धयश्चपादानकारणंमातापितरावपत्येनतिमित्तकारणं अस्तुतःसकाशादेवंकरो
तिसगर्भ्यादीनामपिजन्मसंबंधसंभवात्तेनजन्मबंधसंबंधिनासगर्भ्यादिनानुमतमभ्मा
रभतइत्यक्तंभवतिस्पष्टमन्यत् अथोपगृह्णातीतिप्रोक्षणशेषपानार्थंमुखसमी
पेधारयेत् हेपशोअपांपेरुःस्वात्तंचमभवतु पाशीतोसिपीतस्यादकस्यांतःप्रवेशा
द्देतरतोमेध्यत्वं अधस्तादेवोक्षत्यमंत्रस्यायमर्थः हेआपोदेवीर्दिव्यात्स्वदं तुस्वादयं
तुतथासपशुःस्वात्तंसुष्ठुस्वादिकृतंभवतु पशुर्विशेष्यतेदेवहविर्देवयोग्यंहविर्भूतंसप
शुःस्वात्तंचभवतु अथाग्नयेसमिध्यमानायेतिसामिधेन्यर्थंसंप्रैषंकुर्यात्सउत्तर

वे० माघारमाघार्यद्वितीयमित्यर्थः पृषोजुहूपभृतावसंस्पर्शयन् पुनरन्तरतः परित्यजुह्वा उत्तरा
११० घावसिष्ठेनाज्येन पशुमनक्ति आर्द्रं करोति तत्प्रशंसति शिरोवै यज्ञस्योत्तर आघार
[redacted] इति प्रधानत्वात् पशुर्यज्ञः तस्य प्रथमतोनुलेपत्वाच्छिरस्त्वं अत आघार
शेषेणाप्यञ्जनेन यज्ञे शिरः स्थापितवान् भवति अवयवभेदेन मन्त्रभेदमाह सला
लाटे समनक्तिसंत्ते प्राणाद्इति बाह्यवातस्येव शरीरान्तः प्रवेशेन प्राणत्वाद्धात्प्राक्शिर्युक्ताअं
गानि पक्षात्रेर्याणोः संगच्छतां अनेन सयोः तथा यरूपति र्यजमान आशिषा संगच्छतां है
तेनाश्रोत्येपारनक्ति अप्रहतस्नत्तत्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह सयस्माद् इति त्रीन्मं
त्रानुक्रमेणाव्याचष्टे इहैवैपश्चाशीरित्याद्विद्धद्दैवक्षुप्यमाणां लोकप्रसिद्धमित्यर्थः सामा
न्येनोक्तं विशेषयोजयति तन्मापुहीति यद्येन निमित्तेन प्राणावातमप्ययघेत्तत् त्मापुही
वैतदाहेत्यर्थः गतप्रायमन्यत् अत्रसूत्रं आपयाजेभ्य उत्ताघारमाघार्य पशुपूर्वस
मनक्ति स ललाटं स श्रोणी असंतद् इति प्रतिमं प्रतिज्जुहूपत प्रभृतौ सादयित्वा प्रवरायाश्रावये
त आश्रावणाद्येवाहं प्रभृति गतमात्रातिदिशति सोसावेव बंधुरिति मैत्रावरुणाय्यापि
होतृकर्तृत्वाद्धौघ्रत्रेहोता याहित्युक्तं द्वितीयाश्रावणं किमर्थमित्याह समैत्रावरुणाय
तिसोध्वर्युः यजमानं त्वेवेत्येचकारणेन भवर्विजां प्रवरणा निषिद्धा तेयजमानप्रवर निरा राम
कृरणाय मर्थः अग्निः खलु देवीनां विशां देव संबन्धिनीनां प्रजानामग्निरेव पुरो होता मुख्य ११०

इत्यर्थः तथा मनुष्याणां विशेषेण यजमानपुरुषाणां मुख्यः सर्वेपि प्राणिनस्त्वमनुसरंत्वभवे
तीत्यर्थः तयोरग्नियजमानयोर्गार्हपत्यं गृहपतिकर्मास्थैर्येनाग्ने शतवर्षपर्यंतं दीर्घ्यतु
यष्ट्यत्वेनाग्नेरुच्चेन यजमानस्य च गार्हपत्यसंबंधः राधांसीत अन्नान्येव संपचीनो
मिश्रयंतौतत्त्वस्तनूरसंपचानौ शरीरसंपर्के दाहः स्यात् क्रमेण व्याचष्टे अग्निर्हेत्यादिना
तन्हि सोन्वर्धीभवति यस्मिन्नर्धे यजत इति यस्मिन्नर्धे राष्ट्रं यं यजमानो यजते सोन्वर्धस्ते
हि तमनुहीत इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वं अस्य हि शब्दार्थमाह अनाग्नीनि गार्हपत्ता
नीति राधांसीत्येतद्विभज्य व्याचष्टे राधांस्येवेत्यादिना इषश्च एवार्थेतेन निरसमीप
मर्थमाह नापितनूरिति विपक्षे बाधमाह नो ह वतन्नूरपीति ननु सेराधांसिसंपचाना वित
र्त्तं संपर्के स्वपरस्परप्रहाणस्य च पक्षः कथमत्र संभवतीति तदुपपादयति स यद्ग्नो जुहो
तीति यद्यन्नावाद्दृत्ति प्रहानं य यतद्ग्नौ संपर्कं ह त्विग्भिः यजमानार्थमाशास्यमानानां फला
नां नुषेनास्ति हानमस्ति तैर्देवास्त्वे यजमाने संपर्कः तत्तेन प्रतिपादितप्रकारेणौ तो राधांसि
धनानि संपचाते इति चतुर्थं ब्राह्मणं इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्र
वर्त्तकश्रीवीरहभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मा
ध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे सप्तमोध्यायः यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं
जगत् निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं होत्रादिप्रवरणानंतरभाविनं प्रयोगमाह

वे० तघन्नैतत्सूक्तौहोतानाहोतव्बह्नन्नइत्यादिनाहोत्रबद्दनं वेदेहत्तराश्नोतिः तत्रापविश्यप्रस्तो
१११ तिअग्निहोताबेचित्पादिस्त्वगाहायननिगहेनानुजानातिघृतवतीमध्वर्यौस्त्वमाज्यस्यस्व
त्येवंरूपेता अथाप्रीतिश्चरंतिसमित्तन्नत्पादित्याहयकाहशप्रयाजाः आप्रियःनीमनिर्वे
चनेनाजाः प्रशंसशितुंतसूक्तानिमित्तस्य आप्यायनस्यसंभावनामाह सर्वेत्तौवाएष
मनसस्वैतौवात्मनायद्गंसंभरतीत्यादिनाएषहीक्षितःसर्वेत्तौवमनसासर्वेत्तात्मनाम
नोव्यतिरिक्तेनमांसोहिसंघातेनसर्वेषांतत्रैवोपजीवनत्वात् अतःसंजिहीर्षतिसंहर्तुमि
च्छतिततोरिरिचानइवरिक्तःशून्यइवात्माभवति तस्मादाप्यायनसाधनत्वादाप्रियःइ
तितन्नामनिर्वचनंआप्यायनसाधनत्वमेवोपजीव्यैकाहशत्वंविधायप्रशंसति तेवाएत
एकाहशप्रयाजाइतिसहस्रशीर्षेत्याद्याहावचांचोनाभिर्हशमीतेषामाधारोदेहएकाहश
तितद्विवेकःसआश्राव्याहेत्यादिसमिधागातवसमिधःप्रव्यतिएवंब्रूयात तनूनपा
तमग्नतीनांप्रेष्यप्रेष्यत्येवननामनिर्दिशेतचतुर्थचतुर्थप्रयाजेसमानइतिजुहगतेनाजे
नप्रयाजात्रयंहुत्वापुनरूपमतिस्विमितमात्पमर्धंचतुर्थीहिसद्यमांततप्रयाजवाचतुष्ट्या
यसमवनीयपुनरहमाधेकाहशांतमःयाजचतुष्टयार्थमवष्टमवनयेदित्यर्थः हश्राम
प्रयाजानेतरंशाप्सनमसिमाहरेतिब्रूयात शसुर्हिंसायीशस्तेहिंस्यतेनेनेतिशासो राम
सिःशंससिद्धस्यार्थेतामभिप्रेत्यव्याचष्टे असिर्वैशासतीति तौअपिएप १११

शकलौ जुह्वा अभ्यज्य तेनाज्येनाभ्यक्ताभ्यां मन्त्राभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशेत् तन्मन्त्रस्या
यमर्थः हे घृत तेनाज्येन स्वधितिर्युवां पशुं त्रायेथां अत्र स्वरुं हे शकल प्रजानीहि सास
माहार स्वरुपक्षे — स्वरो माहिंसीरिति मन्त्रः जुह्वा अभ्यक्ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तौ
वितीति स्वरुपशकलाभ्यां वज्रत्वं प्राप्तुं त्रायेथां तदिति बुधनशास्त्रसंस्कृतस्य हविषो वदानाय प्रय
छत एषा अत्र क्रिया हे शमितस्तेभ्यस्तान् सुस्रुचौ साधनानन्तरं पर्यग्निरनुवीहीत्यध्वर्यु
र्यग्निकरोति पशोः परितोऽग्निकरोत्युल्मुकेनाग्नीध्रः अध्वर्युः इध्मेकेनमित्याघर्थं वाहः स्पष्टा
र्थः अत्र स्वत्रं सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोद्धरेति पर्यग्निरनुवाचयत्याहव
नीयोल्मुकमाहायाग्निं त्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्जातं शामित्रं हे शंयु चात्वालाहवनीयाज्य पशु शा
मित्रांश्चेति तत्र यदन्नं च प्रयतिति हविपरिहरतिपत्र शामित्रोत्तरमागेण पशुं प्रपर्यन्ति तत्त्स्या
नमभिलक्ष्येनमुल्मुकं पाकार्थमाहरेत उल्मुकहरणाविषये केचित्यक्षं तद्घृतिं चोपन्य
स्यति राकृत्यस्वपक्षं स्थापयति तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदिह घ्रात्मामे वाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्न
न्नं श्रपयेयुरित्यादिना पुनः पर्यग्निकरणानन्तरं एतदुल्मुकं हरत आहवनीये स्थापयेत आ
हवनीयो वा एष हरतीति अतोऽयं आहवनीयः अतः श्रुतहोमाहे एषोऽस्तु श्रपणाय नार्हतीतिति तेषा
मभिप्रायः पर्यग्निकरणाद्देवायं पशुस्तेनाग्निनास्य सितोऽभूत् अतो मुखस्थं हविः पुनराहृ
त्य पुनर्मथनाग्नौ प्रदानं कृतं भवतीति तस्मान्नेषां पक्षो न युक्त इत्यर्थः अथाग्नीध्र प्रतिप्रस्थात्र

वे०
११२ 112

ध्रुवपुयजमानानां शोमित्रं प्रतिगमनमाह अयोमुत्र माहायायनीरीत्यादिना उत्सुवस्य
पुरोगमनप्रयोजनमाह अग्निमेवैतद्धितितत यद्वारिमित्यत आह अग्निः पुरस्तान्ना
सेति यजमानान्वारंभं निषेधयतामभिप्रायः मृत्यवेह्येनमितियत्तट्वपशुमेत्यवे
नीयत्त अतोयजमानस्यानुगमनंन युक्तमितितेषामभिप्रायमनूद्यति नवाएनमि
ति केवलहननार्थं नयनं चेन्मृत्यवे भवतियज्ञार्थमयनं यशोस्स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वान्नमृत्य
वेनयनमितिस्वपक्षेशंकितं बाधंपरिहृत्यविपक्षेबाधमाह यज्ञाद्वैचात्मानमितित
स्मिन्समयेप्रतिप्रस्थातावपाश्रपणीभ्यां काष्ठमयीभ्यां यशुमन्वारंभतेत मन्वध्रुवपुश्च
अतस्ताभ्यांव्यवधानान्म्रियमाणस्यपशोर्नसाक्षादन्वारंभोभवति अतोपिनोक्तदूषणमित्यर्थः
अन्वारंभसमयेवेघासीर्णां बर्हिषितृणादयमाद्यायान्वारभेत् सं‍नुद्दिश्यदेवभ्यउपप्रेष्यमै
त्रावरुणप्रैषाहननेतरं अध्रिगुप्रैषंपठेतितस्यार्थः अत्रदेवेभ्यइत्समिधानमेवपशोवैश्व
देवत्वपाहनं अथवाचयति देरेवतिरपिमधनवतिवाद्देवतेयजमानेपियमतिमतं
मनात्तिसत्ररांधीः घेहिदधातेर्लुङिसिचोलुकिरूपंयद्वाद्धातेह्लिपधारयित्रीत्वंआवि
शत्रियमितिसंबंधः अनार्तिकुर्वित्यर्थः यद्वाअनार्त्तस्यास्यहविष्ठआत्मनायजेतिवद्दृष
माराणत्वातप्रियमनार्त्तिकर्तुंपशुमाविशेत्यर्थः हेवाहेविउरोविस्तीर्णाद्दंतरिक्षाद्धातेनस
हसजुषःसमानप्रीति सतोयजमानेअंतरिक्षातजोपायेतिशेषः किंचअस्यहविषाप

११२

यं जपश्रुसह्मास्यहविषः स्वरूपेणावजअस्यपशोस्तन्वासंभवशरीरेणासंभवत्वेरेवति
यजमानपशौ वसंभूययागं साधयेत्यर्थः अत्रात्परेवतीशब्दस्य वाग्बाधकत्वमुपपा
दयति सायद्योन्नहुवहातितेनवाजवतीतितत्त्हयेक्षितानिवहनेनधनार्जनं लोकप्रसि
द्धं प्रियपशव्यार्थमाह अनातिमा विशेषतिन विघ्नअर्त्तियस्मिन्नित्यनार्त्तिः प्रियः पदार्थः
रोरंतरिक्षाहित्यभिधानस्यप्रयोजनमाह अंतरिक्षं वा अनुरक्षश्चरतीत्याहिना अमू
लसंबंधकमूलरहितं न केवलममूलमेव किंतु उभयतः उपरि अधस्ताच्च परिच्छिन्नं संश्लेष
रहितं सद्रक्षश्चरतीत्याहिना अमूलसंबंधकमूलरहितं न केवलममूलमेव किंतु उभयतः
उपरि अधस्ताच्च परिच्छिन्नं संश्लेषरहितं सद्रक्षश्चरतीत्यर्थः अतः तत्तेन अंतरिक्षेण रक्षः
संचारककालोनतस्मात् सर्वार्तां अंतरिक्षगोपायेत्याह मंत्रः अस्यहविषस्सनायज्ञेत्यस्या
भिप्रायमाह वाचमेवैतदाहेति एन्वयमेव विशदयति अनार्त्त्यातिएतद्वैरूपः
सन् हे वागोपायेत्यर्थः एवमुत्तरवाक्यमपि व्याख्येयं वर्षोवर्षीयसीति विशसन
प्रहेशेघ्नवर्युः स्वनाहतं तत्तामपास्यति हेतत्तावर्षः वर्षीयप्रवद्धं वर्षीयसिप्रहृद्धे यज्ञ
पतिं स्थापय एतद्धर्हि स्तरणास्थानीयमिति सौतिबर्हिरेवास्माअतितिहित्याहिना अस्मैपश
वेतद्धि किमर्थमित्यत आह अस्कन्नेह विरसदिति तद्विशदयति तद्यदेवेति तस्मिन्न
हन्यत्रपतितमपि एतस्मिन्नेव बर्हिषि प्रतितिष्ठतितयानामुयामवतीतितथाकृतेसतीहम

५०

वे० न्यत्रपतितमंगारमसुया अमुत्रांतरिक्षे अनभिमत प्रदेशे न भवति न विनश्यतीत्यर्थः पुन
११३ राहवनीयमभ्यावर्तनस्याभिप्रायमाह नेदस्येति अध्वजानभवामेति संनिहिताः संतः का
रयितारो न भवामेति न कष्टेनेति अंगारासाधनेन अंगारं गृहीत्वा न हन्यात् नैवकलीस्य पश्चाद्भा
गमन्यभागं गृहीत्वा तर्हि कथं मुखमपि गृह्य ग्लानं कुर्यात् वेष्टं मुखवेष्टनेनाशब्दाभावाय कु
र्यात् संज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः तस्मिन्नेनं घ्नंति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं प्राक्शिरसं वासंग
ह्यमुखं तमयंत्यचास्यमानं वेष्ट्य पावेत्ति जहि मारयत्यादिमानुषवचघक्रूरवचनं ब्रूयात् किंतु
हे शमितः संज्ञपयासौ नु अन्वगन्ननु गतो भर्त्त तद्रीत्यादि स्पष्टं संज्ञपनात् प्राक् स्वाहाकारप्र
योगवैपरीत्यं प्रयाजानाभिधानेन प्रशंसति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना एत
योरन्यतोनीमकरोति तेवा एते परिपशव्या इत्याहुतीति उक्ते द्वे आहुती परिपशव्यपरितआ
ज्यंतयोः पशोरिति यः अतः परिपशव्येति नामधेयेत्यर्थः उग्रा वाहिभ्यायदितियत् अगुताइ
तिमसंज्ञायां गुणः एतयोरनुष्ठानापृच्छिकत्वमाह सयद्द्विक्रमयेतेति इतिसायणाचार्यविरचि
ते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे ऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं
॥ संज्ञपनानंतरं प्रयोगमाह यत्रा प्रह संज्ञप्तः पशुरित्यधाध्वर्युराहेत्यादि नाताय शुप्रता
गछंतीवाचयेत नमस्तइति आसमंतात् नयतइत्याताना यज्ञः हे आतान ते तुभ्यं नमः पत्नीत्व राम०
मनुर्वी अस्य पत्नः सनप्रेहि घृतस्य कुल्याः जुक्कादि सुबद्धा ज्य संभवात् ताविशिनष्टि शंतं त्र जस्य ११३

113

पश्चादितिश्रिभवाः पश्चात्ताः कुर्यात् अन्तःपत्नीहस्तसंबंधइ ह्रुपतं प्रसाध्या पापः प्रसाधय
तिहे परिविष्टाः पात्रेषु परिषिक्ताः इति तादेवी धीतमानाः आपः शुद्धाः स्वभावतः संस्कारेण च शुद्धाः
सः स्वाएयं देवेषु विषयमत्तेषु पश्चं अयो ऽमपततवयं च देवेषु मध्ये सु परिविष्टाः वे दानां
परिवेष्टारः नमस्कारवचनेपत्नातिक्रम्यपरिहारत्वेन प्रशंसति जघनार्धइति पतस्य
जघनार्धः पत्नीशालां याम अवस्थिता पत्न्यपि जघनार्ध इत्युच्यते तां प्राङ्मयति तस्मै पत्नायैते
नमंत्रजपेन निन्हवः कृतो भवति घृतकुल्याघृपन्यास आगमानानुके स्यप्रदर्शनेनायेतिव्या
चष्टे साधुयेत्येः वैतद्दा हेति उयेत्स पसगे सामध्यातृहे हीति क्रयासंबध्यते देवीरप इत्यादिमं
त्रभागस्य तात्पर्यमाह अपएवैतस्मा दयति अत्र शुद्धा अवोढुमिति शुद्धाभिधानाच्छुद्धीक
शु रणं अथ पशोरित्यादि तामुखनासाचक्षुरादयः अद्भिः पन्प पसम्शतिम क्षालयेदित्यर्थः
अपांसेकं पशोः सजीवत्वकरणात्मना प्रशंसति जीवं वै देवानामित्यादिना पवहृयं व्याचष्टे
अमृतानामिति देवाश्चामृता अमरत्वाधर्मत्वाः जीवनमप्यमृतं मृतिरहितं अतो योग्यत्वाद्देवा
नां जीवनं युज्यते संज्ञपनविशसने उभे अपिहननात्मके अतो हतस्य प्राणापेक्षत्वात् अपां वा
योमयः प्राणा इति श्रुतेः प्राणारूपत्वाच्छिद्रेषु पां प्रक्षेपएव पियोजपं चक्षुश्रोत्रे हर्शनश्रव
णप्राणानिधानमित्यर्थः ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति अपामुपस्पर्शनं प्रशस्य प
त्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति अथ पत्न्युपस्पृशति योषा वा इत्यादिना अवयवभेदेनोपस्पर्शे

वे० नेमंत्रमागमाह सोपस्पृशति वाचंतेशुंधामिति मुखमिति मुखं वदनं हे पशो ते प्राणानं ना
११४ सिकाभ्यामुत्पद्यमानं प्राणं वायुं शुंधामिति शुद्धं करोति एवमुत्तरत्रापि योज्यं चक्षुश्रोत्रे दर्श
नश्रवणाशक्ति मर्हंदिंद्रिये शुंधामीत्यनिरुक्तं अनभिव्यक्तं प्राणं अथवा किमनिरुक्तं नप्राणेन
मेध्यं तदतिक्रम्य यात पश्चात्प्राणाः अधस्ताद्वर्तमानो यान स्तत्र पायौ स्थापितवान भवतीति तत्तेन
पशुं प्रेरितवान्भवति अथ पदः पादान संहत्यै वीहत्यै चरित्रांस्ते शुंधामीति पादान शोध
114 यति पादशोधनमंत्रे शंसति यद्विर्वा इति अथ परिष्वभिः अद्भिर्जीवसीभिर्वा यजमानः
पत्नी च पशोः शीर्षाग्रे प्रथमं तद्वारभ्य निषिंचतः तो पत्नी यजमानौ तत्तेन निषेकेण पशो प्राणा
नधिंधत्तौ धारयतः तत्तेनैव पशुं मतोस्मात स्थानाद्वेषरयतः आप्यायं तिसंजनयतीत्यर्थः
तहेवकूरीकरणं तो पत्नी यजमानौ अनुषिंचतः शिरस्य वशिष्टेदकस्यैकदेशेन सेकं कुर्यात्
शिरः सेचनेमंत्रमाह नमस्त इति मन आदि पंचकस्य शिरस्य वस्थानात्तैः पंचमंत्रैः शिरो नि
षिंचवस्तस्याणानधत्त स्तत्समीरयतः इत्याप्यायन प्रयोजनाभिधानं इतराङ्गनिषेकमंत्रमाह
यत्ते क्रूरं यदास्थितमिति यत्ते क्रूरमित्यस्य व्याख्यानं यदास्थितमिति आस्थासंज्ञ क्षिरित्यस्तं
न हिंसं जयनाहन्यक्रूरमस्तितेतदंगं आप्यायतां कार्थः निष्प्यादयतीसंहतताभवंतीत्यर्थः नि
ष्टितंते अंगं शुध्यतु मेध्याभवंतु पशोजेघनाद्वे समेत्र निनयनं विधत्ते समलोप्यद इति जघ राम
नेनेति पशोर्जघनप्रदेशेन निनयतः स्थानभेदेन मंत्रभेदं स सूत्रकार आह शेषेण यजमान ११४

स्रुशिरःप्रभृत्यनुषिंचतो नमस्त इति शिरो घृतेनाक्तं रमित्यंगानि शमहोभ्य इति पश्चात्पशोनि
षिंचतइति मंत्रे अहर्विषयं सुखप्रार्थनमस्ति तत्र कारणमाह तद्घृतं दूरीकुर्वंतीति विशसन
प्रयोगमाह अथोन्नानमिति असिनाभिनिदधातीत्यत्रास्ते कर्मभूतस्य करणत्वेनोपचारे
णात्र तृतीया प्रज्ञाताग्निरितिपाठः वैवपश्रंजनायाग्नीतहस्तयाभिनिदध्यात् तस्यायं घापशोरुपरिभ
वतीति तथास्थापयित्वा छिंद्यात् अभिनिधानं छेदनोपलक्षणं तथा भवितव्यमित्यत्र हेतुमाह सा
हियजुष्कृतेति तेत्तस्य छिन्नस्य हृदयमेस्य पदः तं ते सव्यपाणौ ग्रहीत्वा पन्नूलं तद्दृक्षिरोनाद्दायय
त्र यस्मिन् प्रदेशे आछ्यति आछिनत्ति तत्र प्रदेशे यम्मा द्यौहित मुत्पततिति तत्र मत्र लत्र णास्मा
भयतो मलमसंवानन्निर्हसामितिमंत्रेणाउपास्तं तं दर्भाग्रमिदमिहमिति यजमानोत्तिक्र
मेतिइदं मिदानीं अनेन दर्भोग्रमभ्यज्य जेन कारद्धामितियद्धामि आक्रामामि तथा निद्धरं
पीडयामि तथानिद्धरंमंधकारं भूमेरधस्तादन्तेमानं तमस्तत्प्रापयामि गतमत्पत तथाउ
द्धृतयावपयावपाश्रयणयोः शाखयोः परिप्रोतमिति प्रच्छादयेत घृतेनेति तत्र मंत्रः हे घावा
पृथिवी घावापृथिव्यौ पुर्वा वपाश्रयण्योर्वयाछ्यान नेन द्वारा घृतेन हीयमानेन वपाप हार्थेन
प्रोर्णुवाथां प्रकर्षेणाछ्या दयेथा यद्वा विस्तृताव्याहृ पाश्रयणयोर्वे घावापृथिव्याविति पच
येतेति तद्धि मे घावापृथिवी इत्याहि प्राज्ञ्याख्यातं वपाश्रयण्योः कार्ष्मर्यमयत्वं विधाय प्रशं
सति कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रयण्यो भवेतायत्र वै देवा अजेन पशुमालेभिर इत्याहि नापशोः व

वे० र्षणाद् धः पतित तस्यामग्नस्य कार्ष्मर्यहूपोत्पत्तेः तस्य शौसंबंधनेन यज्ञः हूत्वा भव
११५ तिअत एव कर्षणसंबंधात् कार्ष्मर्य इति नाम संपन्नं यशोः कर्षणासंबंधाद् पिकाश
र्यप्रशस्तमित्यभिप्रायः तांतयो हूयमाना हूतापतिवास यत्तिपशोः सकाशाच्छिनत्ति
किं नां तां पशुश्रपणा वपश्रुश्रय्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र प्रतितपन्नत
था सत्य पश्य पशोर्वपात्रपिश्रतास्याद् इति तत्र श्रपणस्याभिप्रायः अत्रापीत्यपि
115 शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः मा गाहतमुष्मुकं श्रपणार्थमयहतां गा
रं पुनरग्नीद्दिाय सर्वे पि चात्वालात्पश्चात् इत्रा गाहाहवनीयं प्राप्नुयुः तत्राध्वर्यु रे
ततपुरासव्ये घर्तं तताञ्जमाहवनीयं वायावेरिति तिप्रास्यत अत्र कात्यायनः परि
वास्य चात्वालादेय आशिष्यशामित्रोके हे शमाह वनीये प्रास्यत्यग्नीहूतार्थ वाध्व
र्यु वायोरिति हे वायो सोकानो वपोपरि आज्यमिघारणोअधः पतितांबिंदवः स्तोकाः
ते षामाधारत्वेनेदं नरणासंसमिस्थानीयं वेर्विद्धि अग्निगमयवाअथोत्तर रतस्मि
न्नग्नि स्थाद् इति एतदुत्तर रतः प्रतितपनं उपरितनं द्दक्षिणातः प्रतितपनार्थायः प्रतिप्र
स्थातुरप्यतिक्रमः तत्समाधानार्थमित्यर्थः दक्षिणानाः प्रतितापागमनमागेदृ
शयति तामंतरेणायूपमिति समायासमीपेन वेदिमध्यदेशेननहरंति के राम
नाभिप्राये ताय शोस्तमाव यथासामुख्येनैव समिध्यन यज्ञमाहवनीयेनैव प्रस्तमा ११५

समप्रकर्षेणासंबध्यमइतिप्रसंजनंवनेषु आहवनीयात्पुरोदेशतोहरणोपियूपाद्ब
हिर्नहरेत् यस्मात्तत्सकाशाद्बहिर्धानकुर्यात् यूपस्यापियज्ञावयवत्वात् उत्तरतः
प्रतपनमध्वर्युकर्तृकंविशेषाश्रवणात्तत्याध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रावपायातप्य
मानयांस्रुवेणाज्यमुपहत्याहायववपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात् अग्निराज्यस्यवेत्विति
तिआज्यस्याज्यंवेतुमक्षयतुस्वाहाइदंहुतमस्तु त्वथोहेत्यादि अस्यवपाहुत्यस्यव
पाह्वारापशोर्वीस्वाहाकारेणवाहदेवेभ्योन्नेहूयतइतिश्रुतेः आस्वाहाकृतस्याहोमास्वा
हाकारेणाहुत्तेसहुतयोभवंतीत्यर्थः होत्रालोकेभ्योन्नयमानानांमंत्रेणामनेयचैवविशि
साधनत्वेनप्रशंसति तद्यदाजेनयीलोकेभ्यो न्वाहेत्यादिनाइतःप्रदानाचैवर्ष्टिः अस्मा
ल्लोकात्प्रजाताप्रसाधयति इतोह्यग्निर्वृष्टिं वनुतइतिसंज्ञहेतात्कं विशहयति सए
तैरिति एतैर्हतल्लोकैरेताहव्यवयवस्त्राजान्चनुतेअग्निनामक्षित्ताएतेपुनरस्मदेकात्म
नापरिणातः पृथिव्यांवर्षेतितस्मादुक्तप्रकारेणात्र स्थाप्यायतत्वाद्दाजेनयीलोकेभ्योनु
ब्रूयात् यदावपाश्रृताभवतिअथप्रतिप्रस्थातानुपक्रासीत् अतोध्वर्योप्रचारं कुर्वन्नि
तिब्रूयात् स्पष्टः प्रयोगप्रकारः स्वाहाकृतयोत्यप्रयाजदेवताः संस्थप्रयाजंहुत्वाआग्नेयप्रष
दाज्याकवपामेवप्रयाजशेषेणाभिघारयेत् अथपश्चाहनुयाजार्थपृषदाज्यंचरक
शाश्रोताध्वर्येवः पृषदाज्यमेवाहावभिघारयेतिदधिमिश्रआज्यंप्राणवतगवा

वे० मंतर्वर्त्तमानत्वात् प्राणोपपुष्टिकर्त्तृत्वाद्वादशाहाज्यस्य प्राणत्वं तदु तस्मिन्नभिघारणात् प्रा
११६ थमविषये याज्ञवल्क्यमनुसंहृत्य पव्या जहापातं वान् अनुव्याहारः शापः याज्ञवल्क्यं
विशिनष्टि एवं कुर्वंतमिति एषधाजामतिक्रम्य वशामेवाभिघारयंतं अयमध्वर्युः प्र
बहाज्यमतिक्रामन् प्राणं स्वस्वं तरगात् अत एनमध्वर्युं प्राणो हास्यतीति याज्ञवल्क्यं संबो
धयन् तत्येअध्वर्युसाधारणेनाह   एवमधिक्षिप्तः सयाज्ञवल्क्य इदेवाह अन्वेदृष्यस मदृष्य
तासंप्रकाशनायमोबाहूपरितो जरसा सुक्तसोमयुक्तावभूतां अयमभिप्रायः एतावानका
लोवपायनयमाभिघारणेनैवगामः अथापिप्राणास्वननिर्गत इतिस्वयमपिचरकाध्वर्युव
त्परोहोतावक्तनेब्राह्मणास्यचरकाध्वर्योवः प्राणाएनंहास्यतीत्युपतहात्मकं कुबम्हवछत्र
गतमित्यर्थः   तस्मात्तद्वचनाद्वर्त्तव्यं तव्यं तस्मादितिउपसंहारः इविद्वैषसमानेपिप्रशोरन
मिघारणास्याभिप्रायः माविच्छेतेतिनेदंश्रुतमिति अभिघारणं होव्यहविः संस्कारः अग्ने
तस्यहोमानर्हत्वादभिघारणं नयुज्यत इत्यभिप्रायः   तर्हि संस्कारकस्य अस्य पशुसम्ब
शेएवनोपलम्यत इत्याशंक्यतत्राह्युपायमाह   येतद्देवास्येतिवपायागमाह   अथाज्य
मुपस्तृणीत इत्यादिना उभयतोहिरण्यशकलस्थापनप्राणास्वपशोः सप्राणत्वसंपादनात्म
नास्तीति घृतंवाएतत्पशुंयदृज्ञोजुह्वतीत्यादिनावपामेदइतिमेदोनाममांससारभत्तमं राम०
गंतदात्मनावपाव्याप्ते सारत्वसंपादनाय वपामेदः प्रेष्येति प्रेष्यवृद्वोर्हविषादेवतासंप्रदान ११६

116

इत्यत्र हविषः पर्स्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः अतो षष्ठी प्रतिषेधाय तस्य प्रयोगप्राप्तेः प्र
तिषेधति न प्रस्थितमित्याहेति सर्वत्राव च प्रसक्तो अववत्तीय पशोपुनः प्रसंजयति प्रसृते स्थित
मिति ब्रूयाद्धिति शेषः प्रसृते अभिषवे कृते सति वयागास्तेत्यर्थः हत्वा वपां समीवपां समीव
पाश्रयत्यो कृत्वानुप्राश्यतीति समीच्यौ परस्पराभिमुखेन तथा घस्तत्रैव चपाश्रयत्यपावनुप्राश्य
भिप्रावीविशासां प्रतीचीमितरामिति स्वाहाहृतड इति दृति स्वाहा कृते स्वाहाशब्द उच्चरिते तेह विषी
त्यर्थः अनुप्राशने मंत्रे ऊर्द्धं सुपर्णम् तेन मोंतरिक्षायस्य वायोः स तयो नत्स्वाहा ऊर्द्धं नमसं
तेमारुतं वायुं हे वपाश्रपण्यौ युवां गच्छं तयात्मां शाखाभ्यां वपाममिश्रयाम वपाश्रपणीमक
र्षन्ते इमे अमुयास मुज्जूय वहितेन मिमते हे शोष्पनव्वं भवत इत्यभिप्रायेणाग्नौ प्रास्येत् वपा
याणां प्रशंसति तघद्धपयेति अयं वयायागेविष्टकालीनस्यां गयागस्य मध्ये व्यवधानेनेच्छु
धार्त्तो द्वितायाअवांतरे क्षुन्निवर्त्तकत्वेन नोघशांतिहेतुरित्यर्थः अथवा त्वालइत्याहि
त्यादि ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे
तृतीयकांडे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ अनुनिर्वाप्यपुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते प
स्रेवदेवत्य इति याद्देवता पशोः पुरोडाशोपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः पुरोडाशानुनिर्वापं
पूर्णमासस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति सर्वेषां वा एष पशूनामिति सर्वपशुमेध
रूपत्वमेतमेतरीयब्राह्मणे पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामदि

वे० त्यादिनाप्रपंचितः पुरोडाशस्यं वपानंतरं प्रशंसति   अथ पशुपद्धपाप्रचयैत्तिव श्रुपुरोडाशं
११८ स्य पशुच्छिद्र इत्युच्चित्तिरहु पशुप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वितिहि शति   एवमन्वेवैतस्य बंधुरितिः अ
थ पशु विशास्तिस्समितात्तदाशमितुरेवमनुशासं कुर्यात् तद्धे शमितः त्रिः प्रच्यावयतात् प्र
धानंस्विष्टकृद्धात हेतत्त्रिविधमंगानि त्रिविधं चिह्नानि यथास्युः तथा प्रच्यावयतात् त्रिः प्र
च्युतस्य पशोः हृदयमवयवं सर्वं उत्तममुपरिभाव कुरु यद्धात् त्रिः प्रच्यावयतात् यताम
शयथांगानि प्रच्युतानिस्युः तथा पार्के कुरु पशोस्योपरि हृदयश्रूलाग्रेताप द्वे उत्तम
मुपरिवर्त्तमानं कुरु प्रच्यावनस्यत्ति त्वं प्रशंसति त्रिवृद्धिपशुरिति उक्तं त्रिवृत्त्वे अथ श
मितारं प्रशंसास्ति अनुशासनं कुर्यात् एतत्वाभिधानमीत्याप्रथमतएव शंसासनं
अथ पाकानंतरं जुहूः एषहाज्यस्योपहताजुहूः एषहाज्यं हृदयावदानार्थमाहाय
समित्रं प्रतिगत्वा शमितारं एतेतविरितिपृच्छेत् एतमितिप्रत्यत्तत् देवानामित्यपासु
जुहुयात् प्रसनप्रयोजनमाह   तद्यत्पृच्छतीति प्रश्नाभावपक्षे अमृतमिति एतत्त्वास्यात्
तच्चरौद्रं नैरुतंवाभवेत् न है वं यो विद्यधः स्वैश्रृतीयो एतः सरोद्रोपः श्रृतत्स्वस
देवेत   इतिहितैत्तिरीयकं अतः एताएतविभागं शमिता जानातीति एतं हविः श
मितमितिप्रश्नो युज्यत इत्यर्थः   अतएव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमाह इ एतमपि एतमे राम
वभवेत् यजमानस्यापि एतं भवति एतेयाप्य लंतइविकलेभवतीत्यर्थः अतएव ११८

एषत्याद्देवाध्वर्युरनेनाअपापोभवतिशमिताशमितारमेवतद्देनआश्रयतित्रिःश्रु
त्वइत्याहिस्यस्य हृदयाभिघारणंप्रशंसति आत्मावैमनइत्यादियद्वेतहृदयाख्य
मन्नंतन्मनआख्यआत्माख्यंतु एतमनोमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादौआत्मत्वव्यव
हारात् अथवा मनउपाधिकआत्माख्वस्तुपरिपूर्णस्यपरमात्मनःपरिच्छेदेन
जीवभावेमनसउपाधित्वात उक्तएषब्रह्मज्यस्यप्राणात्वं अतएतेनहृदयाभिघार
णेनआत्मभूतेमनसिप्राणांस्थापितवान्भवतितथासतिहृदयद्वाराप्राणाग्रहणोऽयमाःस्था
पितत्वात्देवानामिहंसजीवहरिःसंपद्यते अजशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितरात्यंगान्य
पिपश्चाद्धाज्येनाभिघारेत्तदेअभिघार्यमाणाहृदयावयवतेमनःप्राणयो हृदयवस्था
नाद्दायाश्रयिणोरमेदात्मेमनइतिस्वस्वामिभावसंबंधोपचारःमनसाप्यब्रह्मज्यस्तर्ह
णानप्रब्रह्मज्यस्यलक्षणात्वेनहृतत्वात्प्राणाप्रक्षयोरवियोगात्एवब्रह्मज्यमपिमनु
इत्यपद्यतेतेनसंगच्छतांसंगतंभवतुतथातेप्राणःप्राणेनब्रह्मज्यलक्षणेनसंग
च्छतांयद्वादेवशान्तेयौमनःप्राणौअवगतौमनःप्राणाभ्यांहृदयदेवताचसंगच्छतां
भ्यांसंगच्छतामित्यर्थःनह्येषाहुतिरितिअभिघारणात्वेनाहुतिसंस्कारत्वात्स्वत
आहुतित्वाभावन्नस्वाहाकुर्यात् तंतघनेनेत्यादिवपाचव्याख्येयंसंजेनस्वनिबे
धोपयोगासिद्धयेतविधःक्रमस्तामाह नेदंगात्रः अंगाद्गासंख्यैकवचनाद्यवि

वे० प्सायामिति शमदृ ह्लिरात आहतं हविः प्रतिस्थाता वघेन प्रकशाखो उत्तरबर्हिर्भव
११८ ति बर्हिष उपरि भर्ता स्फः बर्हिष उपरि हविषवद्दानार्थमाघारयेत् तासामुपर्यवघे
तप्रक्षशाखाः प्रशंसति तघ प्रक्षशाखोद्दत्याहिनापुरोहेवानांपश्वालंभन सम
यत्वसूद्वेवः पशुस्वामीद्दवमेवोत्तरका लमपि आलभनं करिष्यतस नभवेद्दितिप
शुशिरंसि चवायामनंहू तवानस उघ्रि ष पद्दार्थः शिरस्सिमस्तिकादिरूवेतापरि
णतोभूत अथवाशिरस उघ्रिष संस्पर्शनात् सएषशिरः संबद्धोमस्तिष्कः अनूका
श्वेतंमज्जा तद्दाश्रितः सार इत्योम ष्योभू तत्तस्य देवेरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादृ
वामध्यमधः पपात यत्तितोदृक्षोभूत वृक्षत्वेनोत्पन्नं देवाः प्रापश्यन् अतो देवैः प्रकर्ष
णख्यानात् प्राश्यइत्यच्यते इद्दानींपः प्रक्ष इत्यच्यते सवस्तुतः प्रश्यइत्यर्थः अथजु
ह्वादिषु पवसीते जुह्वां प्रधानप्रसंगाव द्दाहीनथ उपभृति स्विष्टकृदर्थं वसाहोमार्थं
साहोमवत्यां समवघातीदृ द्दापात्रं तस्यां जुहू पभृतोहिरल्येशकलमवधापावद्दीयमा
नस्यह विषः संबंधिन्योमनोताद्देवतायाअनुवचनार्थं होतारंब्रूयात् मनोतानामनिर्वे
चनेनतदनुवचनं प्रशंसति तघन्मनोतायाइत्याहिनात्तानि संबद्धामनोस्मिपस्याअ
त्रत्वेघ्यनेप्रथमोमनोतेतिमंत्रेवर्ताद्दनिर्मनातापशोमनः संबंधः संबंधनस्थानि राम
मित्तमाह सर्वासांहि देवनानामिपिशावाबाघ्यवत्प्रियपयत्वसाधारत्याताानिनोषि ११८

तुत्तानिएत्तहृत्तेनाग्नयेनुवाचेनेन स्पष्टमन्यत् प्रधानार्थमावाद्यहृदेवांगानितत्कर्मेच
रिधायप्रशंसति सहृदयस्यैवाप्सङ्गत्वाद्धिनाहृदयस्यावद्यानप्रदेशेविशिनष्टितन्मध्यात
द्वृत्तिमध्यतः सतोहृदेहमध्यप्रदेशावर्त्तमानस्यहृदयस्यसकाशादवद्यतिहृदयस्यप्र
णत्वेसंतद्वत्पत्तिस्थानत्वेनेत्याह अतोह्येषमृद्धः संभवतीति प्राणत्वपशुत्वयोस्
तांप्राख्याख्याते अतएवप्राणत्वात्तत्प्राणस्यभावेपशुत्वाभावाद्धृदयस्यप्रथममवद्या
नेसतिहृदयव्यतिरिक्तानामंगानामवद्यानसमयेयदिप्रमादात्किंचिद्धृदयमंगंहीनम
पिकृत्स्नपश्ववद्यानेसंपद्यतइत्यर्थः तस्माद्धृदयमेवाग्नेवद्येत् अथयथापूर्वंपशोः
पूर्वपूर्वमंगमनतिक्रम्यसंप्रहेतोत्तंविवृणोति अथजिह्वायैजिह्वायाःसकाशात्तस्मा
त्खलुजिह्वायाःपूर्वोर्धातपूर्वार्धप्रतिष्ठिता अतःपूर्वस्यपूर्वमवद्यानायजिह्वाया अवद्ये
त्तताद्धितथाजोपिजिह्वानंतरपूर्वोप्रतिष्ठितमेवेत्यर्थः एकतरस्यदोष्णः सव्यादित्य
र्थः अथयतनिम्नोयकृन्मद्वत्यर्थः तनिम्नकालजंलोके तस्यवात्तितिकोमलत्वात्
ततिमित्वेवर्क्ष्ययोर्वक्षप्रंकुक्षिउभयपार्श्वस्थंप्राणाकारंसदृशंएवंहृदयादीनिनवसं मां४
पन्नानिहशामेवतुमाह गुहेत्वेधेतित्वेधावृत्तेसुगुग्नेगोसुयदृतिस्थलंतद्वुपयोगार्थ
मवद्येत्मध्यमंजुह्वांप्रधानहोमार्थंद्वैधाकृत्वावद्येत् यगुदात्तरैअंगेसुमध्येवद्येत
एकादशावद्यति अथैकत्वरायैश्रोणिरितिदक्षिणायाइत्यर्थः स्विष्टकृदर्थमाह अ

वे०
११९ थापभृति अजेगस्येति त्रीलेयं गानि पस्येति अंसौ विष्टरू तं हृ विःता नवा हृदे येतादृ इति सव्य
स्य प्रधानार्थमभिहितत्वात हृद्विलोस्य होम्नः सकाशादित्यर्थः गृहं गृहस्याग्रुभाग
हृद्धारू त्वोपभृतिस्विष्टकृदर्थमवद्येत अंगायैश्रोतो स्विष्टकृद्धार्थायाः श्रोतोः सकाशा
त सत्यायाः श्रोतोरित्यर्थः प्रधानस्य द्रायाः स्वावदानं प्रत्यङ्गाद्विः कुर्यात सुवर्णावघ
ति यथोक्तं द्विर्द्विरिति सूत्रात अयहिरण्यशकलौ जुह्वामुपभृति वा च तस्योपरि हिरण्य
119 शकलौ स्थापयेत अभं थाभिधारयेत रहसीति वसाहोमं गृह्णीयात हुत इति होमार्थं व
सा होमहवन्यां तं गृह्णीयात मंत्रस्यायमर्थः हे वसाहव्यात्वं च हुहि सकमसि रिषर्हिसा
र्थस्य विचिलयुपधगुरो रोह इति लू एवं बाह्मलोतु सत्वं कृत्वा वर्तो सामान्ये बलिपोहं एवं कृत्वा
लेसयेवेति द्रव्यत्वां त्वसरोतु सत्वं कृत्वा वर्तो सीमान्ये बलिपोहं एवं कृत्वो ह्येवेतं ति द्रव्यहू
६ व्या य्येवोहित सतत स्वले नं विवक्षितो व्याख्यातं ताहशं त्वाम जिनश्रीरोतुं तु अपतु ते न सह मिश्र
पतु वा आपस्त्वा समरित्तानृताग्ति रे घलायोरि सस्य सहिह एवं तु हृकानि त्वां समत्त रज्नित्य
र्थः उहकैः सहसर्वांगे — निसत्तत्वा तां वात स्यवायोधी ज्येगत्सैगृह्णामि तथानित
था पूज्मोरघैवे गायगृह्णामि वा घादित्य योगते रंत रिजा स्युपत्वा हूजिरहो रं तरि ष्ट
परतया ब्राह्मलो व्याख्यातं ऊष्मणो व्यथिष वृत्ति सा विशेष रां ऊष्मीततः सकाशात व्या राम
ख्या व्यथायासीह तीति व्यथिषतना ह कध्न व मसिता हशं त्वां गृह्णामि रेह शब्दं व्याच ११९

ध्वे अग्निर्हीत धूपयतीति वातस्य ध्राजिः एकमोरहि श्रोतरिक्षं प तावितिव्याचष्टे अं
तरिक्षं वा अयमनुपहत इत्यादिना उरुमशब्दो प्यन्तरिक्षपरदत्यात् एव वा उरुमेतस्मा
उहि गृह्णातीति प्रयुक्तं द्वेष इति मंत्रे त्वा पार्श्वेस्थिना अश्विना वा गृहीर्हीतां व सां विम
जेत द्वेषो द्वेष्टव्यः सकाशात प्रयुक्तं वषट्कतेन व गृहीता वशिष्टं वसां समवत्त धान्यामि
डायो आमानयेद्दिति इडार्थं तत्र प्रधानात शिष्टानिह हृदयादीनि प्राश्य पुनर्द्विरभिघारयेत् तनि
मा हृदयः प्राग्व्याख्याताः मत्तस्मे वत्तयो अत्र सूत्रकारे त्वव पातद्विरत्यमिति हविषा मुत्तयर्यं तो
योर्द्विरत्यप्रक्षेप उक्तः तं प्रशंसति तत् घृद्विरत्य शकला वमितोम वत्तो घृंतिवा इत्यादिना एतद
पायाव्याख्यातं प्रधानस्विष्टकृतोर्य हृदयादानं तत्समुच्चित्य प्रशंसति अथ पदद्ध्यापाव ध्वति स
व्यस्य हो एमदत्यादिना अहृत्या याद् श्रोतव्या धीत्यासेन सव्यस्य ह्रोमोत नुज स्व द्वितीयापोः श्रो
त्रोश्व प्रयेवादानसमयेदक्षिणास्य च दो ष्णः सव्याया श्रोतारितिस्विष्टकृतित्येवमहूयापा
वदानेसंपद्यते उक्त लक्षणामवदानां प्रसिद्धपशोर्य हृदयापायाद संचरणम समिति प्र
शंसति तस्मात् हृदयेपशुरहृत्यापापा दोहरतीति उक्तमर्थं व्यतिरेके त्वाहदूपति अथय समा
गावद्धेसमीचो वायं पशुः यद्दोक्षरेक्षिति अथ यत्र गपत्ताम वदेय वेशिर आदीना मनदेय
त्वापयत्निमाख्या मुखेन प्रदर्शयति अथ यसंतशीर्ष्णो वपद्यति मांसयोरित्यादिना असौ वा
द्धोरूपपि प्रदेशो अनक्षो व तत्राधार आपत्तः एष्यास्थि विशेषः तत्र सामपि मांसेना चादृयेत

वे० थामपरसमा छ्येचाः ऊर्वोरुपरिभूतो अधस्तात्तवयवौ साध्यो असुराः किल पुरपशु
१२० मांसंभतन्नमादंभं देवानोपात पुनोपागताः तद्दापृथिवी एतत्तमयमासुरं नोपाद
दुमादरं माकाष्ठं घहंतो पुष्पदर्धमेतस्यपश्वाकारं सम्पगावगत्योवा च तेसुरा अन्य
तरामेवाहुतिमहोषुः प्रधनमेवाहेतवं तोव्यत्त रांस्विष्ट कृत्से हेर्ता पर्यशिष्यन्परित्य रा म
त्क्वंतः परिशिष्टाकेतितांशत्तिस्व श्रमेव प्रप्रदर्शयति तानीमानीत्ति हस्पिरोद्दोः स
व्यश्रोत्तोः गुदन्त्तीयवेतिश्रीशोतत्त [illegible] त्तस्मादसुरः परित्यक्त त्वेनादृष्टत्वात्रेगा
रोहिताः प्राप्ताः अथ यस्मार्छिर आदीन्य वाघनत्तस्मात्ते रत्तत्वेन दुष्टत्वात्तानि वाव
घेअरक स्पप्रकारांतरे लापि उपदर्शयतियत्तेवेएतत्र्छिरसोप्यूपलद्धलांगत्तेः स
मानत्वात्तइच्छम [illegible] वद्दने प्रकारमुत्काप्रदानप्रकारमाह अथाहानीषोमाभ्यां छाग
स्येत्यादिनावपायेषपदं गोहोमप्रैषपिप्रस्थितपदं निषेधति नप्रस्थितमित्याह द्विव साहोम
स्यकालमाह अंतरेणार्थं चावितिप्रधानाहुतियाज्यायाः पूर्वाधो व साने प्रतिप्रताव सामा
नाजुहुयात्त अर्थर्चयोर्मध्यभावित्वं प्रशंसति इतोवायमित्यादिनापूर्वोत्तरार्धचौव्यध
पृथिव्यात्मकौत था सति पृथिव्याः सकाशादुत्पन्नं मेदः सारं शाव्रीह्यादिरूपं ऊर्द्धमुद्गतं
मनुष्याः उपभुंजते तथा दिवः सकाशाउष्छितमुदकात्मकं अधोनिर्गतमुपभुंजते एवं
सति तावकहृयसारस्यांतरिक्षोउपभोक्तृमत्वेनावस्थानादर्ध चेयोरंतरालेहोमेन घावा रा म
१२०

पृथिव्योरसेनवसाख्येनरसंतीनीकरोतिहोमस्यांतरिक्षार्थत्वात्तार्थं च योरंतरालेहुतवान्
भवतिअतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात्तद्धोमःकर्त्तव्यइत्यर्थः वसाहोममंत्रमाह संजुहोतिघृ
तंघृतपावानइति घृतंक्षरणात्मकंपूर्वंरश्म्यात्मकमिदंहविः हे घृतपावानो घृतस्य रसद्रव्यस्य
पातारः सर्वेदेवायूयंपिबत एतद्देवविशिनष्टि वसांवसापावानइति हे वसाद्रव्यमंतरि
क्षस्य हविरसि अंतरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात्तद्व्यापित्तदर्थेनाहंतरिक्षस्य देवताद्वारांत
रिक्षस्यैव हविष्टु अतस्सूत्रं अर्धर्चान्तरेपाज्यायै वसैकदेशंजुहोतीतिमंत्रस्य वैश्वदेवत्वं
प्रकृते होमसंगतमित्याह एतेनवैश्वदेवेनेति अत्रबहुत्वसिंधादैश्वदेवत्वंयजुषः अं
तरिक्षमपिसर्वासांदेवीनांप्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन वैश्वदेवं अंतरिक्षार्थश्चासौ
होमस्तेनहोमस्य वैश्वदेवत्वेनैव तयि वैश्वदेवपदंयजुरत्रयुज्यतइत्यर्थः मध्येहोतव्या
वसाहोममभिधाय परधानहोममाहा चमृत्तंजुहोतियानियानिजुह्वामिति अथ वसाहोमानं
तरंजुह्वाम्पृषदाज्यसैकदेश गुप्तधूंपुत्रंवधन्वनस्पतयेनुहीतिहोतारंब्रूयात् वनस्पतिं
पातिमानीहे वःस्वष्टमन्यत वनस्पतियागाद्यूपद्वारापशोःसोमत्वसंपादकत्वेन चप्रशंस
ति तद्वनस्पतयइत्यादिनासोमस्यामावास्यायांवनस्पतिषुप्रवेशात् सोमस्वामिकत्वात्त्र
वनस्पतिःसोमः अतस्तत्संबंधिनंपशुंसोमंकृतवान्भवतितत् तस्माद्यथा अंतरिक्षाभे
आहुतीअभयोर्दैवतसौविष्टकृतयामी घोवनस्पत्याहुतंजुहोतितयाभयंदैवतंसोविष्टकृ

वे० तच्चपूर्णाहुत्याव्याप्नोति स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकरणमाह अथयान्यपभुक्त्यवदानानि
१२१ भवन्तितानिसमानयमानआहेत्यादिनाअंगानिविक्षुणयान्बहुवचनसमानयमानोजुह्वां
प्रक्षिपवसाहोमशेषेणदिग्व्याघारणंविधत्ते अथवसाहोमस्यपरिशिष्यतेतेनदि
शोव्याघारयतीतिवसाहोमस्यद्रव्यस्यदिशःप्रदिशइत्यादिकास्तनांत्रादिशोव्याघारय
तीतिश्रुतेरेकैकोमन्त्रलोककदिगाद्यःदिशःप्राग्दिग्भ्यःस्वाहाप्रदिशोदक्षिणादिग्भ्यःस्वा
हाआदिशपश्चिमदिग्भ्यःस्वाहाविदिशमुत्तरदिग्भ्यःस्वाहेदिश्यऊर्ध्वदिग्भ्यःस्वाहादि
121 ग्भ्यःसर्वाभ्योदिग्भ्यःस्वाहासवसाहोमोरसोवेद्रव्यद्रव्यात्मकःस्वेषुदिशिदिशिसंभृतोरसः
समिगम्यतेसएवगतावयवस्यपशोःसंमर्शनंविधत्ते अथपशुंसंमर्शतीति अथदिग्भ्यो
मानंतरंएहेतस्मिन्कालेपशुंसंमर्शनंकुर्यात् विशसनानंतरकालस्यैतस्यचव्यवस्था
दर्शयति अथपशुंसंमर्शतीति यउपेचराङ्गासामसदीयंयज्ञमुपतिष्ठते प्राणुवं
तिपशुविमाधिर्ष्यंतइतिशंकमानश्चैतत्पूर्वस्मिन्नेवकालेसंमर्शेत् अत्रसूत्रं ऐन्द्रःप्रा
णाइतिपशुसंमर्शनंपवदायवेसांप्राकरणहानादितिसंमर्शनेमंत्रमाह ऐन्द्रःप्राणोअंगेअंगेनि
दिध्यदितिइन्द्रःपरमात्मातत्संबंधाऐन्द्रःप्राणाःहेपशोतेअंगेअंगेसर्वेषामवयवेषुनिदीध्यत्
नितरांदीप्तोभवतुदीप्यतुवाएवंव्यानोपिअत्रसर्वत्रापा(प्रा)नस्थानउदानव्यवहारःहेत्वष्टःपशु राम
शुरूपकर्त्तेदेवत्वष्टावैपशूनांमिथुनानांरूपकृदितितिश्रुतेःतेनचपशोयेदंगंछिद्यतेनेनसं १२१

लक्षम अत एव विशुर्भवतीति तेन संबंधि सप्तकं पूर्वस्मादपि महत्त्वम् तत्समेतु संगतो भ
वतु एवं यादृशेन संवेशेनावशिष्टं तादृशाः संनिविशिष्टं भवेद्धित्प्रवृद्धं भवत्वित्यर्थः
पं३ किं हैव त्राह वैश्रुमध्येयं तागच्छेत् तं किमर्थमवसेस्माकं रक्षणाय देवानां प्रीतये वायं तत्त्वां सखि
प्रभृतयोनुमहंतु साधुतात निति हव्यं विचित्यर्थः क्रमेणाविभज्य व्याचष्टे यद्दंगाशो
विरुक्तं इत्यादिना हृत्स्नवतमेवैतत्करोतीति एतत्पशुहृव्यं यद्वा एतदेतेन देव चक्षुरितं म
त्रतागोत्रारणासामर्थ्येन कृत्स्नैरंगैर्दैत्यं व्याहं करोति यत्र यस्मिन्देशे एनं पशुं महौषीनत्ता
तत्रैनं कृत्स्नं कृत्वा विकृत्यं सकलं कृत्वानुसमस्यति गतप्राणोनत्वगास्थिशेषेणासह प्राणानं
गानि चानुक्रमेणासंघटनं कृतवान्भवतीति तेन सपशुर्नरसुष्मिन् स्वर्गे लोके सात्मा जीवो
भवति ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृ
तीयकांडेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणातिधानमुखेन गुद
स्य प्रधानाखिलकं उपपद्यं धीयेत्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशासन यजादीनो गितरां गत्व
माह त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना प्रयाजा अनुयाजाश्च एकादश प्रसिद्धा अनु
याजानांतरे यष्टव्या एकादशो पयज उपरिष्टाद्धाम्नास्यं तेन एकादश त्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंश
संपद्यंते पशुरूपस्य हविषो यात्पशोरपि शीर्षण्याः प्राणाः सप्त अभिवा चौ द्वौ नाभिद्दौ तामि
तिदश प्राणाः ते च पाणिपादगात्र विशत्यंगुलीभिः सहिता त्रिंशत् भवंति प्राणउदानो व्यान

वे० इति मुख्यप्राणाद् इति त्रयस्त्रिंशत् एवं सति त्रयस्त्रिंशद्घत्तांगानि पुरुषपशोर्हस्तपादां
१२२ गुलिप्राणाद् प्राणिमविध्यंतितथाच मुख्यप्राणस्यापीतरांगुलिवत्साधारणमेव प्राप्तं न
श्रेष्ठत्वं अतो यजेत सर्वेभ्योंगेभ्यः सकाशात् मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेणाहुतमिति प्रश्नः
तस्योत्तरमुच्यते यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादिना तेन तेन प्राणसंचरणाधिष्ठानत्वा
त् प्राण एव गुदः तस्य प्रधानत्वं स्पष्टं दृष्टमुपपद्यते न त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोगश्च
च सर्वेभ्योंगेभ्यः श्रेष्ठत्वकरणमित्यर्थः अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वातिधीन
122 प्रसंगाद् हि कथंचित्पशोः कृशत्वे उदर्यमांसं गुदस्य संपूर्णत्वाय तेन सह मिश्रणी
यमित्याह सहत्वे च पशुमालभेतेत्यादिना सह एव पशुमालभेत यो जयमान एनं मे
धं मेधार्हं प्रवृद्धमित्यर्थः तमुपनयेत् उपगच्छेत् प्राप्नुयात् सह एव प्राह एव पशु
मालभेत न कृशपशुः अयमेव मुख्यपक्षः यदि पशुः कृशो लघुः स्यात् तदा अ
करणाकरणयोः श्रेष्ठाद् दृष्टमाणप्रकारं कुर्यात् उदरमेव मुदर्यं तस्य मेदसः सका
शाद् डीर्घमुद्धृत्य यन्मांसं परिशिष्येत तत माद्वायाली यस्य मद्धृत्य षत् मं निगामयेत् प्र
वर्धयेदित्यर्थः प्राणो वै गुद इत्यादि व्याख्यातं पद्यं पद्यं पि पशुरसलः प्रवृद्धो
सः पुष्टांगो भवेत् तर्हि स्वयमेव मेधं प्राप्नुवानं भवति अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं राम
विधाय प्रशंसति अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना इदं व दृष्टमाणं द्वये खलु रेतः श १२२

ब्रार्थमाह सर्पिष्मद्वेदुह्यिचेति अस्तुद्वयं ततः किमित्यत आह द्वंद्वं वै मिथुनमिति
ति तच्च प्रजननं अन्यस्योत्पादकं अनुपप्रवद्याग्यार्थं च वषट्कुर्यात उपयाजो नाम निर्वे
चनेन प्रशंसति अथ यद्यजंतमुपयजति तस्मात उपयजो नामेति यजंतमध्वर्युमुप
लक्ष्यैतान्यंगानप्रतिपस्थानायतीति पश्चावप्रष्टव्या उपयज इत्यर्थः अथ यदुपय
जति प्रैषेत जनयतीति एषहाज्यसाध्यैरनुयाजैः प्रजननस्य हेतवाह यदुपद्विजेनय
ति हमिमानिहृद्ववताहूकथमेतेन प्रजनयतीति उच्यते पश्चाद्धूपयजतीति योषायो
षायाः पश्चाद्गतेन प्रजा उत्पद्यंते समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादय उपयागमंत्रा हे गुह्य नयह वह
विकूं समुद्रं समुद्राभिमानिदेव गच्छ स्वाहा द्वंद्वं द्व्यं सुह तमसु एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्य
येषु मंत्रेषु मध्ये यत्र देवतास्वरूपं न प्रतिभाति तत्र तदभिमानि देवता द्रष्टव्या उपया
गानो प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात्तदनुकूलत्वं पत्नपरत्तयामंत्रानव्याचष्टे आपो वै स
मुद्र आपो रेतद् स्याद्विना पदार्थस्तत्स्पष्ट एव अत्र कात्यायनः शाभिना दंगारानाहत्यवे
दिश्वो पयानि वपत् (अभर) ततः एषहाज्यगाहरोन प्रजननं मिथुनमेव कृतवान भवति
तेन एषहाज्येनानुयाजेषु चरति अनुयाजान्यजेदित्यर्थः तदुभयं प्रशंसति पशवो वा
अनुयाजा इति अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वं पयो विकारत्वाद् एषहाज्यस्ये
वपयः तेनानुयाजानुष्ठानमेव पशुषु प्रयस्थापनं विहितानन्याजान्विधास्यमाने रूपप

५०

वे० द्भिः सह पुरस्तादुपरिष्टाल्लोमसनाप्रशंसति प्राणोहि प्रयाज्यानमिति हिश्रूयतेभ्यो
१२३ प्रसिद्धिमुपपादयति प्रयाज्यं तावदन्नं अन्नं च तदन्यपञ्चत्तिरेकोनुविधापित्वात्प्रा
णाः अतः प्रयाजं प्राणो उपयज्ञः पुरस्तादनुयाजेषु प्रयाजानुष्ठानेन पुरस्तात्प्राणोमु
खस्थमप्राणोशीनिहितवानभवति प्रसाउपपरनुष्ठानेन पश्चात्प्राणामहानारक्षं पशौ
स्थापितवानभवतिमिथित्वायाः प्राणोऽपरिष्टादधस्तान्नप्राणासनुप्राणादयं स्थापि
तवानभवति तद्वा एतद्दित्याहि एको होताध्वर्योः अध्वर्यवे उपपष्टे प्रतिप्रस्थाता च प्रया
जार्थमुपप्रैषागार्थं च वषट्कुर्यात् उपयाजो नाम निर्वचनेन प्रशंसति अथ यथाजं तमु
पयजतीति स्मात् उपयजो नामेति पजेतमध्वर्युमुपसद्येः तान्यंगान प्रतिप्रस्थाता पजन
तीति पश्चात्वाउपयजइत्यर्थः अथ यदुपयजतिप्रैषेत जनयतीति प्रयाजा सा
ध्वैरनुयाजैः प्रजननं स्यात् तत्राह प्रयज्ञिजेनयति हृभिमानिदेवताः कथमेतेन प्रज
नयतीति उच्यते पश्चाद्ध्यपजतीति योषा योषा याः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यंते समु
द्रं गच्छ स्वाहेत्यपउपघागमंत्राहे गुदाव परस्पहविष्टं समुद्रं समुद्राभिमानिदेवगच्छस्वा
हादिदं द्यं सुहुतमस्तु एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्य येषु मंत्रेषु मध्ये पत्रद्देवतास्थं नप्रतिभा
तितत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या उपयागानां प्रजननहेतुत्वेन पचस्योक्त्वा तदनुकूलप्रपत्न राम
परतयामंत्रान्व्याचष्टे आपो वै समुद्र आपो रेतः इत्यादिना पदार्थस्तु स्पष्ट एव अत्रकी १२३

123

स्यायनः शामित्राहृंगारानाहृत्य वेद्दिं श्रोणायानिवपत्फभरस्यामाग्नीध्यया ह्वासोमेहो
तृधि ह्मोप्रतिप्रस्थातोपयजति ग्रहहत्तृतीयस्यप्रछेदमनुयाजेष्वसमुद्रंगछेत्तिप्र
तिमंत्रंप्रतिवषट्कारमितिअत्फपयाजंविधत्ते अथात्फपयजतीति अत्फपयन्नान
काश्चात्वारउपयागासहलकानंतरमाधिक्येनयष्टव्याःविहितानत्फपयागानन्वयव्यतिरे
काभ्यांपुनःपुनःप्रजाभिवृद्धिहेतुतयाप्रशंसति सयंनात्फपयजेघावक्क्लोद्दैवाग्रेप्र
जाःस्वष्टासाइत्यादिना ॥ इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयवेदार्थप्रकाशेमाध्यंदिनश
तपथब्राह्मणोत्तृतीयकांडेचतुर्थेब्राह्मणं ॥ समाप्तश्चषष्ठःप्रपाठकः ॥ अत्फपयाज
मंत्रान्विधायपुनःस्तष्टाभिवृद्धिहेतुतयाप्रशंसति सोत्फपयजति यज्ञंगछस्वाहेत्यादि
नायत्रवैयज्ञस्यशिरोछिद्यततत्वशरसोहृत्वापःप्रविवेशेति वृत्रमालात्वाव्ययवयज्ञरसा
नुप्रवेशेनयत्तस्याद्रूपत्वंसोमस्यरसात्मकत्वाद्वासोमस्यौषधित्वाद्दौषधिविकारत्वा
द्दूतसइतिवासोमस्यरेतस्त्वद्दिगंनभोसोकः ततोवृष्ट्युत्पत्तेस्तस्याद्रूपत्वंअधिष्ठानाधि
ष्ठात्रोरभेदायंस्वलात्मकइतिजानुवैश्वधिग्नाग्निर्वैश्वानरइत्यभ्यतेतस्याःसर्वोत्रयत्ने
नप्रतिष्ठारूपत्वस्यष्टमेवमुखविमर्शनमंत्रस्यायमर्थः हेप्राणारूपगुहमेहार्दिहृदृ
यसंबंधिगान्येयछपक्वाहार्दिहृदयेस्थयपयपशोःप्राणारूपस्यगुहस्यविछिद्यहोमाडुपयष्टः
गनोपिपाराणविनाम्रूतंअपगछतिअंतस्थप्राणैर्वतेतधोहोपयष्टत्तिस्यष्टं अथनाथधं

वे० न्यापत्नीः संयाजेतीति जाघनाद्वालतुंडः तयापत्नीपक्ष उपसंश्लिष्टाः सोमत्वष्टाग्यादेवताः सं
१२४ याजयेत् जघनार्धो जाघनीत्याहित्यर्थः जाघन्यानपि प्रदेशविशेषमाह अंतरतो देवानां प
त्नीभ्यो वद्यतीति देवानां गच्छति अपत्नीभ्य इति चतुर्थी तासामर्धाय अंतरतः ऊर्ध्वमुच्छ्रि
तस्य वासस्य अंतरतो अंतोमध्यप्रदेशादित्यर्थः उपरिष्टाद्धृत्य नयेगार्हपत्यसमीपके बाह्य
प्रदेशे अथ हृदयशूलेनेत्यादि हृदयस्य पश्चाच्छूलेन परितर्द्य नेतजोवायमश्रुतायां सप
र्याप्तं भवति शूगनुविद्धत्वात् तयागार्हपत्यस्याहित्यर्थः तस्मात्पाकात् पूर्वं शूलेपरिग्रहणा
र्थं कुर्यात् शूलाग्रं केइति उच्च अतः पाकात् पूर्वं शूलेनपरितर्द्य नाच्छुग्यद्धृदयशूलं संप्राप्नो
तीत्यर्थः त्रिप्रच्युतेसौपाकोत्तरकालं हृदयशूलात्प्रहृत्यो तमंमत्स्यवद्धधातिहत्तरावप
वानां उपरिस्थापयेत् अथ हृदयशूलं संपरिकर्मिरोप्रयच्छति सत तच्छूलं पथि अम्बुचन
पराध्येतगारारसनेहोममाह तुषधीसतिउषधीसवनस्पतीश्चैषाशुत्रप्रविशेतत्पथिव्यां
परासेतत्त्यामुत्पन्ने उंषधीवनस्पतिकुप्रवेशोयुक्तः उक्तहोमाभावेप्रायमाह अपए
वेति अपःसंप्राप्यतअमिपेयोदेशोतीवनासरःसरस्यन्दनमवतितत्रोपगूहेन् अपा
मतिदूरत्वेउपायांतरमाह यद्यप्सु इति यन्नायविषयेतानिप्राप्नुयात्तत्तदापूर्वस्यप्राग्देश
उपपत्रनिनयनं कृत्वापीषद्वाहूहेशउपगूहेत माधोमोषधीहिंसीरिति हृदयशूलेमयमो राम
षधीनांचाहिंसामाकुरु छंद्रपद्वाहूगूहनाद्यांहिंसायसंगःपृथिव्यामुपगूहनात्तदीयो १२४

124

षधीनां बाधप्रसंगः अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते निगूहनस्य बंधनरू
पत्वात्तास्य चरत्वाधिष्ठात्तृकत्वाद्वरुणात्संबोधने हे राजन् वरुणायस्मिन्यस्मिन्नीप
रूपे वंधारस्थाने बद्धासमद्गतततस्तस्माद्धामुस्थानान्नोस्मान्मुंचपापेन विमुक्तानुरू कंच
यस्मिन्नागसि संभाविते आगस्कर्तारोप्ययामा अहंतव्या रज्जरुरीयाः वप्रमित्याहुर्मनुष्याः
प्रार्थ्यते अथाभिमंत्रयंते ध्वर्युप्रभृतयः सुमित्र्यानइति नोस्मदर्थं आपऔषधयस्सु
मित्राः शोभनमित्रे सुसाधवः संतु मित्रवद्धितकारिण्यो भवंतु योस्मान्द्वेष्टि अस्मासु द्वेषमा
चरति यं च वयं द्विष्मयस्मै तदर्थं दुर्मित्र्याः संतु द्वेषिण्यः भवंतु सूत्रकारः सुमित्र्याग इत्यु
पस्पृशत्यपः भयरूहमशेषाबायवौमि मंत्रेणोचोत्तरेणति एतत्पशंसति यत्रवा एते
नेति एतेव हृदयशूलेनिगृहनेन सापश्चाबध यश्चअस्मात्स्थानात् अपशूलपति
ष्ठतितदुतस्माद्धेवकारणान्ताभिः सहसमित्र्याइतियाजेनामित्र त्वेरूत्तवानभववति
णबमन्यत् शूलोपगूहनाहवयविशेषेधेपि सवैनानीषामीयस्यपशोः करोतीत्या
हि नासावेसोध्वर्युः नसामनू वे घ्यावर्जैमिस्त्रे ॥ इतिपंचमंब्राह्मणं ॥ इति साय
णार्यविरचितमाधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मणोत्ततीयकांडेऽष्टमो
ध्यायः ॥ अथ पश्वैकादशिनी विधानुमाख्यायिकामाह प्रजापतिर्वै प्रजाः स स
जानइत्यादिना रिरिचानइवामन्यत आत्मानं रिक्तमेव अबुध्यत कुत इत्यत आह त

वे० स्मात्परान्यः प्रजा आसुरिति तस्मात्प्रजापतेः सकाशात्प्रजाः पराभावयनाभवन्निति कृत्व
१२५ मेव अबुध्यत कुत इत्यत आह तस्मात्परान्यः प्रजा असुरिति तस्मात्प्रजापतेः सका
शात्प्रजाः पराभावपनाभवन्निति कृत्वमेव विशद्दयति नास्य प्रजा इति लोके ति बहुप्रजः
कश्चिन्नाभिरज्जितैर्धनादिभिः श्रीमान बहुतनश्च न भवति एवमस्यात्र हर्थेन स्थित व
तदृत्यर्थः स एतमित्त विचारं कृतवान् अविशिष्टिरिति [illegible] वं रिचे सुश्रूषतमेकवचने रूपं त
हैव विशद्दयति अथ यस्मै कामायास्मि प्रजासृष्टिमकार्षं स कामानसमर्धि समृद्धा
125 नाभूत् तमेव विशिनष्टि न मे प्रजां श्रियान्नाद्यापद्भूति विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानि
त्यर्थः ये द्वावागत्यापारे रौच अर्वेघ्राम्यं श्चूतपश्चचारेत्यर्थः स च वं हत्वा पश्चैकाद
शिनीअपश्यत प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् एकादशिन्यश्चु प्रजापतिरित्यादिसा
स्य ऋ वसीयान्हैवैस्वाभवद्दिति वसीयान् वसुमत्तरः न केवलं प्रजापतेरेवैकादशि
नीप्रयोगात्तेतत्फलं किं तु इदानींतनस्यापीतत्फलं तदनुष्ठानाद्भवतीत्याह एतस्मै
कमेकादशिन्यायजेतेत्यादिना कमितिपूरयाः य एकादशिन्या यजेत एतस्मै आप्या
यनादिकामाय सयनमानः प्रजया पशुभिराप्यायते प्रवर्द्धते आप्यायनाय चैनं यजमा
नं प्रजाः पुत्रमृत्यादिरूपाः समावर्त्तते प्रतिनिवर्त्तते आगत्य वर्द्धन्ते तदाप्यायनाय श्रिये राम
न्नाद्याय प्रजास्तिष्ठ आत्मानं प्रकाशयंति अनेन श्रिया चाप्यायनं प्रसिद्धं द्रष्टव्यं सामान्ये १२५

नैकादशिन्याः कृत्स्नमतिनायत्ता नैकादशिनान्यश्च न क्रमेणाविधायतत्तत्कसंच विभज्यदर्
शयति एष आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते तदुत्याहिना अग्निर्देवता अस्य स आग्नेयः पशुस्तं प्रथ
ममालभते स स्थितदेवताकेषु प्रथममालभ्यते येन भवितव्यमित्येतस्मिन्नर्थे कारणमाह अ
ग्निर्वै देवानां मुखं प्रजनयितेति यः प्रजननपिता परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजननपिता ग्निः
स देवानां मध्ये ग्निरेव मुखं प्रजनपिता मुख्यत्वेनोत्पादकः तामग्निरध्येत् सोमोरेतो दधा
तु सविता प्राजनयदित्वाद्वै अग्नेरेव ध यमदर्शीनात् सोग्निः प्रजापतिना सहत्वात् प्रजाप
तिस एवाग्निर्यजमानश्च गार्हपत्यः स न यद्रुमानरूपेणावस्थानात् पशून्निष्पादकत्वे सा
म्यात्तथा यजमानत्वं तस्मात्तत्वात्मसामान्यादाग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः अथ सारस्वतमुपालभत
इति शेषः या सरस्वती आस्ते सा वाग्वै वाग्रूपा खलु वाचैव द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं सात्मा
नं पुनराप्यापयत वाग्रूपां प्रजापनं प्रजापतिमुपाहृत्ता वाचमात्मनो वाचो एव वाचैद्दे बजमा
नो घाव्यापनादि किं करोति एवमुक्ते रेयं पशूनां प्रात्मलाणि निष्पाद्येयानि सौम्यस्य पशोः सा
रस्वतानंतर्यं प्रशंसति तद्यत्सारस्वतमनुभवति वाग्वैसरस्वत्यन्नमिति सौम्यस्याब धाधिय
तित्वात् तत्स्वरूपा यद्धि देवं देवैरधमानत्वाद्धि भूतमोषध्यात्मकत्वाच्चान्नत्वं तस्माद्यः पुमा
न् पुरुषो मि अन्नभ्यः सोन्नादो भवति वाचो न्नसाधनत्वात् सारस्वतानंतरं सौम्योक्तः अथ
सौम्यानंतरं पौष्णं पूषदेवताकं पशुमारभते पशवो वै पूषेत्याहि पूर्ववत् अथ बार्हस्पत्यं

श्री।

वै० पशुनालभते बृहस्पतेर्मन्त्राभिमानिदेवत्वात् ब्रह्मत्वं अथवा बृहस्पतिर्ब्राह्मणजातिः
१२६ खलु बार्हस्पत्यस्य पशोरालम्भनं तत्र युक्तिमाह तद्यत्स्वमनुभवतीत्यादिना एष ह्येष पोषाभिमा
नित्वात् पशूनां पोषकरत्वात् एवं पशवस्तस्माद्बार्हस्पत्यपशोरालम्भनं तत्र यो देवो ब्राह्मणः प
शूनामिष्टमुत्तमो भवति अत्यन्तं तथैवैको भवति अस्यैवं क्रमेणानुष्ठानं यजमानस्य पुरोहि
ता भवन्ति पशवः तदेव व्याचष्टे मुखमाहिता इति यस्माद्ब्राह्मणस्य पशुमुखाभिमत्वमस्ति
तस्मादेव कारणात् सर्वब्राह्मणो लोमादत्वा अजिनमाच्छाद्य संचरति सर्वस्वदक्षिणाके विश्व
जिदादौ सर्ववादः स्पष्टार्थः सर्वमेव दत्वा जिनवासोधारणं सामब्राह्मणे प्रपंचेनाम्नातं आ
पस्तंबोपि उद्वसायपरोहिण्यादत्स छद्मीमिति प्रकृत्य बहिर्लोमपरिधायेति अथ बार्हस्पत्या
नन्तरं वैश्वदेवं पशुमालभते वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः सर्वं वै तत्
सर्वस्य ब्रह्ममुखं करोतीति अस्य सर्वस्यापि जगतः येतदिति तेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्यादौ ब्रा
ह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरोभावित्वसंपादनेन ब्रह्ममुखं करोति ब्राह्मणजातिमे
व प्रमुखां कृतवान् भवति अथैन्द्रं पशुमालभते स प्रथमस्य पशोर्यादेव तं ब्राह्मणस्तिरं दृढं
प्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् एकादशिन्येन प्रजापतिरित्यादि स्पष्टं वसीयान्देवेब्दा भव
दिति वसीयान् वस्तु मुत्तरनकेवलं प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादित्तत्फलं किं तु दृष्टानीत राम
नरहपायितत्फलं तदनुष्ठानाद्भवतीत्याह एतसोकमेकादशिन्या यजेतेत्यादिना कमिति १२६

पूरयाः एषैकादशिन्या यजेत आप्यायनादिकामायस्य यजमानः प्रप्रजयापशुभि
र्द्विपंवीर्यंरू द्वैराग्सख्टमिंद्रियंतत्रवीर्यात्मकं स्व ष्ट बू ष्ट छा योर ते हाहिं दूष्टवेद्रि
यंरात्ति शत्तिमतोरभेदाद्इंद्रियत्वं इंद्रस्य देवे मुमध्ये क्षत्रियजातित्वमस्तु तेषां वि
श्वेषां देवानंतु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्यात्तद्दिशांरयत्वं अत इंद्रस्य विश्वेदेवानं
तर्यकरणं नास्य स्वामिनइंद्रियस्य पुरस्ताद्वाहिनादिंशः कृत्तद्दानइति अथैंद्राग्नंत
रं मारुतं सदेवताकं पशुमालभेत तत दिदं तत्र मुभयतो विशापरिवृढमिति पूर्वेश्च
देवात्मिकया विशा उत्तरत्रेमरुद्रूपयेति द्रष्टव्यं द्दृयमारुतानंतरं ऐंद्राग्नं इंद्राग्निदेवता
कं अथ सावित्रं आलभते सावित्रवारुणयो ब्रीहलरोस्यष्टत्समात्पशूनामेकादशत्वात्त
यदि यूपैकादशिनी स्यात् हि एकाद यूपसमानयजेप्राप्तिपशून् यू यसंभवाद् अग्नि पूर्वयूनिखा
तेमध्ययूपे आग्नेयमेव प्रथमं पशुं नियुंजीत अथेतरान्पशून्यथापूर्वं ध्रुवनयेयु
तियूपाद्यूपरांगानुक्रमेण प्रतिरूपं पट्टंथकनयुंजीरन्नित्यर्थः सच क्रमः सयउत्तरो
ऽनिष्ठः स्यात्तमेहरन उच्छ्रयेदह थ दक्षिणोत्तरभव्योत्तरमित्यादिना प्राङ्गिदिशः यद्यपि
पर्वैकादशिनीस्यात् यूपस्त्वेक एव तत्रापि आग्नेयमेव प्रथमं यूपमालभेरन् अथेतरा
न्सौम्यादिकान्यथापूर्वं तस्मिन्नेकयूपेनियुंजीत संक्षेपनार्थं मुहद्रूयनकालेपि आ
ग्नेयमेव प्रथमं नयेत् अथेतरादिहानीसकृन्क्रमेणानयेत् संक्षेपनेप्याग्नेयमेव प्रथमद

वे० शिराण्यहीं निर्हि छेत्पीडयेत एवं वपामवरेण्यान्नियस्यैव वपाप्रथमप्रचरेत्तर्किंबहु
१२७ नाअंगानायानादृसरेण्याग्नियांगानिप्रथमं यजेत अथेत्तरेखामंगानियथापूर्वं ॥
इतिसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकां
डेनवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥ अथसोमाभिषवार्थं वसतीवरीग्रहणं विधातुमाह
यज्ञवै प्रतास्यत्यादिना यस्मिन्कालेयज्ञः पशुर्विष्णोर्दैवानां परा आदित्यगतवतोव
धार्थं देवैः प्रेरितामपहीधनुर्ज्याछेदनेन तच्छिरश्चिच्छिदुः सकालोयज्ञ वै पशुस्तो
मेनेनपरामृश्यते तत्प्रकारः प्रवर्ग्ये प्रपंचितः पुरायत्रयस्मिन्कालेयज्ञस्यशिरोछि
द्यत तच्छिन्नमभूत तस्मिन्काले छिन्नशिरसायज्ञस्य रसो द्रवांश्चो हत्वाबावित्वा ऽ
उदकानिप्रविवेश तेनप्रविष्टेनैवरसेनैतद्धिदानीमपिपूर्वमस्यंदते नस्वभावा आपः स्यं
दंते तमेवछिन्नशिरस्कपशोगद्रुतमेवरसंइदानीमपुस्यंदमानाप्रवहंतंमन्यंते
ज्ञाः अथवसतीवरीग्रहमानाप्रवहं हरांविधत्ते सयद्वसतीवरीरच्छैत्तिअभिमु
गाच्छति तमेवरसंपुनराहृत्ययज्ञेसंदधातिधातिवसतीवरीग्रहणाकालः सूत्रउ
क्तः अग्नीषोमीयवपामर्जनांतेवसतीवरीर्गृह्णामितिगृहीतानांसवनत्रयार्थं
विभागमाह तावैसर्वेषुसवनेषुभजतीतिगृहीतव्यान्युदकानिविशिनष्टितावै राम
स्यंदमानानामितिहियस्मात्सयज्ञरसएतत्अस्रवत्अथततोगच्छंतीनामेवाऽपो १२७

127

संबंधिनीं गृह्णीयात स्पंदमानग्रहरोऽप्यपरं तरमाह गोपीथायवाइत्यादि
पञ्चरश्मरोपाय अन्यतरवाहो हकव्यतिरिक्तः सर्वं इत्यपति इतस्ततश्च सञ्चरतीति इहेंशब्दा
र्थं विशिनष्टि यदिहेंकिंचेतिपठ्यते किंचेदं पारिदृश्यमानं जगत्तदिहेंशब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किं
चित्तिं इहाहरतीत्यपि वायवे चतुर्थी इति योयं वायुः पवते गच्छति सोऽप्यनियतं चलनवाहान
एतावता नेश्यति न प्रतिनिवर्तते यद्यपि स्पंदमानानामितरेषां च पदार्थानां चलने साधार
णं तथापि स्पंद[illegible]नां मार्हतेरपेक्षितत्वाद्दीचलनमितश्चततश्चलनं विवक्षितं एकरूपेणा
प्रवर्तिनाम यात्तथाविधवां च स्यात्तावात गोपीथाय स्पंदमानां गृह्णीयात् हि ताग्रहरतास्या
भिप्रायमाह पश्चत्यतसरसं गृह्णीतीति दर्शनपूर्वकग्रहरोसतीति यत्तरस्य परिज्ञात
त्वात्तथाविधाभिरद्भिः क्रियमाणो भिषवः संगोपीथो भवतीत्यभिप्रायः हिवाग्रहरास्य
प्रयोजनांतरमाह एतस्मै वै गृह्णीतिय एषतपतीति कथमेतदर्थतेति तत्र हेतुमाह
विश्वेभ्यो हि वा एनं देवेभ्यो गृह्णीतीति यस्माद्धि विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तेषामत्र कथं समावेशने
तित्राह रश्मयो ह्यस्य विश्वेदेवा इति स्वरूपस्यैवं दृष्ट्वा तद्धि भूतिरूपतां विश्वेषां देवा
नां रश्म्यात्मना हीत्यभिप्रायः जातो रश्मिरूपतां विश्वेदेवानां तदधिपते सवितुश्च हि वैव
संभवाद्धि वा गृह्णीयादित्यर्थः किं चैष आदित्यो हि वेवप्रकाशमानो भवतीति तस्माद्दिवि दि
वा गृह्णीयात अस्तमयात्पूर्वकालीनं ग्रहरांप्रशंसति एतद्वा इत्यादि अमीषां भीयेहनि

५५

वे० रात्रौ विविश्वेषां देवानां प्रातर्यष्टव्यानां यजमानगृहं प्रत्यागमनसंभवात् श्रेयस्यागमिष्य
१२८ तीतियथालोके गुर्वादेः पूज्यस्यागमानात्पूर्वं उपगृहेषु न संपन्नैर्नैवावसथेन आवसथ
मावासस्थानं तेन तद्वादिकं सर्वं पूजोपकरणं उपसंकल्पते तत्तत्सद्भावे चेन्निर्तेन पूजोपक
रणोन संभावयतीति एतद्दूवैतत्तत्स्वबुअतिथिभूतानां विश्वेषां देवानां आगमनात्पूर्वं
यद्दिवैव गृहत्तामस्मि एतत्तत्स्थानीयमित्यर्थे द्वयं प्रसंगात् उपवसथरोवनिर्वचनं दर्शय
ति एतद्भुविः प्रविशतीति सोमरसेष्वनुप्रवेशाद्विद्धं एतद्याचष्टे एतासुवसती
128
वरीषु एवं श्रेतीति उपवसत्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन्कालेइति उपवासकाल उ
पवसथ इत्यर्थः प्रमाशब्द सतातां वसतीचरीगृहतोत्प्राग्गस्तमयेसतितद्ग्रहणो
पायमाह सयस्याग्रहीत अप्यस्तमियात्तत्प्रायश्चित्तिः क्रियतइतिप्रायश्चित्तिर्दिचागृह
णाकरणाद्दोषस्वशांपायः क्रियतइत्यर्थः तत्प्रकारः प्रदर्शयते सयजमानोयद्विप्रोजान
दूष्टप्रथमसोमयागस्यातसनिनाग्रातस्वगृहायष्टुः तत्प्रभृतंघटाद्देः सकाशात्तग्रहीया
त्ती अवः पुरा अस्तमयात्पूर्वं तस्याग्रहीतामभंचैतिप्रथमानुष्ठाने स्तमयात्पुराग्रहीतत्वा
दित्यभिप्रायः स्वयमनीजानश्चेदपरेनैयजमानेनोजानउपष्ठानन्यउपासितेसमीपगृहेष
ष्ठे स्थितः पर्यवसितो वाइरगृहस्थितो वासद्वीनानस्यात्ततस्यघटादेः सकाशाद्गृह्णीया राम
त्एवं सतितनाद्दिवापरिगृहीतामभंचैतियो ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुंभ्यानां गृह्णीयादिति १२८

श्रु त्येतरं तद्वृतयासेम वेआह पघ एत उभ मंनविद्दैत्याद्दिनाउस्त्रुषीमु त्कामित्यर्थः
एतस्येत्यस्य व्याख्यानेयए षत्तपतीति उस्त्रायाहिरत्यस्य चसस्ये वर्गसामा न्तह्र पक
रतां अत्रसस्त्रं अस्तमित सेञ्जिनाह्यासुरे जानश्रेद्दनी जानो न्यस्यापि स्मीपावस्म यस्य
पुरेजानस्योभ याभाव उक बाहिरत्यं वेपारि धारयनह विभ्रतीरिती त्ति प्रह तास्येमं मंत्रं
विधत्ते अथातोगृहा तेवह विभ्रतीरि मा आपद्गतिद्द माग्र ह्वमाला आपद्दं विभ्रती
अभि सूपमारोनसोमात्वेनह विषा स्वाङ्गु प्रविष्टेन पञ्जरसस्पेताह विषात्तद्द त्य: ए
तामि निष्पन्नेनसोमेनह विषाहविष्मान्यजमान आविवासतिपरि चरत्येता वसती वरी
द्दे वो घोतमानो अध्वरोहि सारहि तोयतोग्रह्वमारोवे सती वरी लक्षसोर्हे विर्भिः ह विष्मा
नभवतिग्रहतास्याविश्वद्देवार्थत्वाद्दि श्वद्देवा नारस्मिहप त्वात्तद्वानस्यै वापिग्रहुमारोर्वे
सती वरी लक्षसोर्हे विर्भिर्हे विष्मा नस्तुवति याहंद्दविभज्यव्या चष्टे ह विभ्रतीरि मा आपद्गति
पत्नस्यासुरस: प्राविशत्तस्मा हाह विर्हे विष्मानभ्रमतीरित्याद्दिना आ स्वषु आहृतानाम
पांबाहस्यत्यस्य पश्चा द्गागसाद्दनेत मंत्रं च विधत्ते नाआहृत्य जघनेन गार्हपत्यं
साद्दयत्यग्निर्वद्दत्ति निद्द धात्तिशा लाद्दीय मपरेतोत्तिस त्रं अपन्नग्रहस्य अपतितग्र
हस्य अशीर्षाग्रहस्येत्यर्थः तस्माग्नि:सद्दसरस्या नेसाद्दयमिअ थवह्रापत्नी बामीय
पशु:पत्नी संयाजांता:समाप्तोभवति अथ तद्द्दापरिहरति वसती वरी र्वेद्दे:परितोनय

वे· तवेदिमध्ये स्थितावहीक्षितान्प्रक्रामतेत्यध्वर्युर्हविर्धान्याह प्रक्रामतेत्याह त्रिरिति कात्या
१२९ यनः हविर्धानस्य पुरोदेशे यजमान आस्ते उत्तरवेदिमपरेण वा यजमान आस्त इति सू
त्रे अथतो अध्वर्युरादाय दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य निष्क्राम्योत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ
सादयेत् इंद्राग्न्योर्भागधेयी स्थ इति भागधेयी भागधेय्यो भागाः मन्त्रं व्याचष्टे विश्वे
129 भ्यो देवेभ्य इति ते देवा वित्यतोग्निं प्राविशंस्तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरी
यकश्रुतेरत्रैव कांडे देवानामुदस्य दीक्षितानामित्यत्र विवृतं यैवै विश्वेर द्रूसमोष्व
वहृपसामेभि देवानामग्निर्हव्यधारस्तासरे याभ्व अग्नेः सदं दैवे देवमयत्वं इंद्रस्य तु
देवाधिपतित्वात् तत्सिद्धं अत इंद्राग्न्योर्विश्वदेवरूपत्वात् इंद्राग्न्योर्भागधेयी वेत्यभिधा
नं ताः पुनरादाय तेरत्पत्नी सादयेत् पत्न्याः अवस्थानप्रदेशमाह सूत्रकारः शा
लाद्वार्यमपरेणास्ते पत्नीति अध्वर्युः पत्न्याः उपरिष्टाद्देशेन पर्येत्य पत्न्याः पुरोदेशे
वस्थिता वसतीवरीरादायोत्तरेणामार्जालानिधूम्योत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ सादयेत् उ
त्तरश्रोणौ सादने किंचिन्मंत्रं निर्दिश्यत तस्य वक्ष्यमाणस्य संपदतिरेकेणाप्रातिकूल्य
मभिधाय दक्षिणश्रोणौ सादने मंत्रमेव संपदनुकूलत्वात्सिद्धं तत्पतिमित्राव णम
रुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवं सादयेदित्याह त्वा यस्मादयं मंत्रोतिरिक्तोधिकः अतो व
क्ष्यमाणसमपदाऽपेत शक्वरीछंदः प्राप्तिलक्षणां संपन्नं संपद्यते इंद्राग्न्योरित्यत्र १२९

नैववेदनतिरेकात्तं संपद्यते सर्वतः परिहरणामुत्तरवेदेः परिहरणं च प्रशंसति गुप्त्यै
वा एताः परिधिर्यं तत्प्रतिप्रति अपां च ज्ञत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञ
स्य रक्षस्सकाशात्सर्वतो गुप्तिर्भवति सा ह्येषा दृष्टोद्धेयतोऽग्नेः पुरस्ताद्भूत्तेमानत्वान्न दधेदक्षरणा
त् पुरस्तात्परिहारापेक्षा नास्ति परितोऽग्रं ते क्ष्यंतत्यर्थः ॥ वत्तरश्मोऽशीतस्त्वाहापाग्नीध्रमं
डपं विश्वेषां देवानामिति मंत्रेयास्यद्दयेत तत्तेन विश्वेषां देवानामिति मंत्रपाठेन संवेशन
प्रसंगात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति एते वैव सतां वरं तस्माद्वसतीवर्यो नामेति वसतां व
चि स्थानेषु निवासं तोम ध्ये एते खलु देवावरं एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः वसतां दे
वानां श्रेष्ठत्वाद्वादकत्वाद्वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नं यद्वा एते एता आपः वसतां विश्वदे
वानां वरमुत्कृष्टं स्थानमिति वसतीवर्य इति नाम उक्तार्थं तं प्रशंसति वसतां ह वै वरं भ
वतीति वसतीवरीः हराप्रत्तमाग्नीध्रे सादयतीनामं त्रात्रिंशापासत संख्यातां शक्करीत्वसं
पत्या प्रशंसति तानि वा एतानि सप्तपञ्चाशीत्यादिना चतुर्भिर्गे ह्लनीत्यादि संख्यावि
भागस्तु स्पष्ट एव यत्र वै वाचः प्रजातानि छंदांसीति वा वसकाशां छंदसामुत्पत्तिः ।
सोमाहरणप्रस्तावे गायत्रे वसुपर्णो भूत्वा तत्थेति सा छंदांसि सस्रुजद् इति प्राक् प्रतिपादि
ता तेषां मध्ये पराध्यदिराघेमहा श्रेष्ठा शक्वरी सप्तपद संज्ञा वह्नयासत्वाप्त हत्त ॥ इ
ति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणे तृतीयकांडे न

वे० वमाध्यायेद्वितीयंब्राह्मणं ॥ अथसुत्याद्दिवसप्रातःकालीनंसवनीयपशुपर्यंतप्रयोगमा
१३० ह नानसंप्रबोधयंतीत्याद्दिनातान्ऋत्विजोरात्रेरपरभागेप्रबोधयेयुरध्वर्युर्वः अपर
रात्रऋत्विजःप्रबोधयंतीतिसूत्रे३ उदकोपस्पर्शनंविहितकर्मणाउपलक्षितंप्रदीप्त्वा
ज्यान्ययोप्नत्तरवेदिसमीपं अत्रप्रयोगक्रमउक्तःसूत्रे अ प उ पसदृश्यशालाद्वार्यवरि
स्तरणापात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणामुत्तं संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि हु
130 त्वाग्नीध्रउपयूपपश्वाज्यग्रहणामाज्यान्याडाग्यावनीयत उध्मप्रोक्षणादिकरोतिआग्नी
ध्रीमीयप्रवर्तस्तरणामाज्यासादनाहुत्वेबांतरेणाधर्सोममद्रिषुसंमुखेषुनिदधाति ह
देत्वेतीति तमिमंसोमोपावहरणंसमंत्रकविधत्ते अथराजानमुपावहरतीतिअ
धिषवणचर्मोपरिप्रदेशप्रत्यग्धोनयेत्यअधःप्रापतंप्रशंसति इयंवैप्रतिष्ठाजन्तूरिति ।
आसामुत्पत्तिमतीनांसर्वासांपरिदृश्यमानानांप्रजानामियंखलुभूमिःप्रतिष्ठाआस्य
हंजन्तूजन्मभूमिःअस्याविप्रजोत्पत्तित्वाद्धिमांप्रतिष्ठामभिसंसृष्टोपावहरणंकृतं
भवतितथासतितंसोममस्पाःसकाशाद्विहारितवान्भवति अस्याःसकाशा० दु
त्पादितवांश्चभवतिसकाशादुत्पादितउपावहरणमार्ग्यमाहमंतरेणोषइति द्वेषआयत्येश
कटदृंहैयहसाधनसोमाश्रयत्वाहनसःशकटस्यपतत्वंतयोरंतरेणावहधःउंदृरोहणो राम
नयद्धहिधावपघ्नन्कृतवान्भवतिग्राह्णामध्येस्थापनंविधायप्रशंसति ग्रावसुखंमुखे १३०

क्षिति सोमस्य देवेषु क्षत्रिय जातित्वमसंहृदुक्तं गायत्र्या तु बहुत्वात् शेषत्वेनोपलक्षणेन
त्वात्र विशोऽहं पतत्वं मध्ये स्थापनेन यत्सर्वं गायत्रीमुख्यत्वं तत्प्रशंसति तद्यत्से मुखो मवं
तीति क्षत्रियममिलक्ष्य विशमभिवाहिनीमभिवाहनशीलां करोतीति इत्युपावहरणप्र
कारमभिधायोपावहरणमंत्रमाह स उपावहरति हृदे त्वेतीति हे सोम त्वां हृदे हरति
हृदस्य विषयमिति विषयाभिमुखत्वेनोपस्थितमात्मानं हरतीति वा हृदयमंतरकरणं तद्वि
शेषरूपं संकल्पविकल्पात्मकं मनः यजमानसंबंधिनोस्त्वयाऽहं मयाऽभिविषयोपकामनसे त्वामा
र्थं उपावहरामि त्वेति कर्मकारकस्य द्वितीयानाद्वियद्याद्वियते अतो वाक्ये हृदयं तत्र व्याख्या
नव्याख्येयभावः तथा हि ये देव लोकाय चक्षसे यायत्वा एतद्वृक्षिमिहे तानि देवानामुपलक्ष
णं सर्वत्रोपावहरामीति योज्यं किं च हे सोम ऊर्ध्वमुपर्यपरितायमानत्वेनोन्नतमिमं सोम
यागं दिविषत् लोके देवेषु पश्च होत्रहोत्रकाश्च देवेषु पश्चैतित्यर्थः तदर्थं हे सोमराजन्
त्वं विश्वाः प्रजाः उपलक्ष्योपावरोहमंत्रं विभज्य व्याचष्टे हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्ये
त्यत्कामायाहेत्याहिनासूर्यायपतत्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोपलक्षक इति व्याचष्टे देवेभ्यस्त्वे
त्येवैतदाहेति रश्मयो यत्र विश्वेदेवा इति प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः ऊर्ध्वमिममित्याह ब्राह्मणतोस्य
र्वं उपाहृतस्य सोमस्य समंत्रकमुपस्थानमाह अथोनुसूर्याय पतिष्ठत इति अनुस्त्यवे
क्षितं वस्त्रे विसृज्यते त्यर्थः विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति हि सूत्रमंत्रार्थः स्पष्टः अ

वे० यथापयन्निवका इत्यादि उपावरोहतो यो विश्वास्त्वमिति मंत्रे शेषस्तत्र वि
१३१ श्वप्रजा उद्दिश्य तु ष्ठ जेन त्वत्पति चारकापुरुषनिष्पादितावरोहणामंत्र र
णास्वतएवावरोहणस्य प्रजाः प्रतिसोमस्यापस जेनत्वस्य च प्रतितितीति तस्याश्व
क्षत्रियस्य तस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वस्त्वामित्यभिधानेनायथायथं अपयस्तं
पस्य य उपचितं तस्यद्वैपरीत्यं कृतं भवति तच्च पापवस्यसं पापं च हसा य श्वपापवश्य
131 संसाध्वसाधुमिश्रणां तन्मूलत्वेनेदानीमपि जनैः पापवश्यसं क्रियते अत उक्तं वै सक्षत्रये
नापस्थानमंत्रे विश्वास्त्वामित्यभिधानाद्धि श्वाभिः प्रजाभिः सोमोपावरोहणस्य हेतुत्वाद्यत्तत
रं तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वास्व नात् अवतरणास्योक्तत्वाद्धानो क्तदोषावकाशः एवं विस्मि
न पक्षे मवरोहं तु भवरोहयन्नित्यर्थः तस्मात्त्वामवरोहं त्विति विधानाद्धेतो राजा नृप्र
ति प्रजानामुपक्षीणत्वसंपादनाद्विदानीमपि पादयंत मवरोढुं तं क्षत्रियं सर्वाः प्रजाः पारंप
र्यरूपाः अवरोहंति यद्वा आयं तं यद्वा आयं तं प्रति सर्वाः प्रजाः स्वस्वानादवरोहंतीति तदनं
तरं राजानमुपरि हत्वाधस्तात् उमासते प्रजाः यद्वेदं पृथगेव वाक्यं तमवतीर्णमधस्तादुपा
सते श्रुतिजोध्वर्युप्रमुखाः प्रातरनुवाकप्रयोगमाह उपसंनो होतेत्यादिना उपसंनः स्वरू
त्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः अथ होतर्युपसंने सति स एव प्रातरनुवाकसंप्रैष राम
कालइत्यर्थः देवेभ्यो नुब्रूहीत्येतावता किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेत्याशंक्य तदुपयोगं दर्शं १३१

यते ॥ छं॰ हांसिवै देवा इत्यादिना प्रातःकाले यांति यज्ञं गच्छंतीति प्रातर्यावाणः ते चानुयाज
देवाश्चोभये अपि छं॰ हांस्येव गायत्र्यादि छं॰ होतृरूपा एवं च सति अनुयाज छं॰ होतृ देवानां प्रैषानुव
चनसमये देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति सर्वत्र देवस्य देवशब्देन व्यवहारात् तत्रापि तथैव प्रैषस
ति अत्रापि छं॰ होतृदेवत्वमविशिष्टात् अनुयाजदेवता छं॰ ता अप्यागमिष्यंतीति तद्यावर्तमाय
देवेभ्यः प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेन भवितव्यमित्यर्थः ॥ अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्या
वभ्य इति विशेषणेनेत्येके शाखिनोऽनुवर्तते तत्रयात उक्तप्रकारेण न द्रष्टव्याः तेषां मतमिति क्रमेणउ
पपत्तिस्त्वनुयाजव्यावृत्तिरिद्धिरेवेत्याह ॥ छं॰ हांसिवै देवा इत्यादि ॥ अत्र सूत्रं देवेभ्यः प्रातर्या
वभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधद्देवेत्यस्य ह इति ॥ प्रातरनुवाकोपक्रमांगामभूतं समिदाधानं छं॰
होतृदेवता समिंधनरूपत्वेन प्रशंसति ॥ अथ यत्समिधमिति होतृकर्तृकं प्रातरनुवाकानुवचनं
छं॰ हसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति ॥ अथ यद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाहेति ॥ तेनाप्या
यनेन छं॰ हांस्ययातयामानि अगतसाराणि करोतीति उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसा
रत्वप्रसक्तिं दर्शयति ॥ यातयामानि वा इति देवैर्हुतानीति शेषः ॥ छं॰ दोभिर्हि तेदाः स्वर्गं लो
कमिति स्वर्गार्थमुपयुक्तत्वात्तेषां यातयामत्वप्राप्तिः तदेवयातयामत्वं प्रातरनुवाकस्याप्युत
शस्त्रात्वाभिधानेन समर्थयते नवा अत्रेति स्तौति शंसति चोदयोरन्वावात् अनुवचनाभिधा
नाच्च निगमयति तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमिति ॥ प्रातरनुवाकस्य प्रतिगरविषये केषांचिन्म

वे. तं प्रपन्नं पूर्वेकमुदाहृत्य निराचष्टे तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति केचन महर्षयः एवं ब्रु
१३२ वते होतुः प्रातरनुवाककाले ऽध्वर्युः विनिद्रः सन्निमेषं करोति संनिमिषं घासमर एवमति
जेतो क्रियमाणत्वात् प्रतिगरस्थानीयद्रति तद्गुतथानकुर्यात निद्राभंगोनिमेषंचनकुर्या
दित्यर्थः तर्हि किं कुर्यात् यद्दि निद्रायात् निद्रामात्मन इच्छेत् अपि कामं स्वप्यात् यथेष्ठं स्वापं
कुर्यात् प्रातरनुवाकं जागरूक उपसीताध्वर्युः स्वप्यादिति अत्र मध्ये अग्निर्देवेद्ध इमेकादश कपाल
132 मित्यादि सर्वोक्तः सवनीय निर्वापः इतरहचमसपात्राणामासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः एक
धनामुदकानामानयनार्थं यः प्रचरण्याहोमोस्ति तं विधाय प्रशंसति सयत्र होतेति यत्र य
स्मिन्समये होता प्रातरनुवाकं परिदधाति परिधानीयामृचमुक्त्वोपरता भूयात् तत्र तदा
प्रचरणी प्रचरत्यनया जुहू यम्भतो य्यापारदृशायामिति प्रचरणी साप्रुगनवति तया चतु
र्गृहीतमाज्यं जुहुयात् प्रातरनुवाकपरिधानप्रचरणीहोमयोर्भिन्नकर्तृकत्वात्कीला
यैस्तयोगहोमं प्रशंसति यत्र वै यज्ञस्येति हुत्वागत्वा यज्ञरसः सपः प्रविवेशयः प्रविष्टो
यज्ञरसः एवं वसतीवर्याहरणावशिष्टाक्षिततमेव रसं अश्नाति मुख्यीभूत्य एति ज
छत्यस्तु होमाभावे यज्ञरसाहरणार्थं गमनासंभवात् प्रचरण्या आहुतिहोम एव यज्ञरस
साभिमुख्यगमनमित्यभिप्रायः आहुतिं प्रस्तरणात्मनापि प्रशंसति यद्देवतामिति यद्धवयद्दैवे राम
ताभाहुति जुहोति एतत् एतद् तेन होमेन तमेवावशिष्टमेवयज्ञस्य रसमभिप्रह्लोतितरसस्य १३२

रतां हूतवान् भवतीति तेन च तमाह घेस्वाधीने हूतवान भवति न केवलं मे तावद्देव उच्यते अ
पि च सा ... स्वसंनमेतिप्रापयतीति होम मन्त्रं विदधान घयाचष्टे स जुहोति प्राणो त्वाग्नि
रिति त्यादिना अग्निराप्यो धिष्ठ णावाचो हृदीर्घ योगत्वा वाया: सविवाचमेह वमा कानकि
ड्वोगात्तमिहं प्र रवंतीति सं गहार्थः अत्र सर्वत्र प्र णोत्तु प्र रवं त्वित्यस्यानुद्धानात्व नुजानं
त्वित्यर्थः परतया व्याख्यातेर्श्रोत्ताज्ञावाग्ग्रात्यत्र घ चोत क्षिपद्द इतिदीर्घः विदुषद्द त्यपतज्ञा
ववि शेषणतातया व्याचष्टे विद्वांसो हि ग्रावाण इति प्रथमा बहुवचने छांदसं द्वितीया बहुव
चनं चर मपाद्दे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह सविता वै देवानां प्रसवितेति सथापरं
चतुर्गृहीतमितिपदं मक्षार ज्यह यासोक्ते त्वाद्द परमित्यक्तं चत्वारि गृ ऽगृहीतानि ग्रह
णानियस्या ज स्यात त्र तु गृहीतं अप्सुतोमार्थ गृहीत्वा उद्दज्जुस्वंगांछं त्व हूयमानाणान्त्रेषान्नू
पात तत्र प्रथमं प्रैषमुक्त्वा व्याचष्टे अपद्दश्य जेतरिति हे होतः अ: प: प्रतिद्दश्यद्द छ अ
प: प्रतिगमनाचितं प्रहेव त्रेत्यपोनप्रीयनबू हीत्यर्थः दृश्यत्ते रिछ तिर थेइ तिव्याचष्टे अ
पहृछ होतरित्येवे तदाहे तिपदं व्याख्यायतात्पर्यमाचष्टे तघदत्ते होतान्वाहेति गतोर्थः एता
वच्चैवैतद्दितिउ शब्दो व्यर्थे अपि च एतास्कध नाख्या अपउद्दि श्यए तदनु तिष्ठत्ते एतद्दित्स
त्तं किंतद्दित्याह नेहनाइति एना अपो नाब्रा जा शकानिरजों सिद्दि नस नहिंस्कः नेहृतिपरि
भयेनेत्येषद्दहित्येन सेप्रयुज्यते परीतपदतिनिउक्तं अतस्तासां हिंसामाभूदित्यर्थः अ

६

वे० ध्यान्नैषान द्दर्शयति अथ संप्रेष्यति मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो वेदीतिदृश चमसाध्व
१३२ र्यवश्चमसप्रयोक्तारः तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः स संबोध्यते एहि उदकानयना
र्थमागच्छेति हे नेष्टः पत्नीः यंनेजमोदृभोहरसार्थं उदपएकधना उदकानि ते एकधारकाः
कुमावाप्रत्ययेकधनानयुग्मानि त्यासाद्दनाभिधानात् तेषां ग्रहीतार एकधनिन एत आगच्छ
त हे अग्नीत् त्वं पर्वेधकगृहीता तिर्वसतीवरीभिः होतृचमसेन च प्रयुक्तः सन चात्वालदेशे यावद्दा
153 गमनं प्रतिप्रयत्स्वेति निर्दिष्ट एतेन मंत्राभिधाख्यातव्याः विधयश्च तत्स्तोतव्याद्इत्याशंक्या
ह संप्रैष एवैं षट्ति एष मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युवित्यादिकः कर्त्तव्यः विस्मृतिपरिह
रार्थं प्रेरणामित्यर्थः तेषां कृतानयनार्थे निर्गमनमार्गमाह तद्दृंच इति आग्नीध्रचात्वाल
योरंतरालदेशे न उदग्देशेनोपसर्पंति ते चेत्कथमित्यत आह स यस्मादिशीति निर्गमप्रशं
न एवोदङ्ङियमः गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तद्द्वाख्यामुखेन प्रशंसति सह पत्नी
भिर्यंति यत्र वै यज्ञस्येत्यादि नापुराकिलेदृं वा यज्ञशिरः छिन्ना उत्कृते रसं यज्ञाप्यासु निवि
ष्टरसं गंधर्वाः सोमपालार रक्षाः ते देवा ऊचुः इमे गंधर्वा एव नाप्यूनाशरूपं अतरेकथं
नाशरहिते दृशे यज्ञरसमाहरेमेति विचार्य गंधर्वा योषित्प्रिया वयं च पत्नीभिः सहयाताः
ते च तथैव तासां कांक्षां हृतवंतः तस्मिन्समये त्वे यज्ञरसां जहुः यथा पुरा इदानीम राम
पि तथैव एतद्देतेन पत्नीभिः सहगमनेन ते गंधर्वाः पत्नीषु कांक्षां कुर्वंतो भवंति तत १३२

थाअबाधितस्यस्वरसमाहृतवान्भवतिप्रचरणीमगृहीत्तस्यचतुर्गृहीत्ताज्यस्यासु
होमनिधायप्रशंसति सोमोभिजुहोतीति हुतामाहुतिमनुसृत्यएवानुप्रविश्येप
त्नरसमुपसमेति अभिमुखंसंप्राप्नोतिएतस्यैवव्याख्यानंतांप्रत्यक्तिष्ठतीतितमे
वरसंएतद्देवेनहोमेनाविश्यत्पउद्दकेष्वनुप्रविष्टमाउभौमगृहीतवान्भवति प्र
कारांतरेणापि ॐ प्रशंसति पद्वैवैतामाहुतिमिति नकेवलंरसार्थप्रस्तरणंकिंतु
तंप्रवहंतंरसमारुद्धवान्भवति किंचत्तमपेक्षितंयत्तरसमपउद्दकानियारतिउ
अपिचयान्योमंत्रोक्तदेवताभ्यआहुतिंजुहोमितताएववैतेनप्रीणितवान्भवतिप्रीता
श्चताअस्मैयजमानाययत्तरसंसंनमंतिसंनमयंतियजमानाधीनंकुर्वंति मंत्रंवि
धायविच्छिद्यव्याचष्टे सकुह्रेति हेविरापइति हविष्मद्दत्तिपदंव्याचष्टे योवृहस्मि

वे० हे चिष्य इति यो वऊर्मिपजिपइत्यवैतद्दाहेति हविःशब्देन तत्साध्यो यज्ञो लक्ष्य
१३४ ते इन्द्रियवत इति योर्द्दियत्तस्यस्वरूपत्वात् इंद्रियशब्दस्य वीर्यमर्थ इति व्याचष्टे इन्द्रि
यावा मर्हिंत मद इति वीर्ये वानि त्यवैतद्दाहेति स्पष्टमेतत् तत्रैवाक्यमर्हिंतमशब्दस्या
134 र्थमाह स्वाहिष्ठ इत्यवैतद्दाहेति यत्स्वउ तन्मदयतीति व्याप्तिदर्शनात् तं देवेभ्य इ
ति भागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यमिति व्याचष्टे एतद्देतेनाअयाविष्टयहा हतं देवेभ्यो
देवत्रादत्तेति सोदेवेशोशविध्यपर्यषुमध्वेप्राथेनाया सम वात एतद्दैतेन मंत्रभा
गेनैनाअपः अयाचिष्ट हे वताथे पारितवान न्वृत्ति देवभ्य इत्यस्य पछुक्रमे
भ्य इति विशेषणां तस्य तात्पर्यार्थमाह सत्यं वै शुक्रं सत्यं पेभ्य इत्येतद्दाहे
ति शुक्रं हीदं रसात्मैव स्तुतरे सत्यं वै शुक्रं सत्यं पेभ्य इत्येतद्दाहेति शुक्रं हीदं राम
१३४

त्सं सोमप्रहारेणास्य स्याम नेतद्धर्मस्य साधनत्वानस्याभिमतत्वात् नादृशस्यापत्सु न्यक्षेत
देवेन तन्मु ओप्य इति वाक्यमाह सर्वैः येषां भागस्स्वाहेति चरम भागस्य तास्व ये मा हु
तेषां मुख्यभाग इति एषां पां स्वच्छरसहर्यो भागस्तेषां एते षां सुष्ठु रूपानां देवतानां भागः प्र
ति नियतो ता खलु अतो येषां मिति मंत्रेऽभिहितं इत्यभिप्रायः मंत्रस्यायमर्थः हे देवाः इदम
आपेहि अयं पात्र पान पात तिष्ठ देव यातु प्याकं वेष्टीद भिः प्रचूद्वार सर्वं द्विपावान्न मंत्रे सो
माम्भैः द्विपस्या हि नास स्यंथे अपूप देवे सुमध्ये सुख्ये देव्या देवम्भ्योऽस्तु प्रवक्ष्यते हे मा का
यं षां देवानां भागस्य मवय स्वाहा इदं स्तं स्वाहा नमस्सिद्धिरिति हता पापा आहुत्या अपसा
रणां संमंत्रकं विधत्ते अयमेवाव रणाव मसि नेति हे हत्नार्थस्य पराध्ये त्वं काष्ठैः कृष्णेव
व तायाः कर्षणस्य मस्ताणस्य संवंधा सि भवत्सं समद्रस्य सर्पं स्तरद्व षष्ठेः कस्या दि
से भद्रीणाता वै अपनया म्य पसार या मिद्गन्त स्या स्या पसार रणास्य प्रयोजनं कहब्य त्वमा
हु पपा वा अंगारो मिति नाशनः पादिति मिप्सानो भक्ष्मि ते अग्नि नाम क्षितौ णा तेपपाक
ो षभावेन सा जो भवति एवमेतया कृत्तया प्सानो भवति सोम हिंसा परिहारस्येना वि
परि स्तनं ज मिन्याह रजानं वारनाभि रिति मैत्राव रुणाचमसे पासनाहरंतीम स्व माणाः
आपः इति एताभिरभिरूप वस्तनं भमिषव काले सोमस्य संसर्गं करिष्य भवति भूत
एव आहवनीयेस्म वन वनीति वस्य तेऽ धवनीये संसृष्टस्यो द्वं सस्य सोमस्य सेन ससर

पे॰ उपमानत्वात्न तु गायत्र्यमित्यादि भगवत्र्य व्याख्यानमयन्तं स्वसूत्रैवैदेवावत्रूक्तवे सामिस्मर
१३५ णेन न समंत्रकं मैत्रावरुणाच्छमसेन तानोन्नयनं विधत्ते अथ पर स्तौति समुद्रस्यत्वेति
पयसमुच्य मैत्रावरुणाच्छमसेनेति नयन्तं तेन पापि समुद्रस्यत्वेति तेन प्रस्तौतीति समाम्रा
म्नाते अपांसंघातकत्वात्समुद्रस्या वा वै समुद्र इत्येव कर्हे शास्त्रकृत्वा स्मनात्स्तुतिः
एतदनेन समुद्रस्याच्छिन्नाइति पाठेनाप्रभक्तित अस्य यमसी शांत्वेदधातीत्सा पितृवा
135 न भवतीतस्मात्अच्छिन्नास्तस्य कृत्वा एतद्देवतावतिभोगे भुज्यमानेऽस्याः गार्हं ग मा
त्मनगस्यायोह त्रिभोगे सर्वे भुज्यमाने पितृनगोपं तेजस्येन पापुवन्ति अजन्त्र प्रचरं त्स्वेवत
नव मसोन्नयनानंतरं एकैवनाला पां नेजेनीनां पत्न्या इति सन्त्विति रेषां व मसेषु
किं मैत्रावरुणाच्छमसेनेत्युन्नेत आह । नयन्मैत्रावरुणाच्छमसेनेति यस्मादेवं भ्यो प
क्तोनं पसंगते न मैत्रावरुणाच्छमेन नयेत् । स्विजा प्रैषैः सत्कृते ने गमनसाधनेन गानवा
क्तैः प्रैषं यज्ञस्यागमनमैच्छ नति विदि निवेदनसाधनेन र न्ना देवेद्ध स्वादिभिर्वाक्यै
र्मैवेद्यनेन परस्मात् वेहिनवं नः पुरोयाज्यानुवाक्याभ्या पुरस्तादश्रिद्धिंशं पशुनर्वतीति दे
वतानाम इति पुरोऽरुक्यःवापुर एषा द्वाविंशा शाः ताभिः प्रारोचयन प्ररोचनामनुनयन्न अ
तो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वान्नरीयस्य मनसः प्रशस्तत्वात्तस्मात्मैत्रावरु राम॰
णाच्छमसेन गस्तौति अपंतरराणां नेतरं मनुष्यं विधत्ते नन्नायंतीभिः पुनर्देवयज्ञ १३५

नमति आगोरछपुः अग्नीध्र निर्गमनकाले संप्रेषितप्रकारेण वालालेव सतीवरीभिरिति
होतश्चमसेन चमसैः सन्नपस्तपस्यानं कुर्यात् यदुक्तं सूत्रकृता वालास्थापयेत् इति मै-
त्रावरुणचमसं च वसतीवरीस्तेन संस्पर्शयति समाप्तती नेरे तस्मिन् प्रत्येके मैत्रावरु-
णचमसे प्रत्यमामिति तदिदं विधत्ते [illegible] परिवान्यावचं संस्पर्शयति वसतीवरीश्च
मैत्रावरुणचमसं गता अभिः होतृचमसस्थाभिः वसतीवरीभिः समगमन संगता अभ
वन् तथा [illegible] वध्यः वध्ये नीयावालादि [illegible] मित्री स्यादि [illegible]
समगमनप्रदाय [illegible] शब्दे न प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विभज्य-
ते [illegible] सोऽपूर्वे [illegible] अन्ये केचित् [illegible] तदेकं संसृज्य नयस्तु [illegible]
सन्दृश्य [illegible] विपश्यन्ते [illegible] दिमदर्शनेन [illegible] एवं न
पतीति संबन्धः आनयेत् [illegible] आ मैत्रावरुणचमसात् वसतीवरीषु उपसर्गे वशा
तेन पतीस्वनु [illegible] एवं कुर्वेनापवैयराहनस्य यजरस [illegible] स्य चमसं संसर्गः
[illegible] सच परिप्लवा [illegible] हवनीयसमं [illegible] विध्यति [illegible] नकुर्यादि-
त्यर्थः यदुक्तं होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा [illegible] नमानायप्रपच्छति निग्राभ्यास्थ इति तेर
तराह अथ होतृचमसः [illegible] आग्नीध्रः [illegible] होतृचमसमध्वर्युरादाय [illegible]
वसतीवरीरध्वर्युर्गृहीत्वा [illegible] होतृचमसे निग्राभ्यामाला

वे त्वान्निग्राभ्या इति संस्तानि ग्राभ्या सुयाव यन्ति निग्राभ्यास्सं सेषिव नो देवा गगर्भा वृद्धय
१२६ स्मात्सैव वैकारिस्याः स्माव सन्तीव रीमे त्रावह तावम सप्योः संमर्गार्थे वा इउक्तः इत्यौन
स्यसंसर्गस्य चात्तासोपरि भावित्वे नक्षत्रं सत्ति तद्यथर्तुं पीस्वात्तात्तमिस्निअ नोस्म
चेत्तात्तोपरि प्रदेशास्तेवा दिवमुद्राम नन्तनस्मात्कारणा देनैरनेन चात्तास्तोपरि सं
136 स्य दैन यजमानं अवेक्षमेत्सप्तंथा इति पंथान मनु क्रमेणा संरमाव यन्ति समस्य कृत्स्ना
पयति प्रकाशयतीति यावत् ॥ अथ ब्रध्नं मुरिश्या हिरण्यं हेतुः मस्य मवनारयन्निते
होता पृच्छत्यध्वर्यो ब्रह्मा इति तत्र मध्वर्युं होता पृच्छति॥ अध्वर्यो अप उक्तात्मवे: लध्व
वानसिति प्रश्नस्यार्थे अरे इति सम्बोधने इत्यर्थः इति आनुषंग अविहायाः स्येवैनारहे
तिमध्वर्युं होता पृच्छति वचनमाह तत्र प्रस्ताहलेनेनयुरिलिहो मिलनी आकाश
केवलं लध्वा एवं अपि प्रवानेनमु अस्यर्थमाननता अनभवन प्रतिवचन स्यनास्यर्थमाह अ
विरमयाममंसत्ते सयैनसहेति अविः अपोल्लध्ववानस्सिनअथ्या अपिव भेमाया
रेमरुआननता आगता अभवन्निति सैवैनाऽङ्गतारह पंथाकामाह यद्धंसत्त्वकृतामध्वरसी
संस्ववमग्निषोमेत्र होतसाचावचतुर्गृहीतं यम ग्रहस्कनोरथमेव परिधिमासमते प्रविश
सेवाग्नवेतिनि देवतकृ मेणाहर्वणीयतावग्निषोमममाह सप्तघर्मस्विष्वमस्यादिति सव राम
तेमानःक तुरग्निष्वहोमसंस्थामध्ये सच ररांपाम स्वाहावाचशिष्ठ होमायासंतत्यौहस्त्रा १२६

न नहानमेवजुहुयात्तनोचेवुन्यनुर्गहोतं नहीत्वायमग्नेय। इतिमंत्रेणजुहुयात् मंत्रेण
यमर्थे हि अग्नेयमसंमतु चं यन्तुसंयामेवुअगारस्वसितयासाचाने वुअन्नेवु निमि
नमन्तेवुयमसंतुनोजरनिर्गंस्त्वथो। प्रागवागसिसरमयरूपोजनन शरवतीः पांसवतीः इषो
न्नानियंताअसंस्वामयन्तिस्वाहा हुनमस्त्व मंत्रस्याग्नेयत्वं यस्मात्तज्योतिष्टोमक मीतिस
गतमितित्र्याचष्टे। आग्नेय्या जुहोतीति अग्निर्वोअग्निष्टोमः इतियत्तावतीयस्यांतिमसो
ऽस्माग्निदेवताकत्वादग्निष्टोमोग्निः सतोऽस्मात्स्यकमग्निष्टोमममाग्नेय्याहोमेनाग्नावे
वप्रतिष्ठापितवान्भवतिमंत्रस्यपन्नलीलिंगत्वंतस्यार्थं सतिमनंवस्यागुरुत्वसमितो
वाअग्निष्टोमस्रतिहौत्सोमोधीनः एवमेवहुतोयथाप्रारण्यापाने [illegible]
नैतिरीयकेगुरुत्वसमितोवाएषयत्तरइतिश्रुतत्वाद् गुरुत्वंसमितत्वमस्ययतरव
मतोमन्तेवत्वाहोमोगुरुत्वरूपवेः निगमयति एवंजुहुयादयमग्निष्टोमस्याग्निः
ऽस्मसंख्यायांतुकत्वमित्यत आह पदत्रुः स्त्वान्मध्यमं परिधिमुपस्पृशतीति अग्
नेः परितोनिधायमानाः परिधयः प्राच्यांदिशिस्तर्थं स्येषपरिधिस्वानतेत्रय
एवरूयानिअग्निष्टोमोऽपर्युः संस्थकतोस्तोत्राणिनित्रीण [illegible] स्तोत्राणि
असरुद्धिस्त्वं किंनतरस्वतआह एतेहीति यत एते हृष्टा यतः प्रतितिष्ठतिअत
स्त्रिषुपरिधिषुमध्यमपरिधिपश्चाद्भागंतमवस्पृशातसुअतिरात्रशेषो

वे॰ इत्थिनो ह्युक्तम् मित्यत्र आह यथ अग्निरत्रो वा र्खोर्हत्वी का त्यादि नित्रो मक्त्र होम
१३७ मुघस्य दर्शनेर्ग कृ र्या न किं तु सम्बु ध्यै वयम न्य स्विति मन्त्र मुक्ते व लक्षीम स्व देव यज
न यव घृतनन न था सति स्त्र चिद्वो मः कृ चित्व दि धिंस्य शीं कृ चित्को मी मिनि वया
यवं यथ कृ प्रकारे ण्य यतैक न आम्रो छोमा दिका न व्यावर्ते य त्ति परस्पर आद सा
नकरो तित्र यावत्ते त्रिो यवं यथाग्नि छो मो नुहो त्ति यथ च्य: वरि धौ नि मा छि ययः
निरत्रौ य हूवे दन यव घृते यते कततं नो व्यो कस्मा इत्या इति कात्यायनेन अग्निरात्रेवा
इथिनो यति विक सामु क्त वा नर ग घासे मनं वा षा श शि निछ हिरनिरा त्र शक्ति इदानी
मेकधने घणना मयुग्म सरव्याधिके स्व माह अयुग्मा अयुग्मा एव धना पवं तो त्रिव
स्पमारत्ना त्रिं पंचा दिय स्य वड्ढा यिया ये रा गो व्या अ यगा ह्रि पंचा रयः तावे वायु
ग्म वि कल्पानुदाहरति त्रयो वा पंचवेत्यादिना त्रयो वा पंच मे स्य को अयुग्म विक
ल्पः पंच वा सप्त वेत्यपरः एवमुत्तरे श्रवि ष्ठ व्य तथा वा सा द न प्रस्ता वे कात्यायन
प्रेया मे कधा नानयुग्मानुदाहरन्तां हि प्रथमस्या पंच वर्श श्चाव इति अयुग्म संख्याम
कधन शब्द निर्वचनेन प्रदर्शयन्न प्रशंसति ८ वह मिथुनं प्रजननं गाथया ए एव
वएषो नित्रिसनरः सादिना ह्या शु विकल्प युग्म धेव य दित्र यस्त हा वाबें कं द्वंद्वं ते १३७
तो योनित्रिंकं नेयरिपंचनहा द्वे द्वे पंचा मति दिच्वेते ए वं सहनवे कार इश्च योग्ररा

ष्टं च दृष्टाश्चविधोऽसंतत्रयदृढं न स्त्रिपुं नं नद्ध यजमानस्य पुत्रा इह प्रजननं इवं पलब्धराषोः
तिरीक्षेणेन तृतीया दिकः सत्सर्वोपि यजमानस्य क्रियमपितस्यातिरिच्यते सर्वे सो तिन्कर
णा विवक्षिता तानि युग्मानोहयं नं समानमेकमेव धनं तं दन्तः पातित्वात् यस्मादेवासध
नमासीदिति रिक्तत्वस्मादयुग्मसंख्याका उदकविशेषा एकधननामकाः संपन्नाः
अत एकधनान्यकं त्वा दयुग्मसंख्याका एकधना ग्रहीतव्या इति श्रुतिः ॥ इति सायण
णाचार्य्ये विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनशतपथब्राह्मणस्य तृतीयकां
डे नवमाध्याये तृतीयब्राह्मणं ॥ इत्थमभिषवसाधनानामंशाद्ग्रहणाममभिधी
यायसोमाभिषवप्रयोगं वक्तुमुपक्रमते अथाधिषवणोपर्युपविशन्तीति अ
धिषवणिस्थयन्त्रस्याधिषवणो हास्मये फलके तयोः पतितउपविशन्ति उपवेश
नप्रकारः स एवेदर्शितः उन्नेतोध्वर्युर्यजमानो पूर्वोध्वर्युरपरेणा परीत्यतरे चयो देव
स्तत्वस्मादिनाहन्तरेच्छवेपुरस्ताद्दस्त्वर्थैः हिरण्यं बध्नन्ति विधायतन्मस्वरूपत्वेनप्र
शंसति अथास्मां हिरण्यबध्नीतेदयं वाइदं ततृतीयसवनालोमादिनाभस्याभनामि
कांगुल्यामिसर्थैः इदंवेस्याहिमागसयकृधास्या तं अग्नेवे नस्त्वे हिरण्यमस्ये स्यं भ
यसे आपोवैहणास्यपत्नयआसन्न भिरम्यधायतः समभवत् तस्मादेतेः पतए
नवहिरण्यमयवदितिअच्छवीमनुष्यत्वे नात्व सहपवत्तानेसस्य मन्तस्या मन्रे तस्ये

वे. हिरण्यस्यापि सत्त्वान्मा नत्वमयेव सेन सोमं क्रीणाति स्य स्य निसस्येना धिषुणोमी स्वपि प्राये
१३८ माहिरण्यं व श्रीयान्न स योयां स्तु यहा भिषवार्थमधिशुर्ये वाणा मा इत्ते अभिषव सा धनस्य
ग्राह्णोश्चयम यत्त्वं विधाय प्रशंसति नवोऽन्न इति सोमस्य देवत्वं समर्थनेन दिवि द्यौ ति दिशा
ऽस्मत्तीय स्यापि नोऽदि विसोम आसीदित्या दिश्य अंतरखिधेयं न स्यघ्रस्य स्य सोमस्य वे
त्रस्य पाद्याः प्राग्वर्णितेनः न स्य उत्तीम न स्य सोमस्य शरीरं प रिदृश्यमाना गिरय स्त्वेव पवा
अश्यानस अनन्त इते नयाह्लायम मय त्वकूरत्नो नेनं सोमं स म इं कृत्वा नभ्यतिन हिर
शरीरं स्व स्य वाधकं भवति अतस्ते ना भिषवे विषम द्विरेव स्य पं किं वा वपरा वपक्लिनो विमि
त्त विसत्तं सो माभिषव क्राजेन एवं धपन सोमं सकस्य कृत वा न्भवति किं वाभिषवो नामा
स्य वधः तं कुर्वते तो पयते श्यम पाग्रावाणः न दवप वत्वान्न घ्नंति न हिंसंति अतोस्मा रभिषव
स्या नातसोमं उद्देति पुनं उदितो भवतित्पैव संजीवति पुनः सम्यग्जीवाय नेभवति न सा
दितिपुनः पसहारः अथ तय मंत्रं विधाय व्याचष्टे तमा इत्ते देव स्य त्वेसा हित्रा गतमेतत
पूर्वभाग इव इतिदुः कवाश्वेति कि एव कारस्य किं कारणं स विद्यापभिधानं उभत्तो वज्रो
वा एव इति एव ग्रावा प्रत्तेपा साधनत्वसाम्या नसाम्यव सा वज्रं वज्रं लभते देव स्त स्य भ नो
साक्षी नमत्वधः एतत् एव मत्त सं ग्रावाणं एताभि सवित्रा दिभिर्देवताभिः आदत्ते धृतुः। राम
आददेग्रावासीति मंत्रभागेग्रावाणं संबोध्य त्वं ग्रावासी ति मंत्रो भिधत्ते तस्य नेयात्वं कु १३८

तस्मात्संकायं पायाय विषयात्सक पथात्यति । एतावद्भेदेनाभिधुसंवतीसाद्दिनाअभि
बवाभावे भाद्भू सत्संभवाद्हुस्य पावेदस्य गानाम्पयसत्त्वे दृद्धतीक्ष्णदृष्टिगा श्रेसतदंयबध्या
वासते दत्त निअनोगसनरति एवंति दासते दीनार्थी ग्रावा शक्तोनिवानरस्य मिप्रापेरागमंत्रो
गवासीसाहस्यर्थः गभीरमिमध्वरमितिमंचेत्याचष्टे योयमध्वरः स्यवतो वैरभौशक्तोपर्यो
वाहिस्यर्थः यदतिं गुप्ति स्वेनमहत्वगभीरपितिसोयं विवहियते अतो गभीरमहत्वदर्शे
नादिनमध्वरं महांतं कृधी स्वाहा मंत्रः सुभूतममितिस्कत्रसुतनमपमितिवत्तवोतये रासापो
सेधे स्पष्टं दारः सरस्यभिप्रायेणाव्याचष्टे सदृतनममितिसुसुतनम पिसेवेतराहे सिपविशक्र
स्यव ग्राहे प्रसिद्धत्वात् सोमार्थे इतिव्याचष्टे एववाउत्तमपविः वसोमएतिपवतिगेति
क्रमपिवतिरुणाय विघेस्यवतीति पविः सोमः अथवा पविवद्धलत्वात् पविः सोमः इतिय
दृत्तिरवसोमः उभय पविः खलुसोमपाने नयवलसंप्रदृस्य व्यादिविधस्य वणात् अन्नमधु
रसानां वा चक्रायेजनेमधुप पशाद्यसेषांतास्यर्थतोरसरवार्थ इतिव्याचष्टे उर्दे संवत्तमि
सादिनाअन्नमधुपपसारसविशेषबहुत्वात् सामान्यविशेषानुगमादिनिभावः नेनेप
वीयतनपाप्राप्तिद्धः अनः कथं एतनतत्संगच्छपतरसस्याआशंकायामअपनोदनायपवनवि
देशः कृतो यदाहाजैसंनमिसादिनामंयस्यायमर्थः हेयावनरत्वं एवासि अनत्वासवि
तुर्देवस्यानुतायांसर्वा अभिगोवोद्गम्यापरस्मा हसाभ्यां वादरदेयकोवाहुस्वभिभागः इमम

वेद: ध्वं प्रवर्तेग भारं महांतं कृधि इत्यहं ह्रयेंद्रा ये स्वयमं मं सुकृ मिथुनं कुरुइ नमे नयदिना सोम्येन
१३९ उक्तस्त मिममेवाध्वरमत्नादि इर्वायम नरसोपेतं कुर्विति अथ वाग्यमनार्थं वाहो देवा ह
वाहस्यादि प्रभवाख्यात वाग्यमनस्य चधि सत्त्वे दर्शित देवस्य त्वेत्य दिमात्वप्रवांवं प्र
पद्युति वा गिह्व कारादित्विपद इमं स वेकू नाभिग्राभ्याः स्वा वय मक्रस्य नाभिनह्य निग्राः
भ्यास्थेति तदिदमाह अथ निग्राभ्या आहरति नासि वनं वाचयति निग्राभ्यास्थ देवश्रु
त इत्यादिना वाग्वागतानुल्कं निग्राभ्यास्थ स्वादिमं त्रेवाचयस्य ध्वर्युः हे आपो देवश्रुतो दे
139 वेषु प्रसिद्धा इत्यस्य एवं निग्राभ्यास्थ इंद्र योऽग्रासि निग्र हीतत्वात् वस्य तेहि नघ्रेनाडे
उरसि निग्रहीततत्वान् निग्राभ्या नामेवेति तात एषा पृथुमामांतर्थे यं नग्रीत्यं यंतसं
गत्यो नक्रमहयवस्तोभि धत्ते मनो मइत्यादिना आत्मानं शरीरं प्रजापुत्रादिकं गार्हा
नं वंधुमस्मादीन् पुष्मामि तत्पिता अस्मदीया गर्हा माव नयत विक्रहत स्मामा भूवन्न
आपस्त्वेकमेव तर्पयत साधनेद्यं वंतर्पयितव्या पुनर्वरूव अतस्मा सोत्ता दर्शीश ति कुर्त
इत्याशंक्याह यो वा आपस्तान्त्वैना माशिष्य मास्ताइति अपां रसरूपत्वात् स्वस्वैतां
नपि तरूपा माशिष मा शायस्ते अनः सारवत प्राशा सनं पुनं मन आदिकं सर्वमपि संग राम:
त्वानुवहति सर्वं च मइति आत्मानमित्यादि विद्यानुवादः एषां पुसवने सोमं मिमी १३९
तइंद्राय त्वा च सुमतइत्यादि स्वोक्तमर्थं दर्शयति एष वा उपांशुसवनः सवि च स्थानादि

स्योनिहानेनसोस्येषष्क्राननमभिमिमीतइतिरूपंपांशुयुक्तापंसोमेभिद्रूप्रेनेयनसर
पांसुसवनःयावायागःसनिहानेनमूलकारणाविचारेणविवस्वतंसतकआस्विस्यएवंतस्मैवेत
हात्मनावस्यानात्तसएवोस्यपतस्यव्यानःप्राणोतनहपयोरयांस्तुनयोमयोर्मेछेस्या
च्चत्वाहच्छयःमारतावानयोःसंधिःसव्यानःइतिक्षेत्रस्यव्यायानात्वउपांशुसवनःइतिवे
दिकीसंतांचवहारार्थानइत्यांशुसवनेनभिश्रयतीस्वेवमपीतिमुपांश्वितितस्मुपांशुसवनम
भिनस्यापरिसोममिमितेनकयकालोनमानेनसोमंसमूर्योनइप्रतियारस्यादिरूपंशुसवन
योपरिमानार्थवादेयाहल्पश्ममयत्वार्थवादवशार्केयःमानस्ययावोपरिमावंपशस्य
हानीमातेमशपयांसानि यदेवमिमीतेतस्मान्मात्रामनुष्येष्वितिमात्रोउपशकोव्वर्थेयायीमा
त्रासोमेनन्वनातस्मात्सोमस्यमितत्वानमनुष्येषुमवहारार्थेमस्यकुषुवारकंड्राणिहि
मात्रासंपन्नायेन्वापिउकारमश्रेषअपिवयान्वान्यामात्रात्वकद्विंयादिसंस्यामशुक्रा
सापिसोममानमशुकेलर्थेः सोमोन्मानेनमंत्रविधायव्याचष्टे समिमीतइद्रायत्वावसुम
नहस्तादिनारइस्यविशेष्यतयानिर्देशास्यवसुर्द्राणांतद्विशेषणातयानिर्देशस्यचमयोर
जनमाह इन्द्रेवपतस्यदेवतेत्सादिनाःपत्नस्यसोमपागस्यद्रोदेवताप्रानःशुतमपिवोह
येममाध्यदिनसवनंकेवलंतेसमनुभिःपिवस्वरत्नधेभिरस्यादिभंत्रान्सवनत्रयेपांइ
स्यपाधान्यादिहिवेपतस्यदेवतेस्तंके वसुमतेरुद्रवतस्यादिमरुपावस्यादेदिइशेषवम

वे॰ नीते गि इंद्र प्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा मज्जति वश्या भागिनः करोति इंद्रस्यानुचरान् कृत्वा
१४० भवन्तीति यावत् इंद्रायत्वाभिमातिघ्न इत्यत्राभिमातिशब्दः सपत्नमभिधत्त इत्याह सप
त्नो वा अभिमातिरिति इंद्रायत्वाभिमातिघ्न इत्यत्र देवतान्तरसंबंधो धर्षये धुर्येषु बलं सति सो
स्मा ऊर्ध्वो पघा वेद सोति यथा धात्वादि विभागस्तमयेषु ख्यस्वराकारे दीर्घो भागः वाति
स्विकः न प्रथममेवायो ऽस्यस्यास्य संवत्सरं विभजति तु इन्द्र इत्येवं इत्येवः इदेवतान्तरसह
भावं मंतरेणाकेवलस्य इन्द्रस्य कृतो भवति श्रेष्ठत्वे वीर्यमभिमातिर् इत्यत्र यत्नाय वभिमा
140 ति हा अनयः ऊरार्थे इत्यभिधाय यत्नेनायत्वा अम्ययोस्तु निवाकाठस्य तात्पर्यमाह नजा
व इत्यभिमीन इति सामर्थ्येन नायतिसो न्याने कृतेगायत्र्यपर्येत्वेकं स्यादित्याशंक्या
नत उपपादयति सायजायत्री च नाम स्वादित्वन्नोपमाह रादिति अथार्थे यितस्यमा
पत्र्यर्थेत्व नस्यषत्वाद्बा वरणाः येक्षितेने त्वेत्यमत्र गंतव्यं अन्ते गोपस्तन वादिति मंत्रव
र्णात् गायत्र्यानि तानमग्निः अतो जन्यजनके योरभेदे पचारेणाग्नायत्र्यर्थे नास्यादि
त्यभिप्रेत्य नजाप च्छेत्रिमी न इत्यनुमानगत पंचसंख्याप्रशंसति अथ पंच संवत्
सराभिमीन इति एकमंत्रात्रिक मरीगीतिन्यायस्यौ स्मृतीक त्वात् मंत्रागां पंचत्वान्मा
नमपि पंचकत्वं तत्र सर्वेषि इंगावामयमारि सवन त्वसंवत्सर साध्यत्वात् संवत्सरसं राम॰
मितः अतो मानगत पंचसंख्या द्वारेण पंचत्वात्मक संवत्सरसंमितं यत्नमाप्नोतीति नर १४०

स्मार्तं च कृत्स्नो न इति एकमंत्रमात्रं प्रशस्तं इदंय त्वा वसृष्टेन इद्वनं इति पंचकृत्वः
प्रतिमंत्रमिति सर्वत्र मितस्य साम मध्यमंत्रक पभिमर्शो न विधत्ते नमममभिमशति
पतेसो मदिविश्या नितिरिति देवोमेन नवस्योति घोतमानं दिव्य स्तिपवृत्व थि व्यान्तोति
वेद्यो हव्यः सोमः प्रधं द्पुरोविसोनोत हि से षोडश कलात्मक तेन सर्वे शानत वस्वरूपेण
सहित स्न अस्मिन्नभिषुषेते यज्ञमानायत्ये तमध्यधनाध्येऽस्तु धि प्रभ तं वृ स्तनवणरे
रमितिशेष स्तेहविप्रत्ने अधिगोच यज्ञपाजेनवच नमध्यिवचनं महे यो यस्तवेण
अनुयास्वरति प्रवृहीत्वर्थः सोमस्य सोकं तस्य स्या थ्य शास्यपस्परिग्रहा मिधानं न
तत्वाद्यिकामुखे न प्रपूर्णं सति पत्रवा रुवाये देवानामभिसादनाय त्र यस्मिन्काले अथ
रुद्रःधा कृते यानां हविर्भवत्सोमस्तत्तदा अहं सर्वे शास्मनादेवानां हविर्नेमवाम्योति विधि
वीर्ये बु त्रिषु लोकेषु स्यात्न न विद्यधते विभज्य स्थापितं नयाम्नतः तीते देवा अभ एवत
स्य प्रीतिं निवलत न या वतो पत्नयिन व्यापारे केनतेव मन्त्रांतनं नन ते देवा अस्माक्ते एतासो
कत्यापि स्थिता स्तन पने नय ते सोमा हरिविश्वानि तिरस्त्वादि पंचे त्राणावृक्त नवत्नमत्स्त्यूत्स
एवमभि विकलस्य देवानां हविर्भवन्न तथा एवं वसादि हृष्टा नवाका व ध्याखेपंन सा
देवमिति निगमनयज्ञ इति मितानां सेमन मिति कसाधनः अथ नियाम्या इके सामस
सवनं विधत्ते अथ नियाम्याभिरूपस्तनीति मिश्रयेदित्यर्थः मिश्रणमास्वादिका

६६

वे पुरेवगाश्रयंसन्ति आयोह्वैवत्वंजगत्सृजस्यादिना तेनैवदर्शितं ताकेनाप्यवधानाबैवास्माभिर्हे
१४१ नेतेयेवमात्मके नएतदिदानीमपिभावः स्वदंतेवेगेननगच्छन्तियस्मादेवेतस्मात्स्वरमाना
अयोनकिंचनवस्तुलोपकाश्मपाषाणादिकं प्रतिधावन्नेप्रतिवध्नातिकिंतस्यैवमेवव
तांस्वतेजोपश्यामवंति तथापि यंभेराणगच्छन्तेषांस्वास्थ्येकारणमाह वस्मिन्क
स्मिंश्चवर्पसिखेमहियाभिरस्माभिर्वक्तोहन्तइतिसर्वस्मापिलोकस्यधानकोऽवचनस्मा
वस्माभिर्व्रोतिन अतोवयंकस्माच्चनस्मोतिखेमहि आत्मानेप्रकाशयेमेतिस्व
मयोस्वातेयप्रतिपादनासामिंद्राधीनत्वंप्रतिपादयति सर्वेवाइदंपिनाद्यनेस्मा
नभिनितिष्ठन्तेः कान्तवित्दिव्यैःशुचित्कस्माद्वसिध्यर्थमाह अपिवियावंपवनइति
योवंपुरोहत्वेनप्रसिद्धोवायुः पवनेसोपींद्राधीनः स्थितवानकिलकिमुवक्तव्यंइतर
सर्वेइवद्वशेस्थितमितिअथसंदृश्यमब्रवीन्नेयत्किंचेदंभूतजातंमेमदर्थंस्थितं
अतोपयमपितिष्ठध्वमेवनगच्छतिअथतेननयोक्ताआयोवयंतिष्ठेमाहीनोस्मा ?५
कंतनकिंचनवस्मादिसम्बुवनअथतानासामिंद्रःसोमभक्षणात्ःप्रथमभक्षणेरेमो
देवेभ्यःप्राकृअग्निपवकालभवेत्स्वितिप्रार्थिताअस्तुअथेसंगीकृत्यअस्माइंद्र
पातिचंतप्रसंगात्नदियाप्सवशब्दनिर्वचनमाह तास्त्वानाउदयमिलनितगलानेति एम
इदंतारसिमिनहीनावोन्नियाम्भ्याइतिनासामपांनामसंपन्नह यहोर्भिःयदसीति १४१

हकारस्य मध्ये नित्या स्यादित्यर्थः कर्मोलिलेनस्य तथैवैना एतद्घन्नमा नडरसि निगदि-
तरसर्वविधिरन्येषां निरुक्तौ यादि इति नवात्र प्रथममभप्स्व्यत्रैस्या शं का मिथ्व
कासेनापि संसर्गा एवरस्याहि सर्वासामेवर नितयसर्गे मध्यममभिधाय कावेते स
उपसज्जति स्वात्रास्यवत्र नुरस्यादि नस्यात्रशाव स्याभिप्रायमाह शिवास्यापदीतिप
घपिस्याद्यमिति स्त्रिप्रनामा अनन्तं भवतीति निरस्तं तथा व्यसरसामान्या निर्दे
दिति न्यायेन स्वाद्यशब्दे विशेषेण शिवशब्दप्रतिमानात् अपां च सर्वाप्यायनरूपवे
न शिवत्वप्रसिद्धेः स्वात्रास्यस्तमसि सर्थे यस्मादेता आपो वत्रमघृनत स्माव त्र
र इति मंत्रो वृत्तत्वौ हिंसार्थेव त्रनेवंति घृतीति वत्र नुरः अमृतस्य पत्नीः पाशक्षि
यदि स्वयममृतानं भवेयुः न हि हिंसादर्शीनाममृतास्वामि त्वमेव नोपपद्यते स्वनया प्रसि
द्धामृतास्यापत्नि वासरा प्रसिद्धवाक्यं हिरायमाह तासीर वेत्ति मत्रमागस्य
स्य पर्येनामाह नात्र स्तिरो हितमिवास्तीति स्तनं निनस्तोम पन्नविषयमुपकान्ना
पहृताः सोमस्यापि यतेति मंत्राभिधाना यातमिति दर्शयति नरूपहृता एवम
मस्य सोमस्य राहो भवन्तीति मंत्रस्यायमर्थः संपन्नः हे निग्राह्या आपो वः पंस्थाय
स्य शिवा भवतात्र तु राव त्रस्य हि संकार्यं स्याराधो घन स्यागर्ता गुह्यमपि त्रगुरी
उपमने नसरू निवन्नेसा हि नानिया तितोगर्न्तेशाव अमृतस्य पत्नीः पाशक्षिपस्य

के नात्मा रश्मिहि मायेनात्रे देवी हृदे शोदेव चोदेवान् प्रणीयं यत्नेसोमान्तकं नयन पाप यतत्वहृत्ता
१४२ अनुत्तमात्मसः सोमंपिवन्नेति मेत्रा यैः श्वात्रात्स्वेश्वरासिंवन्ति नित्यात्माइति कात्यायनः य
पुंके तेन यह रिपन हैष्य मनसा ध्यायेदनुष्या अहं वन्द्ये प्रहरामि न तत्त्वं सोऽयमिति यभावेन्द्र
रूपं माभैरिति प्रहरस्येवं त्रिरिति नियतिमाह अथ प्रहरिष्यन यं द्विष्यात् तस्यादिनाऽनु
142 ध्येद्वेषु अत्र सोमशर्मे राइति देवुनो मम मनसा गह्लीयात प्रहरामि प्र क्षिपामि याबालं
रूपं वज्रमिति शाब हे सोमननुध्य मिति तस्मै प्रहरणं चेतनको वा वाधाः इति तत्राह यान्ते
वेम मानु बद्धास राग मिति अस्य तेहोषा वि क्षरणा यो मं ब्रासराग मिति विशेषितं तं पुरो
वृत्तिं तं योहं क्षिप्त यरीवस्तन इति किमु ते स्वर्थः किमु ति क न्याय स्वज्ञो वमाह देवो हि
सोमः इति हिरण्यो यो वै सोमादि विहि सोमः स्यादित्य निषसिद्धि यो न नार्थे अत्र
न्यायपरिह इति स्यात्तसे यात्र कुव इ सतमाह ग्रुति वृा एन मिति याग्वास्यानमिदं तनेशा
शुनाम यह राण्दवे कम पिशु बुध नंत्रं सोमन ग्रुति न ध्याद्वेष्यस्तु भावनायास सोऽस्मै नोस्मा
द्वेन नस कारणा रस्मात्स्मानाहाद्य यन ध्यासतिअमि पुष्य एवनो ध्वर्यो रेनेन संभव
तित्र विघ्ने एनः पापं यस्मान्नेनास्तस्य धावः अनेनन संभवति द्वेष्याभावे कथमिस्या
शंक्याह यद्यु न द्विष्यादिति अपितरतामेव मनसा ध्यायेत अमुष्मै त्वा ताय वं प्रह रम:
रामि तनुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः प्रहरणामनु यमन्त्रविधाप व्याचष्टे सप्रहरति मा १४२

मेरि स्यादिनामाभेरिति पदं आवृ वेन ते वध्येष्व त्वभावेन न स्वं भवना युं यस्य योजनं मा था२
गुकं नेदं च मामेरिति मंत्र भागस्या वितात्सर्वं मितिका चष्टे मा भेर्मा सं विक्था इति मा त्वं भै
षीर्मा सं हृथा अस्य प्या अहं प्रहरामि न तु त्वा मिस्ये वैतदाहेति विधिवशे नो वोढा इति मंत्रभा
गस्याधिवचनं पत्सके मध्ये इति कैषा चिंतनाधारां मंतं तन्नास्तमुपाहरति निराकरो
इमेवेते पसके आह हरि सैकेभा हरिस्यादिना प्रथमं माहरि निःशब्द स्य वचनस्याधिधिव
रोः स्यादीनि सतत्ते तस्मिन्वा केशे सोमाधारमते पसके श्रुवनः सर्वे इत्सम्मुनर्धमे वै
शास्त्रिन आहुर्नु प्रथमं किं तत्र त्वद्यमिमतेषिधयत इति शेषः विधयत एव स्याशंकाह यो
प्यते पसके भिंधाहिति यद्येते वीढेस्यातां तर्हि कुतश्चिदपि भयं ग्रस्मा स्मा न नतः किं
नु तत्रेत्सर्वः इतनोंस्याभिमतमर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति इमे ह वै द्यावापृथिवीइ
त्यादिना अत्र धिवचनो अनुपतत्पारी वमाशास्यते न चेत्स न्ति शेषि त्स्यकारस्या उप
पद्यते अतस्त स्य सं गतिमाह एतस्माद्वज्राइ विजानः संरेजेत इति वज्र वधि उस्मका इति
मिथ्यवायो वजाद्भूतः सकाशात इमे द्यावापृथिवी संरेजेते कंपेते द्यावापृथिवी
भ्यामिति निवत्री हि वचनं एतद्विहितीनो भाभ्यामर्थो येनं वज्रं शमयन्ति शांतं करो
ति यथा सोऽत्र हे पायत हे पाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां न हिनस्ति तथा करोति तथा स्मति
धिवशेनोहा द्वौ वीलयेत्थामिति स्पमिधाने सति शांतो भो वज्रइमे द्यावापृथिवी ।

वे० नहि नास्ति प्रोत्साहने न च योदेः । स्वस्य यागफलार्थादिति भावः ॥ ४ ॥ तदर्थं पर्यायाः यायाह तेनन मो
१४३ मरस्य स्वनेर स्य सर्वं पापान्नेहं तीर्थार्थं यादि कं फलं मा मां संमा प्रमिति वदेवता मतस्य
सोमस्याभिषवः ह पोवधो ध्वर्यो रेव संभावित इति तस्यैव मतं ॥ पह्नं क्रासाय नेन
सर्वे त्रिरभिषुणोत्यास्ते चं नियाम्यार इति प्रति वर्गं नियामेका च य ति होतः वयमसेस्या ने
स्व न वधा य प्रागपा गिस्यादिना वतुर्थोति स्मो वे ति चेति नियाम्या आसि च्या सिच्छे
143 व मुन्न प्रकारे णत्रिरभिषुणोतीत्यर्थः ॥ न हि इंद्र त्रित्वं विधाय संभरणं नियाम्या पार
यन योः संख्यायाः सहसमुच्चित्य प्रसंगे सति ॥ सर्वं त्रिरभिषुणोतीत्यादिना त्रिःसंभ
रति संत्रिभि षवीड यति नियामोपायनं प्रागया गिस्या दिमं त्रजपः तस्यैवानुर्वो रं
कर्तव्यंत त्रिस्त्वा दशसंपद्यते विराट्छं इस श्च दृष्टा प्रस्त रोसोमो यिवेराजः वि
राट् संवधीयं ववक्तव्या यजुषा मिमीते पंचकृत्व स्तूष्णीमिति दशसंख्या यामिनत्वा
त अतो वैराजस्य सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दशसंख्या प्रशस्तानते न च
सं नरणा त्रित्वस्य नियामोपायन वत् पृष्ठ विधि मिर्दशा देवह प्रकरण अथ निया
मोपायनमनय प्रशंसति अथ यान्नियाममुपैति य च्चवा रो भागे रे यानो हवि
र्भवत्वे त्यादिना इमा दिशो भूमिरथाविति अभिधानमे पुनविषयधानं अ राम०
भिधान प्रकारमाह आदि भिम्निरिति मिषुणेन तद्योग्येन प्रिय ताद्दिशामभि १४३

मत्ते नधाम्नामममशरीरे रास्य साचे लिय वा ह्यत्रिमिथुनेनप्रियेणधाम्नाहिरंमि
थुनाहैरात्रियेणधाम्नाशरीरेरातिध्यारब्धेयं एवंकाममयमानस्य चियाभोपायने
नेहवानाभि हिरिमसह मिथुनेनप्रियेणधाम्नासमस्यशयनं संयोगमका रयन्नि
याभोपायनमेवसंस्पर्शेहस्पर्शः न च्यावस्येतिरर्छोतिव वार्काहष्टानव शाखेयंय
दाहृवेत्र संख्याविधिः सर्वेतियाममिस्यत्रनुपक्रम्य मुपेस्य विधिस्वंगत्वम्यः तत्रमं
त्रेविधायप्रशंसति सर्वेति पाणिग्रं पाणिस्याहिनाआमंत्रेवनीसर्वपाकपत्नीचीः
हिकूअधरागिति इह पतिपोगीनीहस्तिरणाहिनगुरुवीनेयश्वामत्तरूपसिद्धिःअ
थसोमस्याभिषवसंभरणाहिप्रसंगाद्यस्यशंसनिर्वेरणांहर्शयति अथयस्माद्यतो
नामेतिवस्मात्स्वयं निर्मिमितानयत्तस्यपतंत्रिनामामत्तस्मान्तरं घृतीसाहिअ
भिषवेनहतमेनं सोमंतचते समरणायहरणाहोमाहिना वित्तारयंतीति यः
तनेह्वतस्य पुनहर्साहंतसोमस्तायमानःसन्नायतेअतोयन्नपरंपरयाभ्य
तिभावंगच्छन्नायतेपुनःसंभवतिअतोयन्नाायत्तरतियन्नः अतोवस्तुतो
यत्तइतितस्यनामतंयत्तइतिपरोक्षेणाचक्षतेहं निरुक्तार्थसंवादत्वेनसोमप्रार्थ
नाहयंमंत्रसंवाहंहर्शयति अथैनामभिवाचमुवाहस्त्वमंगप्रशंसिषइतितत्र नः
स्मिन्नभिषवकाले एतांप्रार्थनाहृयांत्वमंगेतिवाचंतनुवाचोमनकेवानेहशाविषअति

वे॰ येनत्वभयवनअंगोहइंद्रदेवत्वंमर्त्येमरराधर्मीरोणप्रशंसिषाः मधासंकुरस आउस्मान्मना
१५५ विस्तारयनदेवात्मनापुनरस्त्वाद्वयेत्स्वर्थः संस्स्तुनौसिद्ध्रुतंसेदीनिमि आधे धार
तुत्वाहिइस्तम्भ्रुसोवइनीकारसोपः सेदोह्यतमिरघगमः अस्त्वन्यादेककि ५२
मिंदूप्राथेनयतिनत्राहहेमघवनत्वनोन्योमर्द्धितास्तरवयिनान्यास्तियतनएव
मतस्तेतुभ्यंब्रप्रशंसाप्रार्थेनाहपंवब्रवीमिमयस्वमंत्रस्यतात्पर्यमाह मर्त्यो
हवैनमघवन्नुवावत्वमेवेत्ताजनयितासिनान्यस्त्वदितिस्पष्टार्थः अथनि
155 ग्राभ्याभ्यो अथः होतच्चमसेनयद्गृहणातस्प्रशंसति नियाभ्याभ्योग्रहा
न्विगृह्णातिनिग्राभ्याअभिषवसमयेसोमोपसर्गयोपयुक्ता आपःक
थंताभ्योगृहणहरामितिपरंपरयेनिदर्शयति आपोहवेवृत्रंजघ्नुरिस्मादि
नावीर्यवत्ताः स्पन्दमानाआपताभ्योवसतीवरीरग्रहणहरोत्ताभ्यश्चहोतस्चमस
स्तान्निग्राभ्यानांग्रहणंचनिग्राभ्याभ्यश्चसकाशात्सोमस्सहारग्रहणनविगृह्णा
तेतराततेनैवचवचवघप्रयुक्तसामर्थ्येनैवेनदेवेननिग्राभ्याभ्योग्रहान्विगृह्णत
नवग्रहणोहोतच्चमससकाशाद्रहतिहोतृचमसेदशापवित्रंसोमपरिधारयि
त्वानयसोमस्समासिञ्चधारासंपादयग्रहणातत्क्रत्वा अथोषावेद्धीरवत्सै रम॰
वहोतेतिक्रचः शाखघवुपवरुपयोहोतृचक्रकत्वारनेदवियवस्पर्याक्रमहो १५५

वृ० त्वेति सामानाधिकरण्यं वनरेतेन मेतस्यैवोवाच्ये वपन्चैव वनस्पतिस्त्वायोवावकट्ठेवो
१४५ तस्तह्रणायाः संबंधिन्यालभ्नं सोमं एतद्देतेन होतरुचमसाज्जुहणेन प्रजापतिपुन
हस्तस्यपतिनस्माद्धोतरुचमसाद्धितिपुनर्निगमनेनस्मान्नियाम्योस्वैर्हीनरुचमसे
नगृहानगच्छेयादितिविधिं ॥ चतुर्थब्राह्मणं ॥ वेदार्थप्रकाशेननमोहार्दं
निवारयन् पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः १ इति श्री महाराजाधिराज
परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण साय
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिन शतपथब्राह्मणे तृतीय
कांडे नवमोध्यायः ९ समाप्तः शुभमस्तु संवत् १८९१ मा० मार्ग० शु० ११ श० शु

145

स्म०
१४५

तीयकारा३: